

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı 5
Ekim 1972

İ Ç İ N D E K İ L E R

M. Kaya Bilgegil	Abdülaziz'e Karşı Hazırlanan Bir Sû-i Kasd Şâyiası	1
Hüseyin Ayan	Hamdullah Hamdi'nin Yusuf u Züleyha Mesnevisindeki Gazeller	31
Saim Sakaoğlu	Asuman ile Zeycan Hikâyesi. Giriş-Kaynaklar-Metin	51
M. Tevfik Tarkan	Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri	83
M. Tevfik Tarkan	Malazgirt'in Jeomorfolojik ve Doğal Koşulları	89
Besim Darkot	Doğu Anadolu'nun Coğrafi Özellikleri. -Konferans-	111
Talip Yücel	Toprak Reformu Hakkında Coğrafi Düşünceler	119
Ahmet Nişancı	Coğrafyanın Bölümleri ve Uygulamadaki Önemi Üzerine Bazı Düşünceler	133
Ahmet Nişancı	Türkiye İklim Bölgeleri ve Yağış Özellikleri	139
M. Fahrettin Kırzioğlu	Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defterindeki İlk On Kararın Suretleri	153
Enver Konukçu	Hint Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar	163
Özalp Gökbilgin	Bazı Arşiv Belgelerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı - Rus Ticareti ve İstanbul - Moskova Güzergâhı	177

**ABDÜLAZİZ'E KARŞI HAZIRLANAN
BİR SÛ-İ KASD ŞÂYIASI
(1868)**

Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL

1868 yılı Eylül'ün sonuna doğru bâzı Avrupa gazetelerinde İstanbul 'da Abdülaziz'e karşı hâzırlanmış bir sû-i kasdın meydâna çıkarıldığı, tertipçileri arasında rum asıllı zengin bir tüccâr olan odesalı Kondurî ve Osmanlı sarayının eski sarraflarından birinin oğlu olan Altıncı ile *Yeni Osmanlılar* cemiyetine mensup bâzı kimselerin yer aldığı bildiriliyordu. Mes'eleye bu son zümrenin adının karıştırılması, bizi, ister istemez şâyia ile ilgili kayıtlar üzerinde durmak zorunda bırakıyor.

Tedkikimizde tâkibedilecek yol; haberlerin önce Avrupa sonra İstanbul matbûatındaki akislerinin kronolojik sıra ile ele alınması olacaktır.

Ziyâ Bey'in 7 Ekim 1868'de kaleme alıp *La Liberté* gazetesine gönderdiği mektûba göre, havâdis önce 29 Eylül 1868 de çıkan *Nord-Est* gazetesi sütunlarında göze çarpmıştır. Dolaştığımız Avrupa kütüphânelerinde bu gazetenin 1868 yılı kolleksiyonlarına rastlıyamadık. Bu itibarla bahsi, ondan -aşağı yukarı- bir hafta sonra çıkmağa başlıyan Avrupa gazetelerinden tâkîbetmeğe çalışacağız.

I - Şâyiaya dâir Avrupa gazetelerinin verdiği bilgiler :

Londra'da çıkan *L'International* gazetesi, 1868 Ekiminin ilk haftasında intişâr eden bir sayısında birkaç satırını bu bahse tahsis ediyor: Gazeteye göre, Pâdişâh'a karşı hâzırlanan bir sû-i kasd teşebbüsü meydâna çıkarılmıştır. *Yeni Osmanlılar*, Hünkâr'ın yerini almak, memleketi uyandırmak için müteşebbisler arasında yer alıyorlarmış. Fâzıl Paşa, mes'ul tutulan şahsiyetlerden biri imiş. Rus tebeasından bir adam yakalanıp hapsedilmiş. General Ignatieff, boş yere bu adamı istiyormuş: Türkiye devletinin bu tutumu ile milletler arası hukuk ihlâl edilmekte imiş; aynı davranış Rusya'ya mukabele-i bi'l-misil hakkı verirmiş.

Bir müddetten beri eski Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyâr bir kadavra gibi hortlamakta olduğunu ileri süren ve bu karışıklığı da onun bir işareti sayan gazete muharririnin satırları şöyledir :

De nouvelles complications, que nous pr ssentions depuis quelques temps, et qui nous faisaient consid rer l'ancien empire ottoman comme un vieux cadavre, viennent de se produire en Turquie. Une conspiration contre le Sultan vient d'être découverte; la Jeune Turquie était là pour recueillir sa succession et réveiller l'empire. L'un des personnages compromis est Fazyl-Pacha. Un sujet russe arrêté et emprisonné a été vainement réclamé par le général  gnatieff: Il y aurait là une violation du droit international qui donnerait   la Russie le droit d'exercer de légitimes représailles (1).

Aynı gazete, yine takr ben bir hafta sonraki *Informations*'unda bahsimize d n yor : Bu satırlar, hâdisenin Türkiye'yi  ok sıkıyık vaziyete d ş rd ğ n , Rusya karşısında komşularından yardım beklediğini göstermektedir.

L'International'in istihb r tına g re,  li Paşa , Avusturya kabinesinin yarımını kazanmak için M. de Beust'e son s 'i kasd teşebbüsü ile ilgili telgraf gönderme fırsatını kaçırmamıştır. Osmanlı sadr zamu bu telgrafta son ayaklanmanın az kalsın Avusturya hudutlarına sıçrayıp Memleketeyn'i, Bosna'yı, Sırbistan'ı kaplamak istid d  gösterdiğini ihsâs etmiştir.

Sözü geçen telgraf, gazete muharririne, Türkiye'nin her an yeni tehlikeler, hatt  istilâlar (!) karşısında bulunduğunu düşündürüyor.

Metni iktibâs edelim:

Aali-Pacha n'a pas manqué de rédiger une dépêche   M. de Beust, concernant la dernière conspiration découverte   Constantinople. Le Grandvizir, pour s'assurer l'appuie du cabinet autrichien,, aurait fait entrevoir   M. de Beust que la révolution qui a failli éclater atteindrait inévitablement le territoire de l'Autriche et soulèverait en même temps les Principautés danubiennes, la Bosnie et la Serbie, limitrophe des frontières autrichiennes. Cette note prouvait évidemment la situation embarrassée de l'empire ottoman, qui, chaque jour exposé   de nouveaux périls,   de nouveaux envahissements' voudrait se décharger de ses embarras sur ses voisins et alliées (2).

Bu gazete bir g n sonra  ıkan sayısında da yine *Informations* başlığı altında yer alan *L' tat de la Turquie et les sentiments du parti connu sous le nom de la Jeune Turquie intéressent la tranquillité de l'Europe. Nous donnerons demaine   nos lecteurs un document que S. Exc. Zia-Bey nous a fait l'honneur de nous adresser sur ce sujet* (3) satırlarıyla da, ertesini g n Ziyâ Bey'in bu bahse d ir bir yazısını neř-

(1) *L'International*, 6e année, No 2044, Mercredi, 7 Octobre 1868.

(2) *ayn. gaz.*; 6e année, No 2052, Jeudi, 15 Octobre 1868.

(3) *L'International*, 6e ann e, No 2054, Vendredi 15 Octobre 1868 (Gazete numarası, dikkatsizlik eseri olarak 2052 den 2054 e atlamıştır).

retmeği vâdeder. Vâdedilen makale çıkmıştır. Fakat biz, *Yeni Osmanlılar*'ın mevzûumuzla ilgili yazılarını, yine kronolojik bir sıra ile ayrı bir küçük başlık altında takdim edeceğiz.

Mes'ele, iki gün sonra Paris'te çıkan *La Liberté* gazetesinde yer alır: Daha önce Ziyâ Bey'in bu bahsile ilgili 7 Ekim târihli mektûbu altına, *Nous savions à quoi nous en tenir sur la loyauté et le libéralisme des patriotes turcs. Il y a longtemps que nous combattons pour leur cause, et nous sommes heureux de voir l'un des plus éminents d'entre eux affirmer si nettement les aspirations qui se font jour en Orient.*

Nous le répétons, il est temps que l'Europe tienne compte de ce qui se passe en Orient. A Constantinople, comme à Madrid, ce n'est plus avec des gouvernements grotesques, c'est avec la révolution qu'il faudra bientôt traiter satırlarını yazmış olan Léon Cahun, bu def'a doğrudan doğruya mevzû ele almak fırsatını kazanmıştır. *Bulletin de Jour* sûtûnunda *Hürriyet* gazetesinden alarak Fransızcaya çevirdiği bâzı paragrafları, Türkçe bilmiyenleri aydınlatacaktır.

Cahun, İstanbul'da meydâna çıkarıldığı ileri sürülen sû-i kasd teşebbüsün, *Hürriyet*'te intişâr eden son derece belâgatli bir makale ile aydınlığa kavuştuğunu bildirerek söze başlıyor. Herkesi ilgilendiren mes'eleleri Türk hürriyetperverlerinin nasıl bir kabiliyet ve asâletle münâkaşa ettiklerini göstermek maksadıyla da sözü edilen makaleden bâzı yerleri terceme ettiğini söylüyor. *Yeni Osmanlılar*'a âit *i'lân-ı resmî*'yi biraz daha sonra takdim edeceğimiz için, burada Fransız târihçisi tarafından o ilândan çıkarılmış bâzı kısımların tercemesi olduğu ileri sürülen birkaç satırın iktibâsıyla yetiniyoruz:

La lumière s'est faite sur le prétendu complot de Constantinople. Notre confrère turc, le Hürriyet (la Liberté) nous apporte à ce sujet un éloquent article dont nous traduisons quelques extraits, que pour faire voir en Europe avec combien de talent et de dignité les libéraux turcs discutent les questions qui nous intéressent tous.

L'insinuation perfide lancée contre la Jeune Turquie, dit le Hürriyet, n'a pas produit les résultats qu'on attendait. Non. Seulement ce parti a depuis sa création agi au grand jour et s'est abstenu de comploter dans l'ombre, mais encore il a lutté courageusement et loyalement, à visage découvert pour le droit et la liberté. Les armes de la Jeune Turquie, c'est la propagation de ses idées avec toute l'activité et par tous les moyens loyaux possibles..

La Porte voulant mettre à profit un complot vrai ou faux, ourdi sans doute par quelques individus aux gages soit de la Russie, soit de la Grèce, essaye pour arrêter le progrès de nos principes d'impliquer le parti de la Jeune Turquie dans l'opinion publique. Mais la Sublime Porte y reussirrat-elle Trompera

-t-elle par cette imputation odieuse l'Occident et l'Orient Non. Car personne n'a oublié le programme politique de la Jeune Turquie, ce programme, ou l'on reclame pour l'empire ottoman une de ces constitutions par lesquelles les autres puissances sont parvenues à ce degré de prospérité où nous les voyons et qui entraînerait des modifications profondes dans l'administration, l'abolition absolue du système arbitraire actuel, où selon le caprice le bon plaisir on exile ceux qui vous gênent, on gaspille Trésor public, on ne respecte ni la vie, ni la fortune, ni la liberté individuelle des citoyens; ce programme par le suffrage universel, chargée de la confection et de la garde des lois. Voilà en quelques mots le drapeau politique sous le plis duquel la Jeune Turquie s'est constituée"(4).

Pazar ve Pazartesi günleri için tek bir sayı çıkaran *L'International*, 25 ve 26 Ekim'e mahsûs nüshasında tevkîf edilenlerin âkibetini bildiriyor. Buradan öğreniyoruz ki; zann altında bulunan yabancılar, bağlı buldukları devletin elçilerine teslim edilmişler; müslümanlar da, Anadolu ve Akkâ'ya sürülmüşlerdir.

Aynı *Informations*'da Pâdişâh'ın sıhhatinin bozulduğu, Mûrad Efendi'nin tahmîn edildiğinden daha evvel tahta geçeceği, ayrıca Midhat Paşa'nın Mustafa Fâzıl Paşa'ya âit yeri almış olduğu bildirilmektedir.

Bu küçük haberin metni şöyledir:

On nous écrit de Constantinople que les étrangers compromis dans le soi-disant complot de la Jeune Turquie, ont été leurs ambassadeur respctives. Par contles musulmans impliqué dans l'affaire ont été dirigés sur l'Anatolie et sur Saint-Jean-d'Acre. La mauvaise santé du Sultan laisse supposer que Mourat-Effendi pourrait bien lui succeder plus tôt qu'on ne le pense. On ajoute que Midhat pacha vient de prendre la place Mustahpha-Fazyl-Pacha (5).

Birkaç gün sonra, aynı gazetenin İstanbul'daki husûsî muhâbirinden aldığı 20 Ekim 1868 târihli mektûbda bir paragrafin da mevzûumuza tahsis edildiğini görüyoruz.

İstanbul muhâbiri, o kadar uzun konuşma mevzûu olan meşhûr sû-i kâd bahsinin artık tamâmen unutulmuş olduğunu bildirerek söze başlıyor. Konduri ile Altıncı'nın bağlı buldukları sefirlere teslim olunacaklarını, bunlara suç ortağı sayılan kimselerin Anadolu'ya veyâ Akkâ'ya sürülmüş olduklarını yazıyor. Sözü, Murâd Efendi'nin cülûsuna getirerek; bu hâdisе belki biraz uzamış da olsa mutlak sûrette gerçekleşecektir diyor. Bu vesîleyle Abdülazîz'in sıhhati etrâfında dolaşan şâyiayı da öğreniyoruz. Zât-ı şâhâne, onulmaz bir beyin hastalığına yakalanmış; yaşının genç olmasına, ve kendisinin bünyece zinde görünmesine rağmen, son zamanlarda bir yaşlılık hâlinin hüçûmuna mâruz kalmıştır.

(4) *La Liberté*, Dimanche 18 Octobre 1868.

(5) *L'International*, No 2063 et 2064, Dimanche et Lundi, 25 et 26 Octobre 1868.

Bahsi geçen İstanbul mahreçli mektûbun mevzûumuzla alâkalı paragrafı şöyledir:

Le fameux complot dont il a été tant parlé, est totalement oublié, il n'en est plus question. Ses prétendus, Codouri et Altendji seront rendus à leur ambassade, et leurs complices supposés exilés en Anatolie ou à St. Jean-d'Acre. Quant à l'avènement de Murad Effendi, c'est un fait certain et peut-être peu éloigné; le Sultan est en effet atteint d'une maladie du cerveau qui ne pardonne guère, et n'a dû son salut, dans une récente attaque d'apoplexie, qu'à sa jeunesse et sa vigueur de son tempérament (6).

Georges Bell, 1 Kasım 1868 târihli *La Liberté*'de çıkan *Le Bulletin du jour*'da, İstanbul'dan alınan mektuplara göre, su'-i kâd haberinin aslı olmadığını, hâdisenin, Hükûmeti umûmî efkâr karşısında müşkil vaziyete soktuğunu bildiriyor.

D'après nos lettres de Constantinople le complot n'est plus qu'une mystification. En raison de la tournure qu'elle semble prendre, cette affaire fait beaucoup crier et donne lieu à une foule de commentaires, dont nous ne voulons pas faire écho, mais qui font du tort au gouvernement dans l'opinion publique (7).

L'International'in İstanbul muhâbiri, *Yeni Osmanlılar*'dan bahsederken Şâir Ziyâ Bey'in bu teşekkül içindeki yerinin ehemmiyetini belirtiyor; bu vesîle ile de Altıncı, Konduri'ye izâfe edilen sû'i-kâd teşebbüsü münâsebetiyle *Nord-Est* gazetesine verdiği cevâbı öğüyor; sâbık mabeyn kâtibi'nin *Nord-Est*'i susturduğunu ileri sürüyor (8). Bu satırları, Şâir'in mektûbundan sonra okuyucularımıza sunacağız.

II - Yeni Osmanlılar'a âit yazılar

1. Ziyâ Bey'in yazıları

Bu havâdis veseîlesiyle Ziyâ Bey imzâsını taşıyan iki yazı çıkmıştır. Türk şâiri, bu yazıların ilkinde *Yeni Osmanlılar*'ın hâdiseye iştirâkini şiddetle reddeder. Bunların birincisi *Liberté* ve diğeri Fransız gazetelerinde, ikincisi *L'International*'de intişâr etmiştir. İkincisi, imâlî bir makaleye cevap mâhiyetindedir.

---

(6) ayn. gaz., 6e année, No. 2067, Jeudi 29 Octobre 1868.

(7) *La Liberté*, Dimanche 1er Novembre 1868. Ziyâ Bey'in bu mektûbu. *Estandard* gazetesinde de intişâr etmiştir. İstanbul'da çıkan *The Levant Herald*, 20 Oct. 1868. Tuesday-4Receb 1285 târihli sayısında *young Turkey and the Conspirators* başlıklı fıkrasında bu ikinci gazeteye dayanarak mektûbun İngilizce ve fransızca metinlerini verir.

(8) *L'International*, 6e année, No 2077 et 2078 - Dimanche et Lundi 8 et 9 Novembre 1868.

Birinci yazı :

Paris mahreçli, 7 Ekim 1868 târihli bir mektuptur. *La Revolution en Orient* başlığını taşıyan bu yazıyı Léon Cahun, şöyle takdîm ediyor: *Nous recevons, au sujet des événements de Constantinople, la lettre suivante.* Öyle tahmîn edilir ki, serlevhada bulunan *La Révolution en Orient* kelimeleri de gazetenin muharriri tarafından ilâve olunmuştur.

Ziyâ Bey, bu mektûbunda önce *Nord-Est* gazetesinde intişâr edip oradan iktibâs sûretiyle diğêr gazetelerde yer alan bir yazıdan söz açarak mevzûa giriyor. Bu yazı, adı geçen gazetede 29 Eylûl târihinde çıkmıştır: Münderecâtı, İstanbul'da bir sû'i- kasdın meydâna çıkartılması ve bu yüzden yigirmi altı kişinin tevkiif edilmesi mes'elesinden hareketle geliyor.

Bundan sonra Osmanlı şâiri, diğêr gazetelere kaynak olan yazıya âit metnin bir kısmını sunuyor. Bu fıkraya göre, yakalananlar arasında Odessa'nın zengin bir tüccârı olan Rusya tebeasından Konduri ve sâbık Osmanlı mâbeyn sarrâflarından bir şahsın oğlu olup Yunanistan tâbiyetli Altıncı'nın ismini zikrediyor. İktibâs edilen ibârenin satırlarından öğreniyoruz ki, yakalananların mütebâkîsi Osmanlı tebeasından ve *Yeni Osmanlılar* cemiyetine mensuptur; sözde bunlar hem Pâdişâh'ı hem de vükelâyı öldürmek istemişlerdir.

Ziyâ Bey, bundan sonraki paragrafı, *Jeune-Turquie partisi*'ne yöneltilen isnâdın reddine tahsîs etmiştir: Bu vesîle ile adı geçen partinin reîsi olduğunu da ileri sürüyor: Önce, Konduri ve Altıncı'nın kendilerince tamâmen meçhûl olduklarını bildirmektedir; daha sonra da, *Jeune-Turquie*'yi Yûnân ve Rus tebeası ile birleştirmek fikrinin, -bu cânî efendilere izâfe edilmiş olan- sû-i kaskadar hoyratça bir davranış sayılacağına geçiyor.

Şâir'e göre, *Yeni Osmanlılar*'ın ana gayesi, birkaç şahsın müstebidâne idâresi yerine, milletin irâdesini hâkim kılmaktır; bu irâde ırk ve mezhep farkı gözeltilmeksizin bütün İmparatorluk tebeasına şâmidir.

Katil; onların büyük dâvâsında başvurulmağa şâyân olmıyan bir vâsıtaadır: Esâsen *Yeni Osmanlılar*, şahıslardan ziyâde müesseseleri değıştirmeğı düşünmektedirler; şâyet, hâl-i hâzırdaki devlet ricâlî, Pâdişâh'a bir millet meclisi kurulmasını telkîn sûretiyle memleketin arzûsunu is'âf ederlerse, kendilerini ilk alkışlayan yine *Yeni Osmanlılar* olacaktır. Bu değêr biçilmez iyiliğı Türkiye'de kuvveden fiile geçirecek eli, aynı zamanda takdîs edeceklerdir.

Şâir; *Yeni Osmanlılar*'ın sözü geçen sû'-i kask ile hiçbir alâkası olmadığını tekrârladıktan sonra, teşrifâta müteallik sözlerle yazısını bitiriyor.

Daha önceden başka bir vesîle ile izâh ettiğimiz gibi, bu mektûbun altında Léon Cahun'un iki paragraflık bir mütâlaası intişâr etmiştir. Fransız muharriri, burada Türk vatanperverlerini sadâkat ve hürriyetperverliklerinden dolayı öğ-

mekte, Ziyâ Bey'i içlerinde en mümtaz simâ olarak vasıflandırmakta, Osmanlı ülkesinde *inkılâbın* çok yakın bir zamanda gerçekleşeceğini îmâ etmektedir.

La Révolution en Orient

Nous recevons, au sujet des événements de Constantinople, la lettre suivante:

Monsieur le rédacteur,

Une lettre du 29 Septembre, publiée par la correspondance du Nord-Est et reproduite par plusieurs journaux, dit qu'on a découvert une conspiration à Constantinople et qu'on a fait vingt-six arrestations.

”Parmi les personnages arrêtés, ajoute cette lettre, on cite M. Condouri, riche négociant d’Odessa et sujet russe; M. Altindji, fils de l’ex-banquier de la cour ottomane et sujet hellénique. Les autres individus arrêtés sont des sujets ottomans appartenant au parti de la Jeune-Turquie. Une personne très bien informée m’assure que les conspirateurs avaient résolu d’assassiner le Sultan et tous les ministres, etc.”

Comme président du comité de la Jeune-Turquie, je proteste contre l’assertion relative à ce parti. MM. Condouri et Altindji nous sont totalement inconnus, et l’idée d’associer la Jeune Turquie avec des sujets grecs et russes et aussi burlesque que le projet d’assassinat prêt à messieurs est criminel.

Les efforts de la Jeune Turquie ont pour but principal de substituer au pouvoir arbitraire de quelques individus la volonté de la nation, c’est-à-dire des populations de l’empire sans distinction de race ni de culte.

L’assassinat est un moyen indigne de la grande cause que nous servons. Nous songeons moins à changer les nommes que les institutions, et si les ministres actuels se rendait au vœux du pays en conseillant au Sultan la création d’une assemblée nationale, nous serions les premiers à les applaudir, nous bénirions en même temps la main souveraine qui aurait accordé à l’empire ottoman cet inestimable bienfait.

Je le répète, Monsieur le rédacteur, la Jeune-Turquie n’est pour rien dans la conspiration dont il s’agit, mais l’artifice et l’imposture y doivent être pour quelque chose.

En vous, priant de vouloir bien insérer cette lettre dans votre journal, j’ai l’honneur d’être

Votre très humble et obéissant serviteur,

ZIA-BEY

Paris, 7 Octobre 1868

İkinci yazı :

Metnini yukarıya iktibâs ettiğimiz mektup vesilesiyle 10 Ekim 1868 târihli *Le Constitutionnel* gazetesinde kinâyeli bir dille Ziyâ Bey'i kinayan bir yazı çıkmıştı. Türk şâiri, o yazıdaki hücumları cevâplandırma maksadıyla *Yeni Osmanlılar*'ın menşei, bu zümreye rehber olan fikirler, gayelerine vâsıl olabilmek için tâkibetçikleri usûller hakkında oldukça uzun bir makale yazarak Londra'da çıkan *L'International* gazetesine gönderir. Bu gazetenin 17 Ekim 1868 târih ve 2055 inci sayısında intişâr eden makale; doğrudan doğruya incelediğimiz mevzû ile ilgili olmadığı için başka bir yazımızda takdîm edilecektir.

La Jeune Turquie başlığını taşıyan bu makâlenin ilk iki paragrafını iktibâs edelim:

La nouvelle de la découverte d'une conspiration, parvenue de Constantinople le 29 septembre dernier, a produit une certaine sensation dans le monde politique. On s'est demandé ce qu'il avait de vrai dans cette conspiration et dans l'accusation de complicité dont on accablait la Jeune Turquie.

Nous avons protesté, tout d'abord, contre cette imputation par une lettre que les journaux de Paris bien voulu publier. Le constitutionnel, en faisant allusion à cette lettre, nous adresse, dans son numero du 10 octobre, des reproches trop graves pour que nous ne tenions pas à les repousser de toutes nos forces : nous les repousserons, en mettant sous les yeux de cet estimable journal un exposé rapide de l'origine de la Jeune Turquie, des idées qui guident ce parti et des moyens dont il se sert pour atteindre son but..

2. Hürriyet gazetesinde çıkan yazılar

Hürriyet gazetesini, birbirini tâkibeden iki sayısında bu bahse de yer vermiş görünüyor: Bu yazılardan birincisi mevzûun vâzedilişi, ifâdenin sâdeliği, cümlelerin kısalığı, iknâ gayretinde tutulan yol bakımından Ziyâ Beyin üslûbuna âit husûsiyetlerle karşımıza çıkmaktadır. *Yeni Osmanlıların iclân-ı resmîsi* başlığını taşıyan baş yazı; gazetenin herbiri ikişer sûtündan meydâna gelen üç buçuk sahîfesini işgal etmektedir. Mûteâkip sayıya kalan parça, ilk yazıda delil olarak zikredilen *Istanbul mektûbu*'dur. Makâle ile mektup arasında cümle yapısı bakımından bâzı üslûp iştirâkleri bulunduğu, dikkatten kaçmaması gereken husustur.

İclân-i resmî'de ilk paragraf, havâdisin Avrupa matbûatındaki akislerine tahsis edilmiştir: Fransız ve İngiliz gazeteleri için bu haberin ilk kaynağı, *Agence Havas*'tır; onu da, Avrupa neşir organlarının Beyoğlu'ndaki muhâbirlerine âit mektuplar tâkibetmiştir. Bu mektuplara göre, İstanbul'da Abdülaziz'e sû-i kâsd hazırlıyan gizli bir cemiyet meydâna çıkarılmış; bu yüzden de bir kısım insanlar

tevkif edilmiştir: Bunların reislerinden biri Konduri adlı Rusya tâbiyyetinde bir rum, diğeri ise Altıncı adlı Yûnânistan tâbiyyetinde diğeri bir rumdur. *Bunlardan başka tebe^e a-i Devlet-i ^ealiyyeden otuz kadar adam habsedilmiş ve ba^e zı büyük zevât ile, (Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa îma ediliyor) Yeni Osmanlıların dahî cemiyyetde medhalî varmış. Rusya elçisi Konduri'yi hasbe'l-mu^e âhede habsden almak istemiş ise de Âli Paşa dayanup vermemiş olduğu dahi cümle-i tahkikatden imiş.*

Yazının bunu tâkîbeden kısmında akli istidlâllerle, şâyianın gazete muhâbirlerine intikalinden dolayı *Bâb-ı âli*'nin ittihâmına, bu mevzûda Türkiye ve Mısır'ın ileri gelen şahsiyetleriyle *Yeni Osmanlılar*'ın dahli bulunmaması gerektiğine geçiliyor:

Herşeyden evvel şu mektûbları yazan zâta sü'âl olunur ki, tevkif olunan eşhâsın henüz istintâkları icrâ olunmaksızın töhmetlerinin hakikati ve şunun bunun işe vech-i iştirâki neden anlaşılmalıdır. Bu işin böyle olması farz olursa bidâyette Zabtiye Müşirliği ile Sadâret'den başkasının ma^e lûmâtı olmaması lâzım gelür. Bu takdirde mektûb mü'ellifinin tahkikatı bu zâtların birinden olacak demek ki bu mektûb Bâb-ı âli'nin ta^e limât-ı mahsûsası ile yazılmışdır. Münderecâtının Yeni Osmanlılar'la ilgili fıkrası bir iftirâ-yı ^euzmâdır. Fakat muharrir, bundan önce ba^e zı e^e âzım hakkındaki iftirâların reddini tercih etmektedir. Bu bahiste de şunları söylüyor:

Rusya ve Yûnân'ın sü'-i sun^e uyla vücûda geldiği re'îslerinin cihet-i intisâbından ma^e lûm olan bir fitneye Osmanlı ve Mısır hânedânlarının nâmını teşrik ederek (acabâ Osmanlı hânedânından şâyîaya adı karıştırılan zât Murâd Efendi midir, yoksa Mısır hânedânı yalnız bırakılmamak için mi bu söz İlân-ı resmi muharriri tarafından irâd olunmuştur?) millet-i muhteremimiz içinde haseb ü neseb ve şerâfet ü necâbetce herkesden ^eâli bulunan zevâtı pusudan atıcı kâtiler hükmünde ve bâ-hûsus Rusya'nın vatanımızı tahrîb yolunda olan arzûsuna âlet olmuş bir Şâhin Giray makamında göstermeğe çalışmak ne hamîyyet ne insâniyettir. İhtirâ edenlerin dili tutulsun.

Bundan sonra *Yeni Osmanlılar* hakkındaki iddiâların cerhine sıra geliyor : Bâb-ı âli, bu siyâsî hey'etin Avrupa'da kazandığı itibârı zedelemek maksadıyla onları henüz mâhiyeti tebellür etmemiş olan bu sü'-i kasd teşebbüsüne karıştırmak istemiştir; fakat İstanbul hükümetinin nasîbi, beklenen te'sirin aksiyile karşılaşmak olmuştur. Zirâ *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*, daha kurulduğu günden beri *hakkaniyet* ve doğruluktan ayrılmaksızın istibdât idâresiyle mücâdele etmektedir; üstelik bu mücâdele alenîdir, herkesin gözü önünde cereyân ediyor. Silâhları, ne mâhiyette oldukları okuyanlarca bilinmektedir. *Bâb-ı âli*, *Yeni Osmanlılar* tarafından açılan bu mücâdelede yenilmiştir. Bu yüzden de adlarını rus ve yûnân sü'-i kasdcilerinin arasına karıştırmak sûretiyle onlardan intikam almak istiyor. Bu husûs, imzâsız makale mâhiyetini taşıyan *İlân-ı resmi*'de şu cümlelerle ifâde edilmektedir :

Bize gelince bu işde her ne kadar us'alık edilmek istenilmiş ise de hesabda yanlışlık olduğundan Avrupa'ca ümid olur.ın te'sirin aksi hâsıl olmuştur. Çünkü Yeni Osmanlılar meydân-ı zuhûra geleliid.n beri bir elinde şemşîr-i hakkaniyyet ve bir elinde siper-i sıdk u istikamet olarak hasmı olan idâre-i istibdâdiyye ile merdâne ve âşikâre muhârebe etdi ve kullandığı tedâbir-i harbiyye ise hâlâ meydânda olan neşriyâtıdır ki cümlesi enzâr-ı  umûmiyyeye konulmuş ve Yeni Osmanlılar ne kıbalda adamlardır ve maksadları nedir ve bu neşriyâtı okuyanların  umûmen ma lumu olmuştur. Bâb-ı âli bu muhârebede mağlûb kaldığının intikamını almak için başka bir silâh-ı mukavemet tedârik edemeyüp ve şimdi Rusya ve Yûnân çapkınlarının eğer aslı varsa şöyle bir niyetde bulunmalarından bi'l-istifâde husûmet etdiği hamiyet-kârân-ı vatanı (kesbetdikleri nüfuz ve itibârı kırmak için) onlarla müşterek göstermeğe çabalaması câ-yi ta accüb değilse de beyhûde emek değil midir.

Yazının Bâb-ı âli'yi ittihâm etmek fırsatını kaçırmayan diğer kısmında da Yeni Osmanlılar'ın Ruslarla Yûnânlılarla müşterek bir harekete geçebilmesinin imkâsızlığı üzerinde durulmaktadır: Evvelâ Avrupa'da mücâdele bayrağını açan bu Türk siyâsî topluluğu; Osmanlı İmparatorluğu'na irâs ettiği ve etmek tasavvurunda bulunduğu ziyanlardan dolayı, mütemâdiyen Rusya ve Yûnânistan aleyhinde neşriyâtta bulunmuştur. O kadar ki *Muhbir* gazetesinin Çar topraklarında yayılması, İstanbul'da yayılmasından daha korkulu sayılmış (9), Rus hükûmeti, bu neşir organının memleketlerine girmesini önlemek işinde Bâb-ı âli'nin Türkiye için gösterdiği teyakkuzdan daha fazla itinâ sarfetmiştir. Hattâ daha önce Bâb-ı âli, Yeni Osmanlılar aleyhinde harekete geçirmek için Rusya Sefâretini en müsâit bir diplomatik teşekkül görmüş, onlar hakkında bu Sefâret'e dert yanmıştır.

Yûnânlıların Yeni Osmanlılar'ın kaleminden çektiği sıkıntı daha büyüktür: Girit mes'elesinde Türklerin haklarını Avrupa'ya duyuran Yeni Osmanlılar'dır. Ancak bu Osmanlı siyâsî zümresinin faâliyeti sâyesinde, Yûnânlılara sâhip çıkan Fransız gazeteleri, ağız değiştirmişlerdir. İngilizler, Girit Rumları'na iânede bulunacaklardı; Yeni Osmanlılar'ın neşriyâtı bunu da önlemiştir.

Bu mes'elede Rumların, Rusların eli olduğu meydânda. Üstelik Rumlar; İstanbul'un ortasında, zabtiyenin gözleri önünde kurdukları siyâsî teşekküllerle Girit İhtilâli'ni her gün biraz daha alevlendirmektedirler. Rusların, Bulgaristan'da Sırbistanda fesatlar çıkarmak için çeşitli yollara baş vurduğu apaçktır. Bunlar dururken Bâb-ı âli'nin Yeni Osmanlılar'a suç isnâdı için gayretler sarfetmesi abestir.

İ lân-ı resmî muharriririne göre, Bâb-ı âli bu tutumuyla iki yönlü istifâde sağlamak arzûsundadır: Bir taraftan Yeni Osmanlılar'ı Rusya ve Yûnân politikalarına karıştıarak onların Avrupa'da ve Türkiye'de kazanmış oldukları itibârı zedelemek, diğer yandan Pâdişâh'ı korkutup onun muhâfızı görünmek

sûretiyle Osmanlı Devleti içindeki yerini kuvvetlendirmek istemiştir. Hakikatte Zât-ı şâhâne'nin menfaatine çalışanlar, tarafsızlıktan ayrılmayan *Yeni Osmanlılar*'dır.

Onların böyle bir fiile katılmaları şöyle dursun, Konduri ve Altıncı adını taşıyan şahıslarla muârefeleri dahi yoktur.

Birkaç paragrafta icmâlini vermeğe çalıştığımız bu kısmın metni şöyledir:

Bâb-ı âli bu ustalıkla Avrupa'yı ve ahâli-i şarkıyyeyi aldatır mı zanneder. Yoksa halkı °ale'l-°umûm birer sabî-i gabî hükmüne koyarak ne derse heman inanurlar zu°munda mı bulunur. Eğer bu cîtikadda ise sahihan kendi aldanur. Yeni Osmanlılar (Hükûmet canı istediği zaman bir adamı bilâ-muhâkeme nefy ü habs etmek ve keyfi olursa bir zâta eklemek verüp olmazsa açlığınan öldürmek ve beytü'l-mâli babasından kalma akarı gibi şuna buna dilediği vechile yağma ettirmek ve her umûrda lâ-yüs'el °ammâ yef°al sûretiyle hareket eylemek) gibi kavâ'id-i istibdâ-diyyeye kalkarak onun yerine herkesi cân ve mâl °ırzından emîn edecek bir şeri°at-ı kavîme müteber olmak ve bu emre medâr ü kâfil olan usûl-i meşveret mer°i tutulmak taleb ve iddî°asıyla meydâna çıktılar. İcrâ me'murlarının tebdîliyle kâ°ide-nin tebeddülü iktizâ eder mi ki tağyîr-i usûl maksadında olanlar tağyîr-i şahs ile uğraşsun ve vazîfe-i vatan vazîfe-i insâniyyet deyüp de bu bâbda kimi ikbâlîni deperek kimi zulmün pençe-i mücâzâtına düşerek hâsılı herbiri elinden geldiği kadar bir fedâkârlık icrâ ederek mukavemet meydânına çıkan bir hamîyyet fırkası niçün dâmen-i nâmûsunu hûn-i nâ-hâk gibi kıyâmete kadar mücib-i lâ°net olacak bir leke-i şeni°ile alûde etmeğe teşebbüs eylesün. Bu ustalık arasında edilen yanlış hesâbların biri de Yeni Osmanlıları Rumlar ile Rusya entirikasına teşrik dâ°iyyesidir ki bu da kurda koyunu teşrik-i töhmet etmeğe çalışmak kadar tuhafdır. Yeni Osmanlılar zuhûrlarından beru neşrettikleri °ilânatda Rusya ve Yûnân°ın fesâdât-ı dâhiliyyesinden feryâd edüp durdular. Muhbir°in Petersbourg'da neşri İstanbul'dan daha şedîd sûrette men°olundu. Bâb-ı âli Rusya Sefâretini °aleyhimize kullanmak için herkesden daha müsâ'id bulunduğundan bizden şikâyatını en ziyâde ana °arz ederdi. Yûnân°a ise Yeni Osmanlılar°ın etdiğini şimdiye kadar kimse etmemişdir denilebilür. Tahdîs-i ni°met kabilinden olarak beyân ederiz ki şu Girid işinde milletimizin hakkını ve Rumlar°ın butlân-ı müdde°âsını Avrupa'ya

(9) Bu hususta, sözü geçen gazetede *Tuhaf havâdis* başlığı altında şöyle bir kayıt vardır: (Muhbir) gazetemizi Rusya memleketinde intişardan men°ediyor ise de ancak gazetecileri bî-taraf °adederek göndermekde idik. Resmî (Petersbourg) curnali beşinci ve sekizinci numaralarını Fransızca tercemeleriyle berâber tâ Londra'ya kadar i°ade eyledi. Ve gazete bağları üzerine şiddetli kelimeler yazdı. İşte böyle şey gazetecilere yakışmaz. Vâki°a Muhbir'de Rusya entirikası °aleyhinde sözler yazıyoruz. Ancak o bahisler hakikat-ı hâldir i°tikadiyle yazılmaktadır. Eğer içinde mukarin-i sıhhat olmyan bahis varsa beyân olunmalı ..... Muhbir, *Sene: 1, nüsha: 14, 2 Şa°bân-- 28 Novembre 1867.*

i'ân eden Yeni Osmanlılar'dır. Fransa'da birçok gazeteler Yûnân'a sahâbet edüp dururken beyân-ı hakîkate lisânlarını tebdil etdiren Yeni Osmanlılar'dır. İngilizlerin Girid için vermek istediği i'âneyi insâniyet-perverâne bir takım neşriyât ile men'etdiren Yeni Osmanlılar'ı sevenlerdir. Yoksa Bâb-ı âli mu'tadı olan ta'allüm-i hâ'ifâneyi bırakup da bu bâbda isbât-ı hakk için bin dürlü söz söylemiş olsaydı yalancılıkta hâsil ettiği şöhret-i şâyî'â cihetiyle yine kimseyi iknâ edemezdi. İşte hâl böyle iken Yeni Osmanlılar'ın bugün onlarla (değil şi'âr-i istikâmet ve insâniyetle mevsûf olanlar âdetâ sâdece 'aklı olan bir insânın tenezzül etmiyeceği) şöyle bir fi'l-i mezmûmda itti-hâd etmelerini kangı 'akl-ı selîm kabûl edebilir. Bir de dünyânın ne tarafında bir hâdise zuhûr ederse Yeni Osmanlılar'ın iştirâk ve medhâli olmak neden lâzım gelür. Husûsîyle şu vak'ada Rumların eli ve Rusya'nın medhâli görünüp dururken ve Rumların İstanbul'da ve zabtiyenin gözü önünde teşkil etdikleri cem'iyetler ve Girid ihtilâlini iş'âle sarfetdikleri himmetler ile Rusya'nın Bulgaristan ve Sırbistan'da enva'ı vesâ'itle ika'â çalıştığı mefsetetler meydânda iken bu işe başka müşârik aramağa ne münâsebet bulunur. Lâkin Bâb-ı âli'nin Yeni Osmanlılar hakkında bunun gibi vesâ ile teşebbüsü yeni bir şey değildir. Geçen sene dahi İstanbul'da zulmen tutub zindânlara doldurduğu bî-çârelerin böyle bir sû-i kasd sadedinde bulunduğunu evvel emirde i'ân etmiş ve sonra yulânı zâhir olmuş idi. Kezâlik Zât-ı şâhâne Paris'e 'âzimetinde orada bulunan Yeni Osmanlılar'ın böyle bir sû-i niyyetde bulunmaları ihtimâlini Fransa Devleti'ne resmen beyân etmiş ise de me'mûl ettiği te'siri görememiş idi.

Bu ne garib tedbirdir ki Girid'de ehl-i İslâm üzerlerine gelen hıristiyânı ta'kîbedince mes'eleye şâh u berg verilür. Mukabelenin adı katl ü garet konulur. Andan sonra vuku'u Yeni Osmanlılar'ın tahrikine isnâd olunur. Demek oldu ki memleketimize gökden bir taş düşse sapamı yine Yeni Osmanlılar'ın elindedir denilecek.

Bizim anlayışımıza göre Bâb-ı âli bu şîve ile iki yüzden istifâde etmek ister Anun birisi Avrupa'nun ve ahâlî-i Şarkıyye'nin nazarında Yeni Osmanlılar'ı Rusya ve Rum politikalarıyla karışdırup her işe teşrik edüp bihakkın kazandıkları mevki' ve i'tibârdan sâkıt etmek ve diğeri Zât-ı şâhane'yi korkudup ve kendisini gûyâ Pâdişâh'ın muhâfızı gösterüp celb-i emniyyetle mesnedde dâ'im cılamakdır. Pâdişâh'ı asıl muhâfaza eden ise Yeni Osmanlılar gibi menfâ'at-i sahihasına hıdmet etmeğe çalışanlar olduğunu anlamıyacak kadar dirâyetsizlik kimden me'mûl olur.

Şu ifâdâtımız gereği gibi ma'lûm oldukdan sonra âleme i'ân ederiz ki Yeni Osmanlılar'ın ne Rusya ve Yûnân ile bir fi'ilde iştirâki ve ne de Konduri ve Altuncu nâmında hiçbir şahıs ile mu'ârifesi vardır. Bin kerre denildiği gibi Yeni Osmanlılar zât ve şahsa dâir hiçbir kimseye gayz ü'adâvet etmezler. Hattâ şu vükelâ-yı hâzıra bugün idârenin tebeddülüyle istenilen sûret-i nâciyyenin icrâsına muvâfakat ederlerse anlara birinci mu'âvin-i hayır-hâh Yeni Osmanlılar olurlar. Gördükleri zulümlerin hakaretlerin gönüllerinde zerre kadar te'siri bile kalmaz. Hıdmet etdik-

leri maksadı mu'âvenet-i ümmet ve galebe-i efkâr sâyesinde hâsıl etmek isterler. Böyle bir vazife-i mukaddeseyi velev bir yılının olsun kaniyla âlûde etmeğe râzı değillerdir. Nâmûs-ı insâniyeti medâr-ı mefâharet bildiklerinden katil ve hiyânet denâ'etlerinin tasavvuruna bile tenezzül etmezler.

İşte ihvân-ı vatana beyân-ı hakikat için bu i'ân-ı mürüvent-mendâneyi neşr eyledik. Eğer Bâb-ı âlî mevkûfların ba'zısına Yeni Osmanlı nâmını verirse hakkında rivâyet ettiği töhmetden berâ'et-i zimmeti zımnen i'ân etmiş olur Zirâ Yeni Osmanlılık usûl-i meşveret talebinde bulunmağdan 'ibâretidir. Usûl-i meşveretden murâd 'adeletdir. 'Adâlet ise ahâddan birine Pâdişâh'ın ednâ zulmetmesini bile men'eder. Nerede kaldı ki ahâdden bir ferdin nefsi-i Pâdişâh'ıye kasedecek kadar bir mel'aneti irtikâbetmesine cevâz gösterebilir Binâen 'aleyh böyle bir fîilde bulunan habisin 'adâletle hiç münâsebeti olamaz. Münâsebeti olamayanlar ise ka'idece usûl-i meşveret tarafdârı değildir. İfâdâtımızdan anlaşılıyor ki bir adamda zikr olunan sû'-i niyyetle Osmanlılık 'ünvânını birleştirmeye çalışmak cem'-i ezdâd istemek kabilindendir. Ammâ garâz mücerred fırkamızın şânını ihlâl ise Yeni Osmanlılar meydân-ı iddi'âya dikkikleri râyet-i hakkaniyet ifk ü iftirâ nefesleriyle yıkılmaz. Çünkü muhâfazasına efkâr-ı 'umûmiyye gibi bir dest-i âhenin mü'ekkel olmuştur. Ne zaman görüldü ki bu kabilden olan yalanlara işidenlerden binde biri inansun ve inananlar iki üç gün sonra hakikat-i hâli anlıyarak peşimân olmasun(10).

Yeni Osmanlılar'ın Londra'da çıkardığı bu neşir organı; bundan sonraki sayısında aynı mes'ele üzerinde İstanbul'dan aldığı bir mektûbu takdîm ediyor. Bahis mevzûu mektûp; gazetede iki sûtûndan fazla bir yer işgal etmektedir. Türkiye pâyitahtındaki muhâbir kim ise, bu hafta hayli ehemmiyetli havâdisler vereceğim diye söze başlıyor; anlıyoruz ki "ehemmiyetli" olduğu bildirilen bu haberler; Konduri ve Altıncı maddesini pek gizli tutulmasıyla ilgiliymiş. İ'ân-ı resmî ile bu satırlar arasında yazılış, üslûbundaki sâdelik bakımından bir yakınlık bulunduğunu bildirmiştik. Fakat, ikinci şahsa âit ismin makalede Altıncu, burada Altıncı şeklinde bir imlâ husûsiyeti göstermiş olduğunu işâret edelim (11). Müteâkip cümle, muhâkemenin cereyân tarzı üzerindeki bir itirâzı aksettirmektedir: Muhâkemâtın 'alenen icrâsı Düstûr'da mûnderic olan ve nizâmât-ı esâsiyyemizin esâsı sayılan Gülhâne Hattı'nda musarrah iken mevkûflar Zabtiye müşiri Hüsnî Paşa'nın konağında istintâk olunmaktadırlar.

İstintâk; Zabtiye Müşirliğinde cereyân ettiğine göre, iş, muhâkemeye te-kaddüm eden hazırlık tahkîkatı safhasındadır; aleni olmaması tabiidir. Havâdisin gerisini gazeteden tâkibedelim: Fikirleri nedir Henüz ma'lum değil Lâkin daha tutuldukları vakit Zât-ı şâhâne'ye kasedecekleri şâyî' olmuşdu Bu belki sahîh olabilir Çünkü Rusya'nın bir büyük emeli de kendisine vesîle-i müdâhale olmak için İstan-

(10) Hürriyet, nr. 16, 25 Cumâdielâhire 1285 - 12 Octobre 1867

(11) Muhâbir, bu kelimeyi imlâ itirâdına riâyet etmeden yazıyor.

bul'da bulunan milel-i muhtelifeye birbirine karşı silâh çekdirmektir. Milletleri birbirine düşürmek ise yalnız Rumlara müraca^aatla hâsıl olabilir Çünkü İstanbul'da mevcûd olan akvâmın en ateşli ve en mecnûnu onlardır Hattâ bilür misiniz daha siz İstanbul'da iken birkaç Rum suhte kıyâfetine girdi Fenar'a gitdi İslâm'ı muhâceme hâlinde göstermek ve bir gürültü çıkarmak için Rumlar'ı döğmeğe başladı Sonradan her nasılsa hakikat-i hâl meydâna çıkdı Hâlbuki re's-i idârede olan zâtı itlâf ederek ve bir takım Rum haydûdunu ebnâ-yı vatan hey'etine koyarak memleketi karışdırmak imkân hâricinde değildir Binâ'en 'aleyh ben Rusya'dan bu tedbiri mülâhaza ederim Biri Moskof biri Yûnân tebe^aasıdan iki Rûm'un iş başında bulunması dahî mülâhazama pek kuvvet veriyor.

Görülüyor ki, havâdis vâdini taşıyan bu yazıda, muhâkeme; havâdisten daha fazla yer tutmaktadır. Devâm edelim:

Eğer hakikat-i hâl böyle çıkarsa Hüsnî Paşa pek mahzûn olacak Çünkü vükelâ böyle bir hâdiseyi başka maksadlarda kullanmak ve Paşa ise her ne sûretle olursa olsun onlara hıdmet etmek ister (bu satırlar; Yeni Osmanlılar'ın İ^olân-ı resmî'sini te'yîd etmek için yazılmış görünüyor.) Yoksa eğer murâd Rusya'nın Yûnân'ın (Rusya'yı devlet, Yûnân'ı kavim ismi yazmakla da bu satırlar İ^olân-ı resmî'ye ye benzer görünüyorlar.) tahrib-i devlet için teşkil ettiği cem^oiyetleri aramak lâzım geleydi Allah bilür bu kaçınıcı olurdu Hele kaviyyen bilirüm ki vükelâ bu vâsıta ile umduğu şeye nâ'il olamıyacak ve Hüsnî Paşa me'mûl ettiği gibi âferinler alamıyacak Konduri ecnebi, Altuncu kezâlik Zannetmem ki anlara birşey yapabilsünler Lâkin Müşir Paşa'yı mahcûbetmemek için sâ'ir arkadaşlarının Rodos'a falana seyâhati ağleb-i ihtimâldir Eğer Osmanlı tebe^aasından iseler bu da garib bir şey ki hâlen mevkûfların Altuncu ve Konduri'den başkası ne mezhebdedir ne tebe^adandır nedir ne değildir bilmiyorum Yalnız ben değil kimsenin bildiği yok (İ^olân-ı resmî de bâzı Avrupa gazetelerinin İstanbul muhâbirlerine verilen cevâbı te'yîd ediyor.) "Mecmûa-i ma'ârif" der ki bunların bir istintâkında hünkâr yâverlerinden biri bulunmuş Vükelâ'nın imâ ettiği emellerine bu da bir delil olabilir(12).

Hürriyet gazetesi, bu ardı ardına çıkan yazılardan sonra da hâdisenin peşini bırakmış değildir. Meselâ Avrupa matbûâtında bu mevzû etrâfında birbirine zıt havâdisin yer alması, Yeni Osmanlılar'ın neşir organına bir başmakale zemini hazırlamıştır.

Sözü geçen yazıda önce Yeni Osmanlılar'dan başlanılıp devletin en ileri gelen ricâlinin dahi işe karışmak istediği anlatılıyor. Mâhûd mevkûflara dâ'ir Avrupa gazetelerinde yine birbirine muhâlif birçok tafsilât görüldü denildikten sonra, bunlarla ilgili örneklere geçiliyor:

Meselâ kimisi bunu Sadr-ı a^czam'a intisâbı olan bir Lehlü tertibetmiş ve sonra gelmiş Sadr-ı a^czam'a haber vermiş o da Yeni Osmanlılar 'aleyhinde kullanmağa bir silâh

(12) Hürriyet, nr. 17, 3 Receb 1285—19 Octobre 1868.

ittihâz eylemiş der kimi Yeni Osmanlılara kanâ'at olunmayup Nâmık Paşa'nın Mâliye Nâzırı'nın ve hattâ Fu'ad Paşa'nın bile fitnede iştirâkleri olduğuna dâ'ir Âlî Paşa'nın dâ'iresinden şâyi'alar neşrolduğunu söyler Ba'zılar mevkûfların bu hareketini Sarây-ı hümâyûn'da olan matlûblarını alamayışlarına hamleder.

Görülüyor ki, *Hürriyet* gazetesi, Sadr-ı â'zam'ı suçlamağa veyâ zann altında bırakmağa imkân verebilecek olan her havâdisi okuyucularına sunmak gayretindedir.

Bâb-ı âlî'nin bir teşebbüsü, *Agence Havas* gibi haber merkezleri karşısında Yeni Osmanlılar'a kendilerini müdâfaa fırsâtını vermiştir:

"Ajans Hava" takımı ve ibtidâ şâyi'ayı neşreden İstanbul muhâbirleri gibi kâlemleri birer lisân-ı resmî hükmüne geçmiş olanlar ba'zı zevât-ı izâm ile beraber Yeni Osmanlılar'ı lekelemek istemişlerdi Şimdi Bâb-ı 'alî cerhediyor Şöyle ki gazeteler Viyana'dan havâdis-i âtiyeyi almışlardır denildikten sonra bu havâdisin, İstanbul muhâbirlerinden geçen hafta aldıkları habere uygun olduğu da belirtiliyor.

Avusturya'dan gelen haberle ilgili satırlar şöyledir:

Viyana'da bulunan Devlet-i 'aliyye maslahat-güzârı tarafından evvelki gün Avusturya Hâriciye Nâzırı'na İstanbul'da tutulan ve ba'zı zevâta isnâd olunan fesâda müte'allik bir mühim beyân-nâme verildi Bu beyân-nâmede Bâb-ı 'alî der ki o büyük zâtların isimleri behâne sûretiyle öne atılmış ve fakat elçisi ma'rîfetiyle Rusya devleti tertib etdirmişdir Avusturya memleketini ateşle ihâta ederek neticede Rusya ordularının istilâsına düşürmek için İstanbul'un bu fesâdı Memleketeyn Sırb Bosna ve Hersek kıt'alarında zuhûr-ı isyânın işâreti olacakmış.

Bu satırların devâmı, kendilerine su'i kasd isnâd olunan bâzı şahısların istintâkından elde olunan, (daha doğrusu) elde olduğu bildirilen bâzı bilgileri de öğrenmemize imkân hazırlıyor; tâkibedelim:

Bu maddeyi Konduri'den başka mevkûfların cümlesi tasdik eylemiş merkûmun Rusya Sefâreti'ne verilip verilmemesi hakkında Avusturya Hâriciye Nâzırı'nın re'yi sorulduğundan müşârünileyh herîfin tevkîfi Rusya ile nizât da'vet edebileceğinden i'tâsı daha münâsib olur cevâbını vermişdir.

Bundan sonra gazete Türkiye ile Rusya ve Avusturya arasındaki ahidlerin şekli, işin hukuk bakımından arzettiği husûsiyeti bahis mevzûu ederek mes'ele üzerindeki mütâleasını bildiriyor; fikirlerini muâmelenin kanûna uygun olması lüzûmu üzerine kuruyor: Bir maddeye ki kanûn bihakkın müdâhale eder anda politikanın hiç hükmü kalmaz Rusya'nun hukuk-i ahdiyyesi teba'asından olan cânîleri elimizden almak değil yalnız muhâkemesinde bir tercemân bulundurmakdır Fakat ahden Avusturyanın cânîlerini kendi sefâretine vermek lâzım geldiğin-

den ihtimâl ki Avusturya Hâriciye Nâzırı cüz'iyât nev'inden olan bu tebâyünden gaflet etmiş ve Rusya Sefâreti'nin talebini kendilerine kıyâs ile hukuk-ı 'ahdiyyeden 'adederek o yolda cevâb vermiş Yoksa hakikatde işin eslem tariki matlûb ise Konduri bir mahkemede 'alenen muhâkeme olunur Anda herkes gibi Rusya tercemânı ve isterse Sefir ceneral İgnatief cenâbları dahî bulunur Herifin cinâyeti tebeyyün ederse cezâ-yı kanûnisi icrâ edilir (13)

Aynı yazının altında *Liberté* gazetesinin, İstanbul'daki cânîlerin bağı bulundukları devletin elçisine teslim edilmiş oldukları haberi ile bu haber etrâfında *Hürriyet*'in mülâhazası yer alıyor. Bu vesîle ile de daha önceki yıllara âit kötü örnekler hatırlatılıyor. Hâdiseler, devlet için haysiyet kırıcı sayılıyor. Mes'eleye de, mevkıfların alenî muhâkemeleri yapılmadığı takdirde *Yeni Osmanlılar*'ı lekelemek için *ittihâz olunmuş bir tezvîr* nazariyle bakılıyor. Mülâhazayı gazetedan tâkîbedelim:

Eğer sahîh ise ne 'acâyib şey Konduri Mosku Altıncı Yûnânlı idi Demek oluyor ki Yûnân devleti Pâdişâh'ı öldürmek için istediği kadar adam ta'yin edecek Hâriciye Nezâreti ise bunları tutub da ve Sefâret tarafından kendilerine teslimi istenildiği vakit mes'elenin ehemmiyetine bakmaksızın hemen teslim eyliyecek Bir vakit Yûnânistan'dan bir adam geldi Tırhala'yı Selânik'i ifsâda çalışdı Sonra tutuldu Devlet salıverdi İki mîralay kalkdı Girid'de re'is-i ihtilâl oldu İhdâs ettikleri fesâdı basdırmağa milyonlarca paralar sarfetdik Anlar da gitdi şimdi Yûnânistan'da yine mîralaydırlar Devlet-i 'aliyye Yûnân bizimle muhârib midir değil midir hâlâ so-

ramıyor.

Biz derdik ki böyle şeyler hazmolunabiliyor Lâkin hiç me'mûl etmezdik ki Pâdişâh'a sû-i kasd etdi denilenler de hakkın 'ahdin hilâfında olarak kendi sefâretlerine teslim olunabilsün Bâb-ı âlî'nin sâye-i dirâyetinde Pâdişâh'ı öldürtmek ki devleti bitürmekle berâberdir pek kolaylaşdı

Lâ havle ve lâ kuvvete illâ bi'llâh

*Bu gidişle hâlimiz neye müncer olacak Biz böyle şeyler istemeyiz Pâdişâh'ımıza kasdeden var ise 'alenen ve kanûnen icrâ-yı cezâsını 'umûm nâmına talebederiz Devlet'in bir 'âdil mahkemesi muhâkemelerini resmen istesün İstintâkları neşrolunsun ve illâ her vakit iddî 'â ederiz ki bu da Yeni Osmanlıları lekelemek için *ittihâz olunmuş bir tezvîr*dir(14)*

Hürriyet gazetesi'nde çok ileride zuhûr edecek olan Sarıyerli Hoca Sâdık Efendi mes'elesiyle ilgili yazıda dahi bu bahse temâs olunur. Ulemânın tevkîfine dâir -gûya bir hafiye tarafından yazılmış bulunan - *İstanbul'dan Mektûb* başlıklı yazıda araştırma sâhamıza giren bahse şu satırlarla yer verilmiştir:

(13) *Hürriyet*, nr. 18, 26 Octôbre 1868

(14) *Ayn. gaz.*

.....beri tarafından Altuncu ve Konduri işleri bitüp sadra şifâ verir bir netice alınmadığından Hüsnî Paşa müte ahhid olduğu hizmetde boş durmadığını göstermek için Sâdık Efendi'ye salmağı münâsib düşündü (15).

Görülüyor ki, Zabtiye Müşri, Hürriyet tarafından bu nevi hâdiseleri bekler bir şahıs hüviyetiyle tanıtılmaktadır.

2. Mehmed Bey'in İnkilâb gazetesinde çıkan bir yazısı :

Cenevre'de çıkan *İnkilâb* gazetesinin birinci, ikinci ve beşinci sayılarında Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed Bey'in *Keşf-i zamîr* başlıklı bir yazısı intişâr etmiştir. Genç ihtilâlcî, bu yazı serisinde *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'ne girişini, bu teşkilât içindeki teşebbüsünü, cemiyetten ayrılışını anlatmaktadır. Mustafa Fâzıl Paşa'nın Sakakini eliyle kendilerine gönderdiği mektup, kendisinin yazdığı cevâp, nihâyet *Yeni Osmanlılar* topluluğunu yalnız bırakan Mustafa Paşa'ya yolladığı diğer bir mektup da, bu yazı bünyesinde yer almıştır. Ali Süâvî Efendi, *Mehmed Bey isbât-ı hamîyyet etdi* başlıklı küçük yazısında bu mektûba da bir cümle tahsîs etmiştir.(16).

Keşf-i zamîr adını taşıyan müteselsil yazının başlangıç kısmı, sözü edilen sû'î-i kâd teşebbüsüne dâir bir itirâf mâhiyeti taşıyor. Mehmet Bey, bu münâsebetle şunları yazmaktadır:

Keşf-i zamîr

Te'sfisine en ziyâde çalışdığım "Üss-i medeniyet" nâm i'âde-i hukuk cem-iyyeti açılacağı muhakkak olan 'adâlet mahkemesinde cezâsı görülmek üzere ismi bi'l-cümle hamîyyetkârânın mazbûtı olan edebsizin hyânetiyle perîşân olması üzerine ileruda millete hîdmete yine bir fırsât bulurum emeliyle ihtiyâr-ı diyâr-ı gurbet ederek Paris'e gelmişdim.

(15) *Ayn. gaz.*, nr 17, 3 Receb 1285 - 19 Octobre 1867. İsmet adlı bir zât tarafından çıkartılan *Mecmû'a-ı ma'ârif*'in elde mevcûd olan birkaç sayısında bu havâdise rastlamadık. Fakat aynı havâdis, başka bir yerde de kaydedilmiştir.

(16) Bir haber mâhiyeti arzeden *Mehmed Bey isbât-ı hamîyyet etdi* başlıklı ve Fâzıl Paşa'dan para alanlara âit liste vesîlesiyle kaleme alınmış olan yazının metni şöyledir:

Fakat ismini kaydettiğimiz Necîb Paşa torunu Mehmed Bey Paşa efkârı kadîmesinden döndüğü için 1000 frank ma'âş bu kerre terketdi. Ve Mehmed Bey bundan bir sene akdem Fâzıl Paşa'ya yazmış olduğu bir kîta mektûbu şimdi tab' ile isbât etdi ki zâten bu ma'âş kabul edişi ve Paşa'nın riyâsetini tasdik eyleyişi Paşa'yı fikr-i ihtilâfda sâbit zannıyla refâkate mebnî idi Mâdâmki şimdi Paşa İdare-i hâzıra ile uyuşdu ve rûfekâsına dahî sükûnet ve uyuşmak teklîf eyledi artık ayrılmak lâzım geldi. Mehmed Bey bu kerre müşârîni-leyhe yazmış olduğu mektûbunda buruları izâh eder. Bir sûreti elimize geçtiği hâlde tab' ederiz. °Ulûm gazetesi, cild-i sâni, °aded: 14, Ss. 842-843).

Paris'e vusûlümde Yeni Osmanlılar nâmiyle bir cem'iyet teşekkül etdi Ben de içinde idim Çünkü hayırlı bir maksada çalıştığı gerek re'îsinin ve gerek Ağâh Efendi ile Rif'at Bey'den başka sâ'ir a'zâsının hamiyetkârlık ve fedâkârlıkları müs-bet idi

Dühûlümünden birkaç ay sonra a'zâsından Süâvi Efendi'nin idâresi altında Muh-bir nâmiyle bir gazete çıktı Bir sene devâm eyledi Böyle az bir müddette mezkûr gazetenin pek çok fâ'ideli te'siri oldu "Efendi-i mûmâileyhin bu hizmetine hamiyetli olanlar 'arz-ı şükrâniyyet ederler"

Ben milletin hukuk ve hürriyetini i'âde etdirmeğe bizim mel'ûn Sultân'ın mah-mahvından başka çâre tasavvur edemediğinden ve fûrû'atdan bildiğim neşriyyât husûsu da 'âciz kalemimin i'ânesine o zamanlar ihtiyâc görmediğinden yazıyla uğraş-mayup fi'len bir inkılâb yapmak üzere "ki öteden beri olduğu gibi hâlen de istikbâ-len dahî maksûdumdur" İstanbul'a girüp ma'lûm olan teşebbüsü etdim.

Yazık ki re'îs-i cem'iyetin tam icrâ zamânında dönekliği ve Ağâh Efendinin ihbâr-i sırretmesi o zamanki teşebbüsü muvaffakiyetsiz bıraktı. Zarârı yok Bek-lemek ga'ibetmek değildir.

*Mehmed
"Bakiyyesi sonra" (17).*

(17) *İnkılâb*, nr. 1, Muharrem sene 1287-28 Aviril 1870. Gazete dört sahîfedir; litoğrafla basılmıştır. Son sahîfede idâre - hânesi için *Campagne Michel, à Genthod-Belvue près Genève (Suisse)* kaydı vardır. (Burası eski Cenevre'nin karşısına düşmektedir; Gölün, tren istasyonu tarafındaki yakasındadır; bugün yeni binâlarla kaplıdır. Cenevre arşivindeki araştırmalarım sırasında Hüseyin Vasfî Paşa'nın *Belvue à la Campagne*'da oturduğunu tesbit etmiştim. Ziyâ Paşa'nın mektuplarında da Belvue adresini verdiği görülür.) Gerek Türkiye, gerek Batı araştırmacıları arasında ilk def'a tarafımızdan tedkik edilen bu gazetenin bir de fransızca bülteni çıkıyordu. Cenevre'deki eski kütüphanede bu bültenin birinci sayısı mevcut. Aynı bülten, Türkiye'de Dış İşleri Bakanlığı Hazîne-i evrâkı'nda da bulunmaktadır. Gazeteyi çıkartanlar, Hüseyin Vasfî Paşa ve Mehmed Bey'dir. İçinde Râtib, Emir Ayyâr imzâsıyla da yazılara rastlanır. Hicri tarihlerin milâda tahvilindeki bir günlük hatâyâ dahi tahammül edemiyen değerli müdekkik Prof. Dr. Ömer Fâruk Akün, bu gazeteden *1871 yılı Nisân*'ı sonunda neşredildi diye bahsederken bir yıllık hatâyâ düşmüştür. (*Nâmık Kemal'in Mektupları*, İstanbul, 1972, s. 275). Esâsen kitabının muhtelif yerlerinde bu karârını nakzedecek kayıtlar vardır.

Ali Süâvi tarafından Nâmık Kemâl'in kaleminden çıktığı bildirilen (*Muvakkaten 'Ulûm gazetesi müşterilerine*, nr. 8, 21 Ramazan 1287, s. 121) *Hürriyet Gazetesine cevâb* başlıklı yazı, bu gazetenin 3 ve 4 üncü sayılarında çıkmıştır; "Mehmed" imzâsını taşımaktadır.

Yazının *bakiyesi* inceleme sâhamızın dışında kalan bahislerle alâkalı bulunduğundan, onlardan bahsetmeği lüzumsuz sayıyoruz. Fakat yukarıya iktibâs ettiğimiz satırlarda dikkate değer noktalar vardır:

1. Mehmed Bey, Türkiye’de hukûkun iâdesini Abdülazîz’in mahvına bağlı görmektedir,

2. *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* içinde kalemiyle değil, icrâatıyla (bugünkü tabirle eylemle) vazîfe görmek istemektedir,

3. Pâdişâh’ın mahvı maksadıyla Paris’ten İstanbul’a gidip faaliyete girişmiştir.

4. Bu teşebbüs için kendisiyle önceden anlaşmış olması lâzım gelen Mustafa Fâzıl Paşa; niyyet, icrâ mevkiine konacağı sırada *dönellik* göstermiştir.

5. Aralarındaki sır, Agâh Efendi tarafından ihbâr edilmiştir. Böylece teşebbüs kuvveden fiile geçiilememiştir.

6. Fakat Abdülazîz’in mahvı, Mehmed Bey’in *istikbâlden dahî maksûdu* dur.

Başka bir makalemizde fikir âleminin ittılâna sunacağımız, Abdülazîz Hân’a karşı tertiplenmiş diğer bir sû-i kâd teşebbüsü bahsi vardır. O havâdis 1869 yılına âittir. Acaba Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed Bey’in itirâfı, bu teşebbüslerden hangisine âittir? *Keşf-i zamîr*’in daha sonra çıkan kısmında, bizi bu husûsta aydınlatacak ip ucları vardır. Necib Paşa hafidi: *Bunun üzerine Paris’e ‘avdet etmeğe mecbûr oldum. Birkaç ay sonra Hürriyet nâmiyle yeni bir gazete çıkarmaya cem’iyyetce karâr verildi. Bu karârı re’is’-i cem’iyyete bildirdik. Kabûl etdi. Gazete çıkdı diyor.* Bu ifâde, Mehmed Bey’in bahsettiği teşebbüsün 1869 dan önceki devreye âit olduğunu gösterir. Fakat Konduri-Altıncı’ya isnâd edilen teşebbüsle arasında bağ kurmağı da güçleştirir. Zira, *Hürriyet* gazetesi, 29 Haziran 1868 Pazartesi günü çıkmaya başlamıştır Halbuki, -biraz sonra bildireceğiz- Konduri ve Altıncı, perşembeyi cumâya bağliyan gece evlerinden alınıp 25 Eylül 1868 cumâ sabâhı da Zabtiye Müşirliğı’ne getirilmişlerdir: *Hürriyet*, bu vak’adan takrîben üç ay önce intişâra başladığına göre, Mehmed Bey’in itiraflarının, Konduri-Altıncı isimleri etrâfındaki şâyiadan ayrı bir teşebbüse âit olması gerekir. Mehmed Bey’in Türkiye’ye girmesi, yakalanmadan Paris’e dönmesi güçtür: Birkaç ay önce İstanbul’da gıyâbında mahkûmiyet karârı verilmiştir. Osmanlı pâyitahtında ismini ne sûretle gizleyip de Pâdişâh’a karşı su’-i kâd teşebbüsüne girişebiliyor? *Keşf-i zamîr* başlıklı yazıda teşebbüsünden *ma’lûm olan* diye bahsediyor; bu söz, işin başkaları tarafından da bilindiğini, öğrenme maksadıyla kaleme alınmış *fictif* bir hâdise olmadığını düşündürür. Üstelik Necib Paşa’nın torunu, Agâh Efendi’yi *ihbâr-ı sîrr*’la ithâm etmektedir. Demek ki, Agâh Efendi de sırra vâkıftır. Bu zât nasıl bir ihbarda bulundu? Bilemiyoruz. O sırada Çapan-Zâde’nin (Agâh Efendi) Avrupa’dan ayrıldığına dâir bir işâret

bulunmadığına göre, İstanbul Zabtiye Müşirliği'ne -isim tasrih etmeksizin Zât-ı şâhâne'ye bir sû'-i kasd hazırlığı olduğunu, tedbirli bulunulması gerektiğini bildiren bir mektup göndermiş olabilir. Hâsılı, itirâfın hayâlî bir katil teşebbüsü olmadığı kanâatindeyiz. Bu takdîrde zaman mes'elesini izâh için hâtırımıza üç ihtimâl geliyor:

a) Mehmed Bey'in *Hürriyet'in* intişârından birkaç ay önce İstanbul'a gelip Altıncı ve Konduri'den başka bir hey'etle bu işe teşebbüs etmiş olması;

b) Mehmed Bey'in zamânı yanlış hâtırlamış bulunması (fakat aradan henüz iki yıl geçmiştir; Sağır Ahmed Bey-zâde henüz çok genç bir yaştadır);

c) Bu ihtimâllerin en uzağı da, bir ifâde ihmâlkârılığı ile "önce" yerine "sonra" yazılmasıdır. Fakat cümlelerin kuruluşu, bu kelimenin yazılışını, bir dikkatsizliğe bağlamamıza imkân verecek mâhiyette değildir.

Hulâsa, Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed Bey, Paris'ten İstanbul'a gidip Abdülazîz aleyhinde bir su'-i kasd hazırlığına giriştiğini, Mustafa Fâzıl Paşa'nın dönekliği, Agâh Efendi'nin ihbârı üzerine işi kuvveden fiile geçiremediğini itirâf etmektedir. Bu teşebbüs, ister *Hürriyet* gazetesinin çıkmağa başlayışından birkaç ay önceye ister birkaç ay sonraya âit olsun 1868 yılında cereyân etmiş görünüyor. Altıncı ve Konduri isimleri etrâfında toplanan isnâd ile alâkasının Kabûl veyâ reddi, şimdilik mümkün değildir. Şâyet Mehmed Bey *Hürriyet'in* intişârından önce bu iş için İstanbul'a gelip plânını icrâ mevkiine koyamadan Paris'e dönmüşse, Türk pâyitahtında "complot" için hâzırladığı kimselerin Altıncı ve Konduri'ye katılmış olmaları mümkündür. Ziyâ Paşa'yı *Yeni Osmanlılar*'ın bu işle alâkası yok diye yazılar yazmağa sevkeden şahısların da bunlar olacağını düşünebiliriz. Altıncı Kostaki, İstanbul'da eski bir sarây sarrâfının oğlu olduğuna göre, eğer Mehmed Bey ve ona bağlı insanlarla irtibatı vâritse, her hâlde onun vâsıtasıyla vuku bulmuştur.

Fakat bütün bunların ihtimâllerden ibâret olduğunu bir daha belirtelim.

III- Ş â y i a k a r ş ı s ı n d a İ s t a n b u l g a z e t e l e r i :

Bu küçük başlık altında üç küçük neşir organından bahsedilecektir:

1. Mecmû a-i ma ârif :

Londra'da çıkan *Hürriyet* gazetesinde bu mevzû ile alâkalı İstanbul mahreçli bir mektupta, *Mecmû a-i ma ârif der ki bunların bir istintâkında Hünkâr yâverlerinden biri bulunmuş.....* cümlesi yer alıyor(18).

(18) *Hürriyet*, nr. 17, 19 Octobre 1868 -3 Receb 1285

1283 yılında İstanbul'da İsmet adlı bir zât tarafından çıkartılmasına başlanan, *bi'l-cümle mebahis ve havâdisi nâsir* bu günlük gazetenin, 2-7 bizde sayıları vardır. Ankara Milli Kütüphanesi'nde de intişâr yılına âit 1-3 ve 1284-1285 yıllarına âit 27-38 inci sayılarıyla muahhar yıllarda çıkmış bâzı nüshalarını gördük.

Bunlarda Altıncı-Konduri tahkikatıyla ilgili bir kayda rastlıyamadık. Buna göre mes'ele, gazetenin göremediğimiz sayılarında bahis mevzûu edilmiş olmalıdır.

Ancak aşağıda görülecektir ki, diğer bir gazete, Hürriyet muhâbirinin *Mecmû'a-i ma'ârif*'e atfettiği haberi te'yîd eder bir kaydı taşımaktadır.

2. The Levant Herald :

İstanbul'da İngilizce ve Fransızca olarak çıkan bu gazete ; *chronique* sütunlarındaki bâzı satırlarını bu havâdisle tahsis etmiştir.

Sözü edilen gazetenin muhtelif sayılarında karşılaştığımız bilgileri birkaç kategoride topluyabilmiz :

a) Tevkif haberleri :

Bu havâdis, gazetenin çeşitli sayılarında yer almış görünmektedir.

25 Eylül 1868 cuma günü çıkan nüshada Konduri ve Altıncı adlı iki Beyoğlu gencinin yakalandığını ve gazetenin çıktığı sabah Bâb-ı Zabtiye'de tevkîf edildiğini bildiriyor. *The Levant Herald*'ın havâdisle ilgili satırları, aynen şöyledir :

On assure que deux jeunes gens de Pera, MM. Condouri et Altendji, ont été arrêtés et écroulés ce matin Grand Zaptié (19).

Onu tâkîbeden sayıda bu iki şahsın yakalandıkları yer, sâat, istintâkın biz-zât Zabtiye Müşîri Hüsni Paşa'nın huzûrunda cereyân etmesi, şahıs isimleri zikredilmeksizin bunları tâkîbeden diğer tevkifler hakkında bilgi verilmektedir.

Voici quelques nouveaux renseignements sur l'affaire de MM. Condouri et Altendji: il paraît que ces Messieurs ont été arrêtés dans leur maison de San Stefano, dans la nuit de jeudi à vendredi. Hier matin, ils ont été conduits Au Grand Zabtiyé. On assure qu'une grave accusation pèse sur eux et qu'ils ont été interrogés en présense de Husni Paşa lui-meme. La police a arrêté aussi plusieurs autres personnes residant dans la maison de MM. Condouri et altendji à San Stefano (20).

(19) *The Levant Herald* (Daily Bulletin), 25 Sept., 1868, Friday-9 Cem. âhir, 1285.

(20) *Ayn. gaz.* 26 September, 1868, Saturday-10 Cem. âhir 1285.

Görülüyor ki, Konduri ve Altıncı, perşembeyi cumâya bağlayan gece evlerinden alınıp Zabtiye Konağı'na getirilmişlerdir. Bunların mâhiyetine dâir de tek bir satır yoktur.

Ayrıca diğer tevkîf edilenler de, Konduri ve Altıncı ile aynı evde oturmaktadırlar.

Başkalarının tevkîfi ile ilgili havâdis, daha birkaç sayı devâm ediyor. Şu satırlar, Konduri ve Altıncı'nın evinde pansiyoner kaldıkları kadınla bir hizmetçinin de tevkif edildikleri haberlerini taşıyor:

La maîtresse de la maison où ils logeaient à San Stefano et une servante ont été également arrêtées (21).

Gazetenin aynı sayısındaki *Chronique* sütununun başka bir yeri de Konduri ve Altıncı bahsine tahsîs edilmiştir. Bu kısmın bir fıkrasında, zanlılara ev sâhipliği eden kadının tevkîfi ile ilgili haberin sahîh olmayacağı kanaâtı izhâr ediyor:

Nous croyons savoir que cette arrestation est inexacte,....”

Tevkif haberi, Ekim'in onuncu gününe kadar devâm ediyor. Gazetenin, sözü edilen günde çıkan sayısı, Konduri-Altıncı hâdisesiyle ilgili bir tâcirin yakalandığını, tevkîfinden sonra Beyoğlu'ndaki evinin arandığını bildiren bir haberi ihtivâ etmektedir.

Metin şöyledir:

La police a arrêté ces jours-ci un marchand....dans l'affaire Condouri-Altındji. Après son arrestation, une perquisition a été opérée dans son domicile, six à Pera 7207.

Bu kayıtlar umûmiyetle Beyoğlu'nda oturan insanlar arasında tevkîfâta girildiğini gösteriyor.

Mevkûflardan Konduri ve Altıncı'nın Zabtiye Hastanesi'nde kaldıklarını ifâde eden bir fikrayı da burada zikrederim:

Nous apprenons que MM. Condourri et Alterndji dont nous avons annoncé l'arrestation, se trouvent dans l'hôpital de Zaptié ((22).

b) Tahkîkat tarzı :

Gazetenin verdiği bilgilere göre, tahkîkat; istintak ve mesken taharrîsi sûretiyle cereyân ediyor; lüzûmunda espilyondan da faydalanılıyor.

İstintak kelimesi; Konduri ve Altıncı isimleri etrâfında toplanıyor. İşe verilen ehemmiyet, bizzât Zabtiye Müşiri'nin sorguda hâzır bulunmasıyla meydâna çıkıyor. Bu husûstaki ilk kayıt, sözü edilen neşir organının, 26 Eylül'de

(21) *Ayn. gaz.* 1 October, 1868, Thursday, 15 cem. âhir 1285.

(22) *Ayn. gaz.* 10 October, 1868, Saturday- 24 Cem. âhir, 1285.

çıkan sayısında söz konusu edilmiştir. 1 Ekim târihli sayısında da başka bir cümle var: *Le procès s'instruit, dit-on, au Zaptié par le ministre de police en personne et de nuit.* Tutulanların son sorgusunda Pâdişâh'ın yâverlerinden biri de bulunmuştur: *Un aide-de-camp du Sultan a assisté au dernier interrogatoire des prisonniers* (23).

Emniyet mensupları ; Konduri ve Altıncı'nın meskenlerinde taharrîye girişmiş ve onlar tarafından hazırlanmış bâzı evrâk ile sahte fetvâ bulmuştur: *La police aurait saisi de faux fetvas et autres documents préparés par les conjurés* (24).

2 Ekim târihli *Levant Herald*'de yeni bir taharrîden söz ediliyor: *Avant hier, le Bey de Galata,..... a fait une nouvelle perquisition dans la maison de Madame Thérèse au petit-Champs, où logeaient, comme on sait MM. Condouri et Altendje* (25).

Arama, yakalanan diğer şahısların da kaldıkları evlerde yapılıyor: 10 Ekim târihli *Levant Herald*'da da içeri alındığı bildirilen bir tâcirin Beyoğlu'ndaki evinde de taharrîde bulunulduğu kaydedilmektedir. (26). Fakat ele geçirilmiş bir şey olup olmadığını bilmiyoruz.

Hâdiseye daha derinden nüfûz edebilmek için, Konduri ve Altıncı'nın ikamet ettiği pansiyona Varna'dan getirilmiş bir ermeni yerleştirilmiştir:

.....il se serait servi, pour dévoiler la trame, d'un espion armenien qu'il a fait venir de Varna et qui serait descendu dans l'hotel garni où logeaient MM. Condouri et Altendji (27). Bu bilgiyi alabilmek için, *The Levant Herald* idâresinin de *Bâb-ı zabtiye*'de bir hafiyesi olması lâzımdır.

Bir kadın da, bu bahisle ilgili olarak, emniyet mensuplarına başka istihbârât malzemesi hazırlamış: *Une dame aurait fourni aussi, assure-t-on, divers informations concernant cette affaire à police* (28).

c) İttihâm :

Bu gazetenin verdiği haberler içinde, ittiham mevzûuna dâir pek az şey söylenmiştir.

26- Eylül'de çıkan sayısı, Konduri ve Altıncı üzerine mutlak sûrette çok ağır bir suç yüklendiğini bildiren bir cümleyi ihtivâ ediyor ki, başka vesîleyle iktibâs ettik.

(23) *Ayn. gaz.*, 28 Sept. 1868, Monday- 12 Cem. âhir, 1285.

(24) *Ayn. gaz.* 1 Oct, 1868, Thursday- 15 Cem. âhir, 1285.

(25) *Ayn. gaz.* 2 Oct, 1868, Friday - 16 Cem. âhir, 1285.

(26) *Ayn. gaz.* 10 Oct, 1868, Saturday- 24 Cem. âhir, 1285.

(27) *Ayn. gaz.* 1 Oct., 1868, Thursday - 15 Cem. âhir, 1285.

(28) *Ayn. gaz.* 20 Oct., 1868, Tuesday- 4 Receb 1285.

Daha sonraki sayıların birinde, bunların büyük bir ihânetle ittihâm edildikleri, Ekim'in ilk günlerinde icrâ mevkiine konulacak bir sù-i kasdden söz edildiği bildiriliyor: *On croit que ces derniers sont coupables de haute trahison et qu'il s'agit d'un complot qui devait éclater dans les premiers jours de ce mois* (29)

ç) Hâdiseye adı karıştırılan diğer ruslar :

Konduri ve Altıncı ile ilgili tahkikatın ilk safhasının bittiğine ve bunların ayrı ayrı tâbî tutuldukları muâmeleye dâir verilen haberin sonunda işe Naum adlı bir rusun da karıştırıldığını görüyoruz; öğreniyoruz ki, bunun işi henüz *Bâb-i zabtiye*'dedir; *The Hellenic nationality of Mr. Altıncı being disputed, he remains at the Zaptieh, where the examination of Mr. Naum, under Russian subject said be compromised in the matter, is also going on* (30). İstintâkına devâm edilmektedir : *L'interrogatoire d'un autre sujet russe, M. Naum, compromis dans la même affaire, se poursuit activement au ministere de la Police* (31).

Bu havâdisin fransızca metninde bir de rus kadınının bahsi geçmektedir: *de meme qu,une dame, sujette russe compromise dans la même affaire, ...*

Ayrıca Sido adlı bir rus daha zann altına girmiş, fakat tahkikat sonunda kötü insanlarla yakın münâsebetinden başka şâibesi bulunamamıştır:..... *Sido, the other Russian subject implicated in the affair have been released without-in the parlance of the police- courts- "a shadow of stain upon their character," except such as was cast on it by over intimate fellowship with a very mauvais sujet indeed* (30).

d) Tevkifhânedeyakku:

Konduri ve Altıncı'nın tevkifleri ile ilgili haberin verildiği sayılardan birinde, bunların dâimâ gözaltında bulunduruldukları odalarının kapısında bir kavasla bir asteğmen'in dâimî sûrette növbet tuttıkları bildirilmektedir: *Ils y sont strictement surveillés, un cavass et un sous-lieutenant montant toujours la garde à la porte de leur chambre* (32).

e) Tahkikat karşısında yabancı diplomatlar :

The Levant Herald'in Konduri ve Altıncı ile ilgili haberlerinde birkaç def'a yabancı hâriciye memûrlarından da söz ediliyor. Bunlardan bir ikisi sefârethâne ve konsoloshânelerde carrière dışı memûrdur. Biri de diplomattır.

(29) *Ayn. gaz.* 20 Oct., 1868, Tuesday- 4 Receb 1285.

(30) a.y.

(31) *Ayn. gaz.* 24 November, 1868, Tuesday- 10 Şaban 1285.

(32) *Ayn. gaz.* 28 Sept., 1868, Monday- 12 Cem. âhir 1285.

Avusturyalılar, hakem olarak bu tahkikâtın içine girmiş görünüyorlar: Yarı resmî bir gazete, Konduri ve Altıncı'nın ev sâhibesi Thérèse'in tevkîfinde bir Avusturya delegesinin de hâzır bulunduğunu yazmıştır. Fakat *The Levant Herald*, hem kadının içeri alındığını , hem de bu hâdisede herhangi bir Avusturya temsilcisinin bulunduğunu kabûl etmek istemiyor: *Le journal semic-fficiel a annoncé qu'un délégué autrichien avait assisté à l'arrestation, par la police turque, de la dame Thérèse (maîtresse du garni où logeaient MM, Condouri et Altindji). Nous croyons savoir que cette arrestation est inexacte, aucun représentant du consulat autrichien n'ayant assisté à cette arrestation* (33).

Birkaç gün sonra çıkan sayılardan birinde Madame Thérèse'in evinde yapılan araştırmadan söz edilirken, burada bir Avusturya, bir de Yûnân tercemânı bulunduğu bildiriliyor: *Avant hier, le Bey de Galata, assisté d'un drogman autrichien et d'un drogman hellene, a fait une nouvelle perquisition dans la maison de Madame Thérèse.....*(34).

Yûnân resmî tercemânının katılması, Altıncı'nın Yûnân tebeası olmasıyla izâh edilebilir.

Odesalı Konduri ve Rusya tebeasından diğer şahıslar, İgnatieff'in işe müdâhalesine yol açıyor. Çar'ın Zât-ı şâhâne nezdindeki sefiri, ilk defa hâzırlık tahkikâtının sona ermesiyle ilgili haberde bahis mevzûu olmaktadır. Burada Zabtiye Nâzırını Konduri ve Altıncı'ya isnâd edilen sû'-i kasdla ilgili tahkikâtın ilk kısmını bitirdiği ifâde edildikten sonra, bu iki mevkuftan birincisinin, General İgnatieff tarafından vâki resmî talep üzerine, netîceye intizâr için Rus Konsolosluğu mahbesine alındığı ifâde edilmektedir: *The Minister of Police has finished his preliminary investigation of the Condouri-Altindji conspiracy, and the former of the two prisoners has, on the requisition of General İgnatieff, been remitted to the Russian Consular prison to await the further result of the affair* (35). Bu satırların iktibâs edildiği gazetenin üçüncü sahifesinde de, aynı haberin Fransızcası yer almıştır.

Bir yerde de İgnatieff'in sert bir notasından sözedilmektedir. Öğreniyoruz ki, Rus Sefiri, Türk Hâriciye Nâzırına çok sert bir ifâdeyle bir nota yazarak Çarlık tebeasından olan kimselerin, haksız yere tevkîf edilmelerinden şikâyet etmiş; istikbâlde, Rus tebeasıyla ilgili muamelelerde kapitülasyonların sıkı bir şekilde tatbikını istemiştir:.... *the Russian ambassador has, it is said, addressed an unusually sharp note to the Minister of Foreign Affairs complaining of the "arbitrary arrest" of his subjects, and notifying that for the future the strict letter of the Capitulations will be insisted on every case in which a Russian subject may be concerned* (36).

(33) *Ayn. gaz.* 26 Sept., 1868, Saturday- 1o Cem. âhir 1285.

(34) *Ayn. gaz.* 20 Oct., 1868, 4 Receb 1285.

(35) *a. y.*

(36) *Ayn. gaz.*, 24 November, 1868, Tuesday - 10 Şa' bân 1285.

f) Netîce ile ilgili bâzı bilgiler:

Hazırlık tahkikatı sona erip Konduri'nin netîceyi beklemek üzere Rus Konsoloshânesi mahbûshânesine nakledilmesiyle ilgili fıkrada, Altıncı'ya da birkaç satır tahsîs edilmiştir. Burada onun Yûnân otoritelerine teslim edilmediği bildiriliyor; sebep olarak da tabiiyetinin ihtilâflı olduğu ileri sürülüyor: *M. Altındji est emprisonné au Grand Zaptié; il n'a pas été rendu aux autorités helléniques, parce que sa nationalité est contestée, assure-t-on* (37).

Gazetenin daha sonraki sayılarından birinde, Altıncı-Konduri sû'-i kaskinin bir hayâlden ibâret olduğu meydâna çıktı, cümlesiyle başlayan bir havâdisle karşılaşılıyor. Metin şöyle devâm ediyor: Maamâfih Bâb-ı Zabtîye'de yapılan tahkikat; Altıncı tarafından işlendiği ileri sürülen diğer birçok hâdiseye de ışık tutmuş; kendisi, meydâna çıkan bu yeni hâdiseler etrâfındaki sualleri cevaplandırmak üzere nezâret altında bırakılmıştır. Müteâkip satırlarda Konduri ve diğer bir rus tebeası olan Sido hakkında da bilgi vardır: Öğreniyoruz ki, Türk emniyet teşkilâtı; bunların bâzı kötü şöhretli kimselerle yakın münâsebetleri dışında haysiyetlerine leke düşürecek bir taraflarını bulamamış; netîcede kendilerini serbest bırakmıştır. *The Levant Herald*, İstanbul hükûmetinin doğru olmanın bir bilgi yüzünden yanlış istikâmete sevk edildiği kanaatinde. Ayrıca, bu bilginin de yalnız bir jurnalden ibâret olduğunu yazıyor.

Gazetedeki metin şöyledir:

The Altındji-Conduri "conspiracy" has proved, as was expected, to have been a mare's nest after all. The investigation at the Ministry of Police have, however, brought to light a number of other offences alleged to have been committed by Altındji, and he is detained in custody to answer for these; but Condouri and Sido, the other Russian subject implicated in the affair, have been released without - the parlance of the police courts- "a shadow of stain upon their character," except such as was cast on it by over intimate fellowship with a very "mauvais sujet" indeed (38).

En son haber, yine Altıncı ile ilgilidir. *The Levant Herald*, Aralık ayında çıkan sayılarından birinde, hakkındaki tâkibâtın o kadar gürültülere yol açmış olduğu Kostaki Altıncı'nın Bağdad'a sürülmeğe mahkûm edildiğini bildiriyor:

Nous apprenons, que Constantin Altındji, dont le procès a fait tant de bruit, a été condamné à être exilé à Bagdad (39).

(37) *Ayn. gaz.*, 20 October, 1868 Tuesday- 4 Receb 1285.

(38) *Ayn. gaz.*, 24 November, 1868, Tuesday- 10 Şa^cbân 1285.

(39) *Ayn. gaz.*, 11 December, 1868, Friday- 27 Şa^cbân 1285.

3. Yeni Osmanlılar Târîhi'ndeki bir not :

Ebüzziyâ Tefvik'in, Meşrûtiyet'in ikinci def'a ilânından sonra *Yeni Tasvir-i efkâr* gazetesinde tefrika ettiği Yeni Osmanlılar Târîhi'nde yer alan bir notu, bâzı karışıklıklara yol açmıştır. Tefvik Bey; Hüseyin Vasfî Paşa'dan bahsederken, *ezkiyâ-yı erkân-ı harbiyyeden olarak Altuncu Kostaki nâmında bir rûm ile isticâr edtikleri romorkörü saltanat kayığı üzerine sevk ile Abüdülazîz'i garketmeğe karâr verdikleri sırada tutulmuşlardır. Hüseyin Vasfî Paşa, Zabtîyye'de bulunduğu sırada mevkûf bulunduğu hâlde firâr etmiş ve Kostaki Kıbrıs'a nefyedilmişdi* diyor(40).

Altıncı ; Hüseyin Vasfî Paşa ile kirâladığı bir romorkörü, saltanat kayığı üzerine sevketmesi üzerine değil, gece vakti evinde -belki istirâhat hâlinde- iken yakalanmıştır. Kendisi ile suç ortağı sayılarak götürülen Hüseyin Paşa değil, odesalı zengin bir rum olan Rus tebeası Konduri'dir. Devrin kaynağı, Kıbrıs'a değil, Bağdad'a nefyine karâr verildiğini bildiriyor. Acaba Altıncı ve arkadaşlarının 1868 Ekimi'nin ilk günlerinde icrâ mevkiine koyacakları sû'-i kasd plânında bir romorkörle saltanat kaynağına çarpma maddesi mi vardı? Bu takdirde dahi, Zât-ı şâhâne,nin ne zaman denizde teferrüce çıkacağı da mechûlleridir. 1868 sû'-i kasd şâyiasına Hüseyin Vasfî Paşa ismi, onun İsviçre'deki *Ahrâr Cemiyeti*'nde arkadaşı olan Mehmet Bey'le karıştırılarak mı sokulmuştur? Menfâ yeri; Sadâret teklîfi, İfrâde-i seniyye olmadan değiştirilemeyeceğine göre, Bağdad neden Kıbrıs'a çevrilmiştir? Hâsılı Ebüzziyâ Tefvik Bey'in zihninde kalan mübhem unsurları yanlış şekilde birleştirmiş olması ; hayli karışıklıklara yol açmıştır.

IV- N e t i c e :

1868 Eylülünün son haftasında Abdülazîz'e karşı sû'-i kasd hazırlama itti-hâmıyla İstanbul'da bâzı adamlar tevkîf edilmeğe başlanmıştır. Gazete kayıtlarına göre, bunlar; plânlarını, aynı yıl Ekimi'nin ilk günlerinde tatbîk mevkiine koyacaklardı. Bâb-ı âlî, hazırlığa bir ihbâr netîcesinde muttalî olmuştur. Teşebbüsün ele-basları sıfatıyla Rusya tebeasından, rûm asıllı, odesalı zengin bir tüccâr olan Konduri ile, tâbiyeti münâzaalı, yine rûm asıllı Osmanlı sarâyının eski sarraf-raflarından birinin oğlu Altıncı Kostaki yakalanmıştır. Bu şahıs, 24 Eylül'ü 25 Eylül'e, perşembeyi cum'âya bağlayan gece, kirâcı buldukları Thérèse adlı bir kadının evinden alınarak götürülürler. 25 Eylül sabâhı Zabtîye Müşiri ko-nağının hastahâne kısmında tevkîf edilirler. Kaldıkları odanın kapısında münâ-vebeli ve dâimi sûrette bir kavas ve bir asteğmen gözcü olmuşlardır.

(40) *Yeni Osmanlılar Târîhi, Yeni Tasvir-i efkâr*, nr. 20, 19 Kânûn-ı evvel 1909.

Hâdise etrâfındaki takibât umûmî olarak Beyoğlu'nda cereyân etmiş; netîcede otuza yakın insan içeriye alınmıştır. Bunlardan yalnız Rus tâbiyetli iki kişinin ismini öğrenebiliyoruz: Naum ve Sido. Gazete havâdisleri, aralarında Osmanlılar'ın da bulunduğunu ortaya koyuyor. *Yeni Osmanlılar*'ın hâdise ile ilgili gösterilmek istenmesi, Mısırlı Prens Mustafa Fâzıl Paşa üzerindeki imâlar; Avrupa'da bulunan Ziyâ Bey'in (meşhûr Ziyâ Paşa) *Hürriyet* ve *Liberté* ve bâzı Avrupa gazetelerinde, bu isnâtları cerheder mâhiyette yazılar neşretmesine yol açtı.

Filvâki Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed Bey; *İnkilâb* gazetesinde çıkan *Keşf-i zamîr* başlıklı üç yazısının ilkinde, Abdülazîz'in mahvı maksadıyla İstanbul'a gittiğini, -Mustafa Fâzıl Paşa'yı imâ ederek- reisîn dönekliği, Agâh Efendi'nin sırrı ihbâr etmesi yüzünden maksadını icrâ mevkiine koyamadığını yazmıştır. Bu zâtın; eski sarây sarraflarından birinin oğlu olan Altıncı ile münâsebet kurmuş olması, böylece teşebbüse girmiş bulunması hâtıra gelebilir.

Tevkîf edilenlere âit meskenlerin taharrî edilmesini; hattâ Konduri ve Altıncı'nın kaldıkları evde sahte bir fetvâ ile bu bu iş için tanzim edilmiş bâzı evrâkın da bulunduğunu biliyoruz.

Ayrıca bir kayda göre, espionaj için Varna'dan bir ermeni getirtilip Altıncı ve Konduri'nin kaldıkları pansiyona yerleştirilmesi de matbûâta intikal etmiş havâdistendir.

İstintâk; bizzat Zabıtye Müşîri Hüsni Paşa tarafından yürütülmüştür. Son sorgulardan birinde Hünkâr yâverlerinden biri de hâzır bulunmuştur.

Konduri ve Altıncı'nın tevkiflerini tâkiben ilk günden itibâren Rus ve Yûnân makamlarının kendi tâbiyetlerinde bulunan bu insanların tahliyelerini istedikleri anlaşılıyor. Sadrâzam Âlî Paşa, bir müddet bu isteğe mukavemet göstermiştir. Çar'ın Abdülazîz nezdindeki Sefîri İgnatieff, Rus tebeası olan insanların haksız yere tevkîf edilmelerini bahis mevzûu ederek Türkiye Hâriciye Nezâreti'ne sert bir nota vermiştir: Burada capitulation'ların ihlâli de ileri sürülmüş; Türkiye devleti mukabale-i bi'l-misille tehdît edilmiştir. İgnatieff'in başka neler yazdığını öğrenemiyoruz. Avrupa gazeteleri, Bâb-ı âlî'nin müşkil vaziyette kaldığını yazıyor. Âlî Paşa tarafından, Rusya karşısında Avusturya devletinin müzâharetinin istendiği, hattâ önü alınmamış olsaydı, ihtilâlin Avusturya hudutlarına kadar sirâyet istirâdı göstereceğinden bahsedildiği bildiriliyor.

Bâb-ı Zabıtye'deki soruşturma bittikten sonra, Konduri, netîceye intizâr etmek üzere Rus Konsoloshânesi hâpishânesine nakledilmiştir. Daha sonra da gazeteler, bu sû'-i kâdîn esâssız bir jurnale dayandığını, hayâl mahsûlü olduğunu; binâenaleyh Konduri ile Rus tâbiyetli diğer kimselerin serbest bırakıldığını yazıyorlar.

Bu tahkikât sırasında - esâsen tâbiyeti münâzaünfih olan - Kostaki Altıncının diğeri suçları da meydâna çıkmıştır. Bu yüzden de tahliye edilmediği bildiriliyor. Neticede Altıncı Bağdad'a, teşebbüse adları karışan Osmanlılar da Anadolu' ve Akkâ'ya sürülmüşlerdir.

Ebüzziyâ'nın 1909' da intişâr eden *Yeni Osmanlılar Târîhinde* Altıncı'yı Hüseyin Vasfi Paşa ile suç ortağı göstermesi, bir römorkörle saltanat kayığına çarpıp Padişâh'ı suya garketmek isterlerken yakalanmalarından bahsetmesi, Altıncı'nın Kıbrıs'a sürüldüğünü, Hüseyin Paşa'nın Zabtiye dâiresinde nezâret altına alınıp oradan da kaçıp kurtulduğunu bildirmesi, devrin kaynakları tarafından te'yid edilmiyor: Altıncı, denizde teşebbüs hâlinde iken değil, evinde belki istirahat hâlinde yakalanmıştır. Kıbrıs'a değil Bağdad'a sürülmüştür. Muhtemelen türk ihtilâlcilerinden Mehmed Bey'le de aralarında bir anlaşma vardır. Fakat Zabtiye dâiresi'ne bir türkle değil, Konduri adlı odesalı bir tüccarla götürülmüştür.

Altıncı Kostaki ve bâzi türkler sürgün cezâsına uğradıklarına göre sû'-i kasd haberinin pek hayâl mahsûlü olmaması gerekir. Muhtemel ki, Bâb-i âlî, Rusya ile büyük bir ihtilâfa girmek yerine Konduri ve arkadaşlarını serbest bırakmak için böyle bir neticeden bahsetmeğe lüzûm hissetmiştir. Yâhut da -hakîkaten- Rus tâbiyetli bu insanların, Hükûmetçe kötü sayılan şahıslarla yakın alâkalarından başka kusurları bulunamamıştır.

Diğeri bir husûsa daha dikkati çekelim ; Bereket-zâde İsmâil Hakkı'yı Umûmî hapishâne'de gardiyan odasında ziyâret eden, sonradan da bir gazete haberi olarak kendisi ve arkadaşlarının sürgün yerlerini bildiren Kostaki Efendi'nin, ayrıca Nâmık Kemâl'in Magosa mektuplarında sözü edilen aynı isimdeki diğeri kimsenin, şimdiye kadar söz konusu ettiğimiz Altıncı ile aynı şahıs olduğunu te'yid edecek bir kayıt yoktur.

Bütün bu bilgilerin, gazetelerin haber alma, aldıkları haberleri olduğu gibi umûmî efkâra duyurabilme imkânlarıyla sınırlı olacağı da bedihîdir.

HAMDULLÂH HAMDÎ'NİN YÛSUF U ZÜLEYHÂ MESNEVÎSİNDEKİ GAZELLER

Dr. Hüseyin AYAN

Edebiyatımızda hamsesi, özellikle hamsesindeki Yûsuf u Züleyhâ (x) mesnevisi ile büyük bir ün sağlamış olan Hamdî Çelebi (853-909 H. Göynük kasabasında doğmuştur. Büyük bilgin ve velî Akşemseddîn'in en küçük oğludur. Akşemseddinzâde Hamdî Çelebî diye tanınır.

Âlim bir şâirdir. İyi bir medrese tahsili görmüştür. Yaşadığı devirde daha az tahsillilerin bile heves ettikleri memuriyetlere iltifat etmemiştir (1). Üstün liyâkatine rağmen kadî ve müderris olmamıştır. Latifî'nin Zâtî'den (Ölümü: 964 H./1557 M.) rivayet ettiğine göre, Yûsuf u Züleyhâ mesnevisini Sultân İkinci Bâyezîd'e sunmuştur(2). Umduğu iltifat ve teveccühü göremeyince İkinci Bâyezîd için yazdığı beyitleri eserinden çıkarmıştır(3). Bu husus, arûzun (Fe'îlâtün Mefâ'ilün Fe'îlün) kalıbıyla yazdığı Yûsuf u Züleyhâ adlı mesnevisindeki şu beyitlerden de anlaşılacaktır:

Çarḥ-ı gerdûn ki dûn-perverdür
Nice bî-ser katında serverdür
Nakşa taḥsîn ider kemâle 'itâb
Ḳubḥı tezyîn ider cemâli harâb
Züḫalûn menzilini bâm eyler
Emrine nice sa'îdi râm eyler (V. 23b) (4)

Genellikle şâir ve edîbler, felekten ve kötü tâlî'lerinden şikâyet ederler. Fakat ne ilmî ne de edebî değeri olmayan pek çok eser, o devirlerde beğenilmiş ve yazar-

(x) Yûsuf ve Züleyhâ kıssasının Kur-ân-ı Kerim'deki şekli için 124. sahifedeki eke bakılması.

(1) Latifî, Tezkire-i Latifî. İstanbul. İkdâm Matbaası 1314. s. 137.

(2) Aynı eser. 138.

(3) Aynı eser s. 138.

(4) Hamdullâh Hamdî, Yûsuf u Züleyhâ Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Âgâh Sırrı kitapları No. 41.

Başı: Zikr olunmasa evvel ismu'llâh

Her ne başlansa âhır ola tebah

Sonu: Şükr ü minnet Hudâ-yı sübhâna

Ki bu nazmı yitürdi pâyâna

Trabzon'da Coşkun Kulaksızoğlu Özel Kütüphanesi'ndeki elyazması.

Sonu: Bana çok rahmet irdi rahmandan

Ki halâs itdi bend ü zindandan (noksan)

ları büyük iltifat ve ihsânlara mazhar olmuş iken Hamdî Çelebînin küçük bir kasabada terkolanması dikkate değer bir husustur.

Hamdullâh Hamdî, müretteb bir divana da sahiptir. Burada sözünü edeceğimiz Yûsuf u Züleyhâ mesnevîsindeki 15 gazel, Hamdî Çelebî'nin divanında yoktur. (5). Yûsuf u Züleyhâ mesnevîsindeki gazellerin ve eserin konusunun daha iyi kavranabilmesini temîn için bu yazımıza ek olarak sunduğumuz metin Yûsuf sûresinin meâlen tercemesidir (6). Kur'ân-ı Kerîm'de "kıssaların en güzeli" olarak adlandırılan Yûsuf kıssasını okuduğumuz takdirde, vak'anın en acıklı ve ibrete lâyük kısımlara şâir tarafından ustalıklı bâzı gazellerin serpiştirilmiş olduğunu görürüz. Hikâye kahramanlarının rûh hâllerini gösteren ve onları yakından tanımamıza yardımcı olan bu gazellerden çoğu Züleyhâ ağzından söylenmiştir. Gerçekten hikâyenin baş kanramanı olan Züleyhâ tarafından söylenen gazellerin sayısı dokuzdur. Hazreti Ya'kub ağzından kaleme alınan gazellerin sayısı üçtür. Geriye kalan üç gazelden birisi, Hazreti Yûsuf'un güzelliği karşısında şaşkına dönen Mısırlılar, ikincisi Yûsuf'u "satma gafletinde bulunan" Kervanbaşı, üçüncüsü ise Yûsuf'u Züleyhâ kadar seven ve takdir eden Bâziga binti Tâbûr tarafından söylenmiştir. Bu onbeş gazel, mesnevînin akışını durdurmakta, okuyucuya bir nefes aldırılmaktadır. Lâkin kahramanın vak'a karşısındaki rûh hâletiyle karşı karşıya gelen okuyucu, mevzûa biraz daha nüfuz ederek, daha büyük bir şevk ve heyecânla eseri okumaya cân atar. Hamdullâh Hamdî'nin ustalığı da buradadır.

Bilindiği gibi, Yûsuf'un gördüğü rûyânın gerçekleşmesinden korkan üvey kardeşleri, onu, ortadan kaldırmak tasavvurlarını gizleyerek, gezdirmek bahanesiyle babalarından isterler. Hz. Yâ'kûb, bu isteğe gönülsüz râzı olur. İçinde bir huzursuzluk vardır. Kardeşlerinin verdikleri teminat onu tatmin etmez. Nitekim kırdan dönme zamanı yaklaştığı halde görünürde kimsecikler yoktur. Hz. Yâ'kub bu gecikmeden endişelenir. Sebebinin kendi kendine izâh edemediği bir sıkıntı içindedir. Söz verilen zamanda gelmeyişleri, yaşlı babayı hüzne boğar. Zâten küçük Yûsuf'u kardeşleriyle bırakmaya bir türlü gönlü razı olmamıştır. Acıyla burkulan kalbindeki duyguları şu gazelde dile getirir:

(5) Süleymâniye Kütüphanesi (Es'ad Efendi) No: 2626 da kayıtlı olup İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu'na da alınmış olan bu divanda 2 münâcât, 6 na'at 176 adedi Türkçe, 10 adedi Farsça ve 3 tanesi mulemmâ olmak üzere 189 gazel; terkîbhâneleri Arabça olan bir aded terkîb-i bend; 10 tanesi Türkçe ve 4 tanesi Farsça olmak üzere 4 kit'a, 1 târih; 9 tanesi Farsça ve 1 tanesi Arabça olmak üzere 10 beyit vardır.

(6) Ekteki metne bakılması.

I

1. 'Acabâ n'oldı yâra eğlendi
Gelmedi bu diyâra eğlendi
2. Tiz gelem diyü va de itmişdi
Turmadı ol karâra eğlendi
3. Derd ile bağrumı ciger-küşem
Eyledi pâre pâre eğlendi
4. İştîyâkıyla hasta itdi beni
Yandurup intizâra eğlendi
5. Ğuşşa-i bî-girâna ğarķ oldum
Gelmedi çün kenâra eğlendi (v. 29a)

Mesnevi ile aynı vezinde olan (7)bu gazel, söz verilen zamanda dönmeyen bir evlâdın âkıbetinden duyulan endişeyi lirik bir şekilde açıklar. Bütün beyitlerde en ufak bir tasannu' görülmez.

Yûsuf'un yoluna baka baka sabırsızlanan Hz. Yâkub, üzüntüsünü biraz daha ümitsizlikle ifade eder:

II

1. Tapuñı karşulayu çıkdı cân kaçan gelesin
Ciğer firâkuñ ile tıldı kan kaçan gelesin
2. Cemâlün ayına cânâ nazâre itmeyeli
Karañu oldu gözüme cihân kaçan gelesin
3. Firâk u hasret odı ile yakdı cânımı kim
Boyadı gökleri dūd u dühân kaçan gelesin
4. Beni muşîbet ile añsuzın koduñ gitdün
'Aceb beşâret ile nâgehân kaçan gelesin
5. Tapuñ sefer ideli dil yanunca ğuşşândan
Çeker belâ ile bâr-ı girân kaçan gelesin (v. 39b)

Bu gazelde (8), çok sevdiği oğlunun yoluna bakan, hasret gözyaşları döken bir babanın duyguları terennüm edilmektedir.

Hz. Yâkub, oğlunun gelmediğini görünce, yollara düşer; Ken'ân çölünde Yûsuf'u arar. Her karşılaştığına oğlunu sorar ve şu gazeli inşâd eder:

(7) Yûsuf Züleyhâ mesnevisinin vezni (Fe^çilâtün Mefa^çilün Fe^çilün
=..— — / . . — / ..—) dür.

(8) Gazelin vezni: (Mefâ^çilün Fe^çilâtün Mefa^çilün Fe^çilün — — / . . — — / . . — / ..—) dür.

III

1. Kandasın ey nûr-ı dîde kandasın
Ey nihâl-ı nâ-resîde kandasın
2. Mekr ü âli şiddetinden zâlimüñ
Ugrayan zulm-i şedîde kandasın
2. Hasta cismümden firâkuñ derdile
Olmadın cânım remîde kandasın
4. Bulmadum hergiz cemâlûñden eşer
İstedüm ins ü perîde kandasın
5. Kanda şordumsa nişânuñdan haber
Bilmedi hiç âferîde kandasın (v. 43b)

Bu mesnevide Hz. Yâkub tarafından söylenen üç gazelin (9) sonuncusunu teşkil eden (Kandasın=Nerdesin) redifli bu şiir için Hamdî Çelebi en kolay ve en âhenkli vezni seçmiştir. Veznin âhenği ile kelimelerin samîmîliği, lirizmi sağlamaktadır.

Hz. Yâkub oğlunu Ken'ân çöllerinde araya dursun, kurda kuşa Yûsuf'unu sora dursun; O, Mısıra giden kervanın eline düşmüştür bile: Mısıra getirilen Yûsuf, Kervanbaşı tarafından bir çadıra konur, bu müstesna güzelin yüzünü bir defa görenler çadırın etrafından ayrılamazlar. Hamdî Çelebî, bu durumu, Mısırlıların ağzından yazdığı şu gazelle ifade eder:

IV

1. Meh-i sa'âdetümüz gün gibi 'ıyân oldu
Çün aldı gönlümüzü cân gibi nihân oldu
2. Şu resme düşdi anuñ la'li şevkına 'uşşâk
Ki gözlerinden akan yaş yerine kan oldu
3. Ne gencdür' 'acebâ hüsni ol perî-rûnuñ
Ki gören âdem anı aña päs-bân oldu
4. Yüzini görmesevüz n'ola kâni 'uz aña kim
Kapusı ka'besi 'âşıklara mekân oldu
5. Hevâ-yı zülfi neşîmi ne kârbândur kim
Metâ'-ı bârı anuñ fitne-i zamân oldu (v. 74b)

Mısırlıların ağzından söylenen bu gazel (10), Yûsuf'un güzelliği karşısında duyulan hayranlığı belirtmesi bakımından önemlidir. Mısır semâlarında uğurlu bir

(9) Gazelin vezni: (Fâ'îlâtün Fâ'îlâtün Fâ'îlün = —.—/—.—/—.—)dür.

(10) Gazelin vezni: (Mefâ'îlün Fe'îlâtün Mefâ'îlün Fe'îlün = .—./—.—/—.—/—.—)dür.

yıldız gibi görünen Yûsuf.. etrafında kopan kıyametler dolayısıyla da bir (fitne-i zamân) devrin fitnesidir. Gazellerde seçilen kelimeler, olayların akışını önceden, okuyucuya sezdirmektedir. Böylece bu mesnevîyi okuyanlar, gazellerdeki öncü kelimelerle olaylara hazırlanmaktadır. Mısırlılar, Yûsuf etrafında çeşitli hayranlık gösterileri yaparken öte tarafta, Mağrip ülkesinin pâdişâhı olan Taymûs'un kızı Züleyhâ da bir rûyâ görür. Acâyip bir ülkede büyük bir saray içinde dolaşır. Güzel bir delikanlı ile buluşur. Züleyhâ bu güzelliğe âşık olur. İçin için yanan Züeyhâ şu gazeli inşâd eder:

V

1. "Kâlû belâ" da ekdi çü tohm-ı belâ-yı ışk
Bitürdi âb-ı derd ile ben bî-nevâyı ışk
2. Çün hâşıl itdi döne döne hârmanumı devr
Bir demde hâşılum yile virdi hevâ-yı ışk
3. Gönlümi âşinâ ideli derd-i yâr ile
Bigâne eyledi baña kamu âşinâyı ışk
4. Benden selâmı kesdi selâmet çün eyledi
Dest-i melâmet ile baña merhabâyı ışk
5. Kalmadı gözde hvâb eşeri taldı âb ile
Bilmez ki âkıbet n'idiser mâcerâyı ışk (v. 84a)

Görüldüğü üzere Züleyhâ, bu gazelde (11), amansız aşkına "Kâlû belâ (12) da mübtelâ olduğunu söylüyor. Züleyhâ ağzından söylenen bu gazel aşkın kudretini dile getiren kelime ve terkîplerle örölmüşür. Züleyhâ, rûyâsını ikinci defa görür. Gönlü aşk âteşiyle dolar. Hamdullâh Çelebi, böylece zemini hazırladıktan sonra kahramanı ağzından şu gazeli yazar:

VI

1. Şabrum libâsını yine şad-pâre eyledün
Tir-i gamuñla bağrumı pür-yâre eyledün
2. Şalduñ dilüme zülf-i perîşân hayâlini
Kûy-ı huzûrdan beni âvâre eyledün
3. Ben çâre bulmak ister idüm hasta gönlüme
Derdünle sen beni dahı biçâre eyledün
4. Dil hücreesinde yaķalı şem - i hayâlünü
Pervâne gönlümün havessin nâre eyledün
5. Ey gül hevâña düşeli ben bülbü-i ğarîb
Yirümi hâr u mesnedümi hâre eyledün (v. 84a-b).

(11) Bu gazelin vezni de: (Mef^u ulü Fa^cilatü Mef^a ilü Fa^c ilün = — — . / — . — . / — — — . / — . —)dür.

(12) Süre: VII, Âyet: 172. dendir.

Aşk ateşiyle yanan Züleyhâ bu gazelde (13), Yusuf'a samimiyet ve sevgi dolu kelimelerle "sabrının" tükendiğini ve hâlinin "perişanlığını" dile getirir. Bu gazel de ihtiva ettiği kelimeler bakımından itinâlıdır. Züleyhâ, dalga dalga gelen bu aşk kasırgaları altında zaman zaman ezilir. Gönünde fırtınalar kopar. Hamdullâh Çelebi, Züleyhâ'nın ağzından, aşk ateşi içinde yanan gönüllerdeki yangını terennüm eder.

VII

1. Göñül ki şeh-r-i vücûdunda şehriyâr ister
'Aceb degül mi bu kim yok içinde var ister
2. Hevâ-yı dil-ber ile bî-ķarar 'âşıkdan
Delü degül mi o kim şabr umar ķarâr ister
3. Cihânda şabr u şafâ lâ'übâliler yiridür
Ne i'tibâr añâ kim ķadr ü i' tibâr ister
4. Kimesne cem' idemez 'ışķ odıyla yüz şuyın
Hevâ-yı 'ârı ķosun her ki bûy-ı yâr ister
5. Nigâra zülfi 'aceb fitnedür ki 'âşıkınûñ
Dilin hevayi vü 'aķlını târümâr ister (v. 85b-86a)

Züleyhâ bu gazelde (14) "yok içinde var ister". Kendisinden sabr ve ķarâr ummanın bir delilik olduğunu söyler. Sevgilinin kokusunu koklamayı uman "'ârı» ve nâmûsu koymalıdır. Yüz suyu ile aşk odı birleşemez. Züleyhâ'ya göre âr ve nâmûs hudutları içinde sevgiliye kavuşmak imkânsızdır.

Mesnevî'de yer yer tasavvufî aşka çok güzel örnekler veren Hamdullâh Çelebi, gazelerde de beşerî aşk yanında tasavvufa yönelir.

Züleyhâ, rûyâsını üçüncü defa da görür. Kendisini "cemâliyle saydeden, hayâliyle kaydeden" bu delikanlıdan kim olduğunu sorar. "Ken'anî" olduğunu, Mısır'da oturmakta olduğunu ve ülkenin "Azîzi" bulunduğunu öğrenir...

Yedi ülkeden, Züleyhâyı eşliğe isteyen pâdişâhların elçileri birer ikişer Mağrib'e gelirler. Züleyhâ bu gelenlerin Yemen, Habeş, 'Irâk, Şâm, Rûm ve Firenk Denizi pâdişâhlarının elçileri olduğunu öğrenince kalbi burkudur. Çünkü içlerinde Mısır Azîzi'nin elçisi yoktur. Bütün gelenler hakkında kızının fikrini soran Taymûs, Züleyhâ'nın üzüntüsünü görünce meseleyi anlamak ister gelenler arasında Mısır Azîzi'nin elçisi olmayışına üzülmekte olduğunu anlar. Züleyhâ "kara bahtına" yanarak şu gazeli söyler. Hamdullâh Çelebi, Züleyhâ ağzından yazdığı bu gazelde kendi tâliine sitem etmektedir. Bahttan şikâyet edilen bu gazeli görelim: (15)

(13) Bu gazelin vezni: (Mef^cülü Fâ^cilâtü Mefâ^cilü Fâ^cilün = ---/---/---/---/---)dür.

(14) Bu gazelin vezni de: (Mefâ^cilün Fe^cilâtün Mefâ^cilün Fe^cilün = .---/---/---/---)dür.

(15) Bu gazelin vezni: (Mef^cülü Fâ^cilâtü Mefâ^cilü Fâ^cilün = ---/---/---/---)dür.

VIII

1. Cânumda tâb-ı'hayret ü çeşmümde âb-ı baht
Bir dem yüzüme gülmedüñ ey âfitâb-ı baht
2. Pîrûz-ı tâlî'um benüm oldu hayâl-i hvâb
Geh geh görinse bârî düşümde bu hvâb-ı baht
3. Tennûr-i dilde cân gibi yakarduk odlara
Ger mümkün olsa âdeme kahr u 'ıkâb-ı baht
4. 'Aşşum devâm-ı guşşa vü hem-şoḥbetüm belâ
Eşküm şerâb u tâlî' u baḡrum kebâb-ı baht
4. Ben şeh-suvâr olam dir idüm devlet atına
Eyvâh ki pâ-y-dâr degül bu rikâb-ı baht (v. 90b).

Bunları duyan Taymûs, kızının "iki gözünü" öperek: (16)

Didi iy nûr-ı dîde olma melûl
Mışr'dan gelmediyse n'ola resûl

Ben 'Azîze resûl göndereyin
Senüñ âhvâlünü o haber vireyin

'Ârdan her ki olmadı 'ârî-dârı
Bulmadı zevk-ı vaşl-ı dil-dârı

Cem° olunmaz gönülde 'ışk ile 'âr
Nite kim bir çanaḡda âb ile nâr (v. 91a)

der. Âr ve nâmûs konusunda kızından ayrı düşünmediğini ihsâs eder. Bu mesnevîde Hamdî Çelebi, yer yer konuya uygun düşen hikâyeler anlatır ve pendler verir. Pendler arasına bir de tuyuḡ sıkıştırmıştır. Bu tuyuḡda (17) da nâm u neng işlenmektedir.

1. Ol ki gözlerdi cihânda nâm u neng
Nâm ile şulḡ eyleyüb neng ile ceng
2. 'İşka düşmiş neng ider nâmuñ disek
Ehl-i 'ışka 'ayb imiş nâm ile neng (v. 91a)

Taymûs, Mısır elçi göndererek, kızının hiçbir tâlibini istemediğini, Mısır Azîzini arzu ettiğini bir mektupla bildirir. Mısır Âzizi Futayfer, (bk.nota) bu tek-liften memnûn olur. Zengin hediyelerle birlikte elçi göndererek Züleyhâyı aldırır. Kervânın gelişi müjdesi verilince bir iki fersah uzaklıkta gelenleri karşılar. Sevdiği

(16) Mesnevî'dendir.

(17) Tuyuḡ'un vezni (Fâ°ilâtün Fâ°ilâtün Fâ°ilün = —.—/—.—/—.—)dür.

genci görebilmek ve ona eş olabilmek için çırpınan Züleyhâ, karşısında rûyâdaki genç yerine Futayferi görünce bir âh çeker. Rûyâsındaki gencin Futayfer olmadığını üzüntüyle müşâhede eder. Başına gelenlere ve bundan sonra geleceklere mütevekkil olmayı düşünür. Bu gazel (18) o düşünceyi gâyet lirik bir şekilde ortaya koyar:

IX

1. Meger gönlüm halâş oldı hicâb-ı dîn ü dünyâdan
Ki oldı gözlerüm rûşen temâşâ-yı tecellâdan
2. Tecellî benliğüm benden alalı bi-haber oldum
Cemâl-i ehl-i şüretten kemâl-i ehl-i ma'nâdan
3. Başuma sâye-i vaşlı eger düşmezse ol servüñ
Seçemez nâr-ı zaqqûmı hevâ-yı zıll-ı tûbâdan
4. Gözin pür-dem kılup her dem giribânını çâk itsün
Çü 'âşık şubh-dem gibi dem ura şıdķ-ı da 'vâdan
5. Gönül zülfi hevâsından başı şevķına düşmişdür
Nice kez öldi dirildi geçemez ol temennâdan

Fakat yine de "O servinin vuslat gölgesini başı üzerinde" görmek diler. "Nice kez" ölüp dirilmiş olmasına rağmen bu "temennâdan" vaz geçemez.

Yûsuf'u tesâdüfen ele geçiren kervanbaşı, Mısır'da kölesini satılığa çıkarır. Bu güzellik karşısında herkes hâyran kalır. Alıcılar arasında Mısır Âzizi Futayfer'in eşi Züleyhâ'da vardır. En üstün değeri O verir. Züleyhâ, Yûsuf'u satın alınca dayası ile Futayfer'e haber gönderir: "Oğlumuz yoktur. Bu oğlanı evlât edinelim", der. Yûsuf, Züleyhânın evlâdı olarak yanında giderken Kervanbaşı, sattığı oğlanın güzelliğine şaşar, kalır. "Bu oğlanı neye sattım", diye döğünmeye başlar. Hamdî Çelebî, Kervanbaşının teessürlerini şöyle dile getirir:

X

1. Virdüm nedîmi yâda nedâmet ne fâ'ide
Aldum belâyı câna Şikâyet ne fâ'ide
2. Fırşat demi ki ğaflet ile geçdi yıl gibi
Şu gibi hâşılum ola rikķat ne fâ'ide
3. Cânda selâmet olmasa ni'met ne menfa'at
Çün başda devlet olmaya 'izzet ne fâ'ide

(18) Bu gazelin vezni: (Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün = .---/---/---/---) dür.

(Not) Mısır Azizi'nin adı eserde Kutayfer= olarak geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu isim yoktur. Diğer semâvî kitaplarda Futayfer olarak geçer. Güneş demektir. Kitab-ı Mukaddes.

4. Düş gibi geçdi gâflet ile vuşlat-ı nigâr
Fürkât deminde gitdi bu gâflet ne fâi'de
5. Müflis himâyet eylemese gence iricek
Fakr ile rence düşse hamîyyet ne fâ'ide (v. 110b-111a)

Kervanbaşının ağzından yazılan bu gazelde (19), sahip olduğu malın değerini bilmeyip iflâs eden, bir tâcirin rûh hâleti ortaya konuyor.

Amâlika kavmi pâdişâhının kızı Bâziga binti Tâbûr, Yûsuf'un güzelliğini duyar duymaz, bütün güzelliğine bürünerek, Yûsuf'un satılacağı meydâna gider. Aklınca, Yûsuf'un değerini düşürmek için alıcılara görünecek ve gözleri kendi üzerine çekecektir. Yüzüne bakan bile olmaz. Kimsenin dikkatini çekmez. Hamdullâh Hamdî, Bâziga'nın bu üzüntüsünü şu gazelle (20) ortaya koyar:

XI

1. Toğmaz felekde neyyir-i a'îlâ senüñ gibi
Gülşende bitse verd-i muţarrâ senüñ gibi
2. Tâvûs-ı Kuds bülbül-i elhân olaydı ger
Olmaz felekde şûret-i zîbâ senüñ gibi
3. °Arşa dahı irürse ser-i serv sidre-veş
Olmaya müntehâ vü dil-ârâ senüñ gibi
4. Hürşîdi sañâ beñzedür idüm olaydı ger
Kaşları fitne gözleri şehlâ senüñ gibi
5. Gerçi çok nigâra nazar itdi gözlerüm
Bu naqşı bâña geçmedi illâ senüñ gibi (v. 113b)

Bâziga'nın bu gazelini duyanlar, Onu alkışlarlar. Bâziga'nın üzüntüsü biraz daha artar. Kederinden ağlar. Yûsuf'un mecâzî güzelliğinden hakîkî güzele ulaşmanın yolunu düşünür. Bütün varlığını tasadduk eder. Nil nehri kenârında bir "mihrâb" inşâ ettirerek inzivâya çekilir.

Züleyhâ, Yûsuf'un hayât hikâyesini dinlemek için fırsat gözetir. Nihâyet hem kendi hayâtının hikâyesini anlatır, hem de Yûsuf'a anlattırır. Yûsuf, Züleyhâ'nın maksadını sezince, saraydan uzaklaşmak için dürlü bahaneler ileri sürer. Çobanlık, bahçivanlık gibi işler ister. Züleyhâ, bunları birer emir telâkki eder. Hemen sürüler düzülür. Yûsuf'un güzelliği yine güneş gibi görünür. Züleyhâ, bir gün vuslat ister. Reddedilince:

(19) ve (20) Bu iki gazelin vezni: (Mef^cülü Fâ^cilâtü Mefâ^cilü Fâ^cilün = --./--./--./--.)dür.

XII

1. 'Işk ile hâlizâ'f olanuñ şabrı yeg gerek
Bu derde çüft olan iki 'âlcımda tek gerek
2. Maḥbûb taş bağırlu olup şiddet eylese
Cevrin çeken muḥibbe demürden yürek gerek
3. Ey dil tayanma ol şanemüñ katı gönline
Gerçi ki şeh sarâyına mermer direk gerek
4. Ol resme yakdı gönüm evin ol nigâr kim
Yine 'imâret itmege ḥaylî emek gerek
5. Yârem cigerde tâzelenür söylemese yâr
Zahmuñ hevâsın almağa lâbüd nemek gerek (v. 126a)

diyerek gazel (21) inşâd eder. Züleyhâ'nın kendine öğüt makâmında söylediği bu sözler. Hamdüllâh Çelebi'nin, eserin akışına kendisini kaptırarak aynı heyecânı duyduğunu gösterir. Şâir, eserin kahramanlarıyla birlikte sevinip birlikte üzülmüş ve bu duygu içinde gazelleri kahramanların ağzından söylemiştir.

Züleyhâ'ya dayasını göndererek Yûsuf'la görüşmek ister. Yûsuf'un:

Di Züleyhâ benden olsun dür
Beni dutsun kerem kılup ma'zûr
Umaram luḥf Rabb-ı 'izzetden
Beni ırmaya râh-ı 'işmetden (v.128a)

sözleri ne kadar hâl ve vâkıya uygundur. Dayanın getirdiği menfî haber üzerine, eserin en lirik gazellerinden biri doğar. "Diler idim" kelimeleriyle başlayan beyitlerin ikinci mısraları "Eyledin" sözüyle devam eder. Kafiye ve redif ise "Seni ben" ve "Beni sen" gibi çok tekrârlanan fakat Hamdi Çelebi tarafından hiçbir bayağılığa düşmeden kullanılan kelimelerden ibârettir. Şimdi bu gazeli (22) görelim:

XIII

1. Diler idüm ki idem derdüme dermân seni ben
Eyledün derd ile dermânde vü ḥayrân beni sen
2. Diler idüm ki idem vaşluma mihmân seni ben
Eyledün yâr-ı belâ hem-dem-i hicrân beni sen
3. Diler idüm ki idem cânuma cânân seni ben
Eyledün miḥnet ile bî-dil ü bî-cân beni sen

(21) Bu gazelin vezni: (Mef^cülü Fâ^cilâtü Mefâ^cilü Fâ^cilün = --/-.././--/-..)dür.

(22) Bu gazelin vezni de: (Fe^cilâtün Fe^cilâtün Fe^cilâtün Fe^cilün = --/././--/-..)dür.

4. Diler idüm ki koçam çün gül ü reyhân seni ben
Eyledün bülbül-i hayrân gibi nâlân beni sen
5. Diler idüm ideyidüm ferağ-ı cân seni ben
Eyledüñ guşşayile mûnis-i efgân beni sen

Bu ayrılığa dayanamayan Züleyhâ Yûsuf'u bahçivan yaparak emrine hizmetçiler ve câriyeler verir. Biri diğlerinden güzel olan bu câriyeler, Yûsuf'a hayrân olurlar. Yûsuf bunlara da yüz vermez. Züleyhâ da zaman zaman vesileler uydurarak bahçeye gelir. Bir gün de reyhân (sipergam) ekmek bahânesiyle bahçeye gelir. Reyhân tohumlarını Yûsuf'un ayakları dibine bırakarak söylenir. Yûsuf duymazlıktan gelir. Dayasından tekrâr yardım ister. Daya, duvarları Yûsuf ile Züleyhâ'nın resimleriyle kaplı bir köşk yaptırtmasını söyler. İç içe yedi odası olan bu köşke, uydurma bir sebeble Yûsuf'u çağırırlar. En nâdide elbiselerini giyen ve en kıymetli kokuları sürünerek birinci odaya Yûsuf'u alan Züleyhâ tekrâr vuslat ister. Hem arzûsunu tekrarlayan hem de misâfirini odadan odaya geçiren Züleyhâ çılginca Yûsuf'a sarılmak ister. Lâkin namûsunu korumada kararlı olan Yûsuf gerisin geriye kaçır. Odadan odaya kovalamaca başlar. Çıkış kapısında Yûsuf'a ulaşır. Gömleğinin eteğinden yakalar. Yûsuf eteğini kurtarmaya çalışırken etek yırtılır. Bir parçası Züleyhâ'nın elinde kalır. Bu etek parçasını kalbi üzerine sımsıkı bastıran Züleyhâ şöyle inler:

XIV

1. İder vefâsını her dem bâña nigâr dirîğ
Cefâlar itmegi ° âdet idindi yâr dirîğ
2. Kararı yok bâña çün hem-dem ola zülfi gibi
Enisüm olmadı çün baht-ı bî-karâr dirîğ
3. Vişâl için ne kadar cem ° olursa tedbîrüm
İder kader yeli ol cem°i târümâr dirîğ
4. Hümâya sa°y ile dil °ankebûtı dâm düzer
Bu dâma düşe mi anuk gibi şikâr dirîğ
5. Belâ vü haşret ü efgân ile geçen bülbül
Ölürse mevsim-i gül iricek hezâr dirîğ
6. Tutup etegin anuñ ihtiyâr itmiş idüm
Elümden ol dağı gitdi çün ihtiyâr dirîğ
7. Ben aña irmek için cân u ser nişâr itdüm
Cihân gibi degül ol bâña pây-dâr dirîğ

Yûsuf'un vefâsızlığından yakınan Züleyhâ bu gazelle (23) gönlünden gelen sesi büyük bir ye's içinde ifade eder. "Ne kadar tedbir etsem de kader yeli bu ted-

(23) Bu gazelin vezni: (Mefâ°ilün Fe°ilâtün Mefâ°ilün Fe°ilün = .-./-./-./-./-.) dür.

birlerimi târümâr etti”, der. Kendisini, ”örürü belâ, hasret ve feryâd ü figânla geçen fakat gül mevsimi (bahâr) gelince ölen” bülbüle benzetir. Ağlar, inler, döğünür...

Eteği yırtılmış olarak korku içinde kaçan Yûsuf, yolda Azîz'e rastlar. Futayfer, elinden tuttuğu Yûsuf'la Züleyhâ'nın yanına girer. Züleyhâ müthiş bir korkuya kapılır. Sırrının ortaya çıktığını, Yûsuf'un herşeyi anlattığını sanır. Derhâl yalana başvurur. Yûsuf'un, uyurken kendisine saldırdığını, aralarında boğuşma geçtiğini, ”nâmûsunu” koruduğunu fakat bu arada Yûsuf'un gömleğinin yırtıldığını söyleyerek, ”Hanına ihânet edenin cezâsı nedir?” diye sorar. Yûsuf itiraz ederek, Züleyhâ'nın kendisini buraya çeşitli hilelerle getirdiğini ve maksadını anlayınca kaçtığını, bu kaçış esnasında Züleyhâ'nın onu kovaladığını ve eteğini yakalayarak yırttığını söyler. Züleyhâ, Yûsuf'un yalan yoluna saptığını iddiâ ile yeminler eder. Nihâyet karısının temizliğine inanan Futayfer, Yûsuf'u cellâda teslim eder. İlk döğmesini sonra da zındana atmasını emreder. Bu emrin verildiği sırada o civardan geçmekte olan ve Züleyhâ'nın rakîblerinden olan bir kadın hâdiseyi görür. Kucağında taşıdığı üç aylık çocuk dile gelerek, Yûsuf'un suçsuzluğunu Âzîze söyler. Bu sözlere şaşan Azîz, çocuktan sözlerini açıklamasını isterse de, çocuk, ”müzevir olmadığını ancak göz göre göre haksızlığa razı olamayacağını” ifade eder. ”Zamanın bu meseleyi ortaya çıkaracağını ve Yûsuf'a zulmetmemesini” beyân eder.

Züleyhâ'nın Yûsuf'la olan mâcerası Mısır'da duyulunca kadınlar onu ayıplarlar. Yûsuf'u görenler ise Züleyhâ'ya hak verirler.

Çâresiz kalan Yûsuf, zındana atılır. Zındana alıştır. Zındandakilerle iyi geçinir. Onların rüyâlarını yorar. Züleyhâ da yalanından nedâmet duyar. Geceleri dayasıyla Yûsuf'un ziyaretine gelir. Futayfer bir gece düş görür. Düşünü Yûsuf'a yordurur. Bu yorumu beğenen Azîz, onu zındandan alır. Kendisine vezîr yapar. Ecel bir gün Futayfer'i alıp götürür. Züleyhâ ile Yûsuf'un birleşmeleri için bir engel kalmaz. İçi yıllarca aşk ateşiyle yanan Züleyhâ şu gazeli inşâd eder durur:

XV

1. Kânı o dem ki gönül iş iderdi dil-berle
Şunardı bâde lebi la'l-gün sâğarla
2. Seher münevver olurdu ruḥ-ı müşaṣa'la
Gece mu'atṭar o dem sünbül-i mu'anberle
3. Beni bu zevk u şafâdan sitârem eyledi dūr
N'idem ṣaceb ne kılam tâli'-i mükedderle
4. Murâdum alur idüm mest ü ḥûnî çeşminden
Ki dem-be-dem yüregüm yârelerdi ḥarçerle
5. Bu dem çevürdüğü bâde yerine baña felek
Müdâm ḥûn-ı ciger oldu câm-ı aḥzârla
6. Nedîm-i meclisüm oldu firâk u ḥasret-i döst
Şu mürdeyem ki celsem Nekir vü Münkerle

Bu gazelle (24), Hamdî Çelebinin Yûsuf u Züleyhâ mesnevîsindeki gazeller son bulmaktadır. Mesnevînin sonuncu gazelinde, Züleyhâ'nın tâli^cden ve felekten şikâyet ettiği görülür. Ayrılık ve hasretin peşini bırakmadığından âdetâ Münker ve Nekirle hesaplaşan bir ölü gibi olduğundan dert yandığı görülür.

Kıssaların en güzeli olan bu hikâyenin sonu mâlûmdur. Şâirler, kısmen Kur'ân-ı Kerîm ve diğer semâvî kitaplara sâdık kalarak, çok defa ise başka hikâyelerdeki unsurlarla eserlerini süsleyerek mesnevîler kaleme almışlardır. Hamdullâh Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâsı da ikinci guruba girer. Onda da Kur'ân-ı Kerîm'de ve diğer semâvî kitaplarda bulunmayan lâkin kendisinden önce aynı konuyu işleyenlerin eserlerinde rastlanan unsurlar vardır. Bu unsurların nelerden ibaret olduğu ise yazımızın konusuna dâhil değildir.

Yûsuf u Züleyhâ mesnevîsindeki gazeller konusunu işlerken zarurî olarak eserden iktibâslar yapmamız gerekti. Böylece gazellerin anlaşılmasını temin için kısa hatlarla konuya da temas ettim. Gazellerin söylenişine vesîle teşkîl eden hâdiseyi kısaca belirttim. Bu şekilde gazelleri daha kolay anlaşılır hâle getirmeyi hedef edindim. Başarabildimse kendimi bahtiyâr sayacağım. Kusurlarımın iyi niyetime bağışlanmasını okuyuculardan dilerim.

---

(24) Gazelin vezni: (Mefâ^cilün Fe^cilâtün Mefâ^cilün Fe^cilün = *.../.../.../...*) dür.

(x) Yûsuf u Züleyhâ hikâyesinin Kur'ândaki şekli:

(x) Yusuf u Züleyhâ hikâyesinin Kur'ân-daki şekli:

"Kur'ân-daki kıssaların engüzeli" olan bu hikâyeyi bazı kelime ve isimler ilâvesiyle alıyoruz.

"Yusuf, babasına dedi ki: Ey babam, onbir yıldızla güneşin ve ayın bana secde ettiklerini gördüm." Babası Hz. Ya'kub "dedi ki: Oğlum, rûyânı kardeşlerine söyleme, onların sana karşı bir dolap düzmelerinden korkulur, çünkü şeytanın insana düşmanlığı meydandadır. Onların arasından Rabbin seni seçmiş, sana olayların yorumunu da öğretecek, eskiden ataların olan İbrahim ile İshâk'ı devlete nâil ettiği gibi seni ve Ya'kûb ailesini de devlete ulaştıracak. Rabbin her şeyi bilici ve hakîmdir."...

Yûsuf'un kardeşleri "dediler ki: Yûsuf ile kardeşini (Bünyâmin) babamız bizden daha çok seviyor, oysa ki biz daha çoğuz. Doğrusu babamız apaçık bir dalâlet içindedir. Şeytan, "Yusûf'u öldürün yahut başka bir yere götürün. Babanızın teveccühü size döner, siz de ondan sonra doğru kimselerden olursunuz" dedi. Kardeşlerden biri "Yûsuf'u öldürmeyiniz, bir kuyunun içinde bırakınız; yolculardan biri alıp götürsün, yapacaksınız böyle yapın", dedi.

Böylece anlaştıktan sonra, Hz. Ya'kûb'un oğulları "dediler ki: Ey babamız, sana ne oldu ki Yûsuf'u bize emanet etmiyorsun? Biz onun iyiliğini isteriz. Yarın onu da bizimle beraber gönder, kırdan yemişler yesin, oyunlar oynasın, hepimiz onu koruruz." Hz. Yâkub "dedi ki: Eğer onu götürürseniz kederlenirim, bir dalgınlığına gelir de onu kurt paralar deye korkarım". Hz. Yâkub'un oğulları "dediler ki: Eğer onu kurt paralarsa biz bu kadar kişi, hiçbir işe yaramıyoruz, demektir". Kardeşleri "Yusuf'u alıp gittiler, kararlaştırdıkları gibi onu bur kuyunun dibine bıraktılar. O zaman Biz ona duyurduk ki bir gün onlara bu yaptıklarını haber verirsin, o vakit onlar seni tanımayacaklardır". Yûsuf'un kardeşleri "akşamleyin ağlaşarak babalarına geldiler. Ey babamız, biz hepimiz yanıyorduk. Yûsuf'u da eşyalarımızın yanına bırakmıştık, onu orada kurt paraladı. Biz doğruyu söylüyoruz ama sen bize inanmazsın" dediler". Yûsuf'un "gömleği üstünde yalan kan oduğu halde geldiler." Babaları Hz. Yâkub "dedi ki: Hayır, nefisleriniz, yaptığınız zor işi size süsleyip kolay göstermiştir. Ama sabırlı olmak gerek. Haber verdiğiniz işten dolayı Allah'tan yardım dilerim."

O civardan geçen "bir kervan su için sakalarını gönderdiler. Saka, kovasını suya saldı: "Saka," ne mutlu, genç biri. "Onu satmak için gizlediler herhalde" dedi. Allah onların yaptıklarını bilir." Yûsuf'un kadeşleri "onu düşük bir fiyatla az akçeye sattılar; çünkü onlarca fiyatın ehemmiyeti yoktu. Onu satın alan Mısırlı, karısına dedi ki: Bunu hoş tut, bir gün işimize yarar, yahut onu oğul ediniriz." dedi. "Yûsuf'u biz bu memlekete böylece yerleştirdik, ona rûyâ yormasını öğrettik. Allah kendi işlerinde üstündür, lâkin insanların çoğu bunu bilmezler..."

"Evinde bulunduğu kadının (Züleyhâ'nın) ona nefsi kabardı, kapıları, kapattı. dedi ki: Sana söylüyorum, beri gel! (Yûsuf) dedi ki: Allâh'a sığınırım, o benim

efendimdir, bana iyi muamele etti. Zalimlerin sonu iyi olmaz. Kadın direndi, erkek de bu niyete kapılıyordu, fakat Rabbinden bürhan gördü. Onu hıyanet ve zinadan çevirmek için bu bürhanı gösterdik; çünkü o bizim halis kullarımızdandır”.

”Kadın ile erkek kapıya seğırttiler, erkeğin gömleği arka tarafından yırtıldı, kapıda kadının kocasına rastladılar, Kadın (kocasına) dedi ki: Senin eşine karşı kötü istekte bulunmanın cezası hapis veya dayaktan başka nedir”. Yusuf ”dedi ki: benden kavuşma isteyen odur (Züleyhâ’dır). Kadınların yakınlarından biri şahitlik etti: Eğer gömlek önden yırtılmış ise kadın doğru söylüyor, erkek ise yalancıdır. Eğer arkadan yırtılmış ise kadın yalancıdır, erkek doğrucudur.” Yusuf’un gömleğini muayene ettiklerinde ”gömleğin arkadan yırtılmış olduğu görüldü. Adam dedi ki: İşte sizin dolaplarınız, gerçekten de sizin dolaplarınız büyüktür. Yusuf sen bunu unut. Sen de (Züleyhâ), suçundan dolayı istiğfar et, çünkü sen hata işleyenlerdensin.”

Bu hadiseyi duyan Mısırlı kadınlar dedikoduya başladılar. ”Şehir kadınlarından bir takımı dedi ki: Azîz’in karısı genç adamıyla çiftleşme istiyormuş, onun sevdasından deli oluyormuş. Bundan dolayı, onu (Züleyhâ’yı), yolunu apaçık sapıtmış görüyoruz. Kadın (Züleyhâ), onların bu çekiştirmelerini duydu, onlara adam gönderip çağırđı. Onlara ziyafet hazırladı, her birinin eline keskin bıçak verdi. (Yûsuf’a) dedi ki: Şunlara bir görün. Kadınlar (Yûsuf’u) gördükleri zaman keşdilerinden geçtiler, ellerini kestiler, dediler ki: Haşa, bu yaratık bir insan değil, kerim bir melektir. Kadın (Züleyhâ) dedi ki: Hakkımdaki dedikodunuza sebep olan budur. Nefsime râm olmasını istedim, fakat o kabul etmedi ona duyduğum şeyi yapmazsa zindana atılacak, zelîl ve hakîr olacak. (Yûsuf) dedi ki: Rabbim, zindan, bu kadınların, bana yapmamı söyledikleri şeyden daha sevimlidir, eğer sen onların hilelerini benden çevirmezsen ben onların dediklerine uyarım, cahiller arasına katılırım. Rabbi, onun duasını kabul etti, kadınların dolaplarını ondan çevirdi, çünkü o işidicidir, her şeyi bilicidir. Onun (Yûsuf’un) bu işte suçu olmadığını anladıkları halde yine bir zaman için zindana koydular. Onunla beraber zindana iki kişi daha kapatıldı. Onlardan biri dedi ki: (Rüyâda) kendimi şarap sıkıyor gördüm. Öteki dedi ki: Ben rüyâmda ekmek taşıyordum, kuşların o ekmekleri yediklerini gördüm. (Ey Yûsuf), bu rüyâları bize, yorumla, çünkü senin iyi yorumcu olduğunu görüyoruz. (Yûsuf) dedi ki: günlük yiyeceğinin gelmeden önce yorumu size haber vereyim. Bu yorumlama bilgisini bana Rabbim öğretti, çünkü ben âhirete inanmayan, âhireti inkâr eden bir milleti bıraktım. Atalarım İbrahim ile İshak ve Yâkub’un dinine uydum. Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayız. Bu, öteki kulların hepsine olduğu gibi bizlere de Allah lütfundandır, fakat insanların çoğu buna şükretmezler. (Yûsuf devamla): Ey zindan arkadaşlarım, çeşitli rabler mi hayırlıdır, yoksa Tek ve Kudretli bir Allah mı? Siz ve atalarınız, Ondan gayri, kendi icadınız olup adlandırdıklarınızdan başka bir şey olmayanlara taparsınız. Allah, onların ilâhlığı için hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm, yalnız Allah’ındır. O size, kendisinden başka bir Tanrıya tapmamanızı buyurur. Gerçek din budur; halkın çoğu bunu

bilmezler. Ey zindan arkadaşlarım, içinizden biri efendisine şarap kadehi sunacak; öteki asılacak, başındaki ekmeği kuşlar yiyecek. Bana sorduğunuz rüyânın gerçekleşecek olan yorumu budur. Kurtulmuş gibi görünen (Yûsuf) dedi ki: Beni efendinin yanında hatırla! Şeytan ona (Şarap dağıtacak olana), bunu hatırlatmayı unutturdu. Bu yüzden birkaç yıl daha zindanda kaldı”.

Günlerden bir gün ”Hükümdar dedi ki: Rüyâmda yedi besili ineği yedi arık ineğin ve yedi yeşil başağı da yedi kuru başağın yediğini gördüm. Ey ulular, eğer yorumlayabilirseniz bana bu rüyâyı yorumlayın”!

Bütün rüyâ tâbircileri toplandılar, düşündüler,taşındılar, ”Dediler ki: Bu karışık bir rüyâdır, böylesini yorumlamayı bilmeyiz. Zindandan kurtulmuş olan epey sonra hatırlayıp dedi ki: Bunu kimin yorumlayabileceğini bilirim. Beni onun yanına gönderin.” Padişahın şarapçısı, Yusuf’un eski zindan arkadaşı Yusuf’a gelerek ”Eygerçek gözlü olan Yusuf,yedi besli ineği yedi arık inek, yedi yeşil başağı, yedi kuru başak yedi; bunun ne demek olduğunu söyle! Dönüp onlara haber vereyim. Umulur ki senin dediklerini anlarlar. (Yûsuf) dedi ki: Yedi yıl her zamanki gibi ekin ekersiniz; biçeceğiniz buğdayı sapiyle saklayın, yalnız az kısmını yiysin! Sonra yedi kıtlık yılı olacak, sakladıklarınızdan bir kısmını tohumluk diye ayırarak o zamana yetişmiş olanlar yerler. Sonra bir yıl gelecek, bu ülkenin halkı çok yağmur görecektir üzüm ve zeytinlerini sıkacaklar.” Rüyâ tâbirini beğenen ”melik dedi ki: Onu ”Yûsuf”u” bana getirin!” Yûsuf ”kendini görmeye gelen haberciye dedi ki: Efendinin yanına dön ve ona ellerini kesen kadınların ne yapmak istediklerini sor. Benim Rabbim onların ne kurduklarını bilir.” Hükümdar, kadınlara sorarak ”dedi ki: İsteklerinizde Yûsuf’a ısrar ettiğiniz zaman haliniz nasıldı?” Cevaben kadınlar ”dediler ki: Hâşâ, onun kötü bir hâlini görmedik. Azizin karısı dedi ki: Şimdi gerçek anlaşıldı, nefisine uyan bendim, o her zaman gerçeği söyledi. Dedi ki: Benim o direnişim durumun bilinmesi içindi, ben onun arkasından hiç hainlik etmedim. Allah, hainlerin dolaplarını neticelendirmez. Ben de kendimi tamamiyle temize çıkaramam; bendede nefis vardır. Yalnız Rabbimin rahmetiyle kötülükten korunurum. Benim Rabbim geniş mağfiretli, çok rahîmdir. Melik dedi ki: Onu (Yûsuf’u) bana getirin, kendi hizmetime alacağım. Ona birkaç söz söyledikten sonra dedi ki: Bugünden sonra benim yanımda olacaksın, her şeyden eminsin. (Yûsuf) dediki: Memleket anbarlarının idaresini bana ver, onları bilerek idare edeyim.

Yûsuf’u Biz bu ülkede kuvvetli olarak idare başına getirdik; istendiği gibi her yerde otururdu. Rahmetimizi Biz dilediğimize veririz ve biz iyilik yapan kimselerden mükâfatımızı esirgemeyiz. Fakat âhiret mükâfatı Allah’tan korkanlar ve inananlar içindir.”

Ken’ân ilinde büyük kıtlık oldu. Hz. Ya’kûb oğullarını, zahire almak için Mısır’a gönderdi. ”Yûsuf’un kardeşleri geldiler, (Yûsuf’un) önüne çıktılar, o, onları tanıdı, onlar ise tanıyamadılar. (Yûsuf) onların yolluklarını tamamladı, onlara dedi ki: Babanızla beraber kalmış olan kardeşinizi buraya getiriniz. Görü-

yorsunuz ki iyi bir ölçü ile veriyorum, misafirleri de iyi ağırlıyorum. Eğer onu getiremezseniz, buğday alamazsınız, o olmadan bir daha gözüme görünmeyin. (Yûsuf'un kardeşleri) dediler ki: Onu getirmek için babamızdan almaya çalışırız, elimizden geleni yaparız. Babalarının yanına döndükleri zaman dediler ki: Ey babamız, bir daha bize zahire vermeyecekler, kardeşimizi de bizimle beraber gönder, zahire alabilelim. (Bizler) onu koruruz. Hz. Ya'kûb dedi ki: Vaktiyle kardeşinizi (Yûsuf'u size emanet ettiğim gibi şimdi de bunu mu size emanet edeceğim? En hayırlı koruyucu, Allâh'tir, acıyanların en çok acıyıcısı O'dur.

(Hz. Yâkub'un oğulları) yüklerini çözdükleri zaman, buğday paralarının kendilerine geri verildiğini gördüler. Dediler ki: Ey babamız, daha ne isteriz? İşte paramız, oraya dönüp çoluğumuz, çocuğumuz için zahire alırız; kardeşimizi de iyice koruruz. Bu sefer bir deve yükü daha fazla zahire getiririz. Şimdi getirdiğimiz az şeydir. (Hz. Yâkub) dedi ki: Onu sizinle beraber göndermem, ta ki bana elinizde olmayan büyük bir kuvvet tesirinde olmazsanız onu bana sağ, sâlim getireceğinize Allah'ı şahit tutarak yemin edesiniz. (Yûsuf'un kardeşleri) Onlar da andıçtılar. (Hz. Ya'kûb), söylediklerimize Allah şahit olsun, dedi. (Ve ilâve ederek) daha da dedi ki: Ey oğullarım, hepimiz (şehir) aynı kapıdan girmeyiniz, ayrı ayrı kapılardan giriniz; bunu demekle Allah'ın alın yazısından birşey değiştirecek değilim, çünkü hüküm Allah'ındır, benim boynum ona bağlıdır, başkasına değil, yakışan da tevekkül edenlerin hepsi Ona güvenmelidir.

Babalarının dediği şekilde şehre girdiler; fakat bu davranış Allâh'ın takdirinde birşey değiştirmiş olmadı, yalnız Ya'kûb'un dediğini yerine getirmiş oldular. O, sadece Bizim kendisine öğrettiğimiz bilginin sahibidir, lâkin halkın çoğu bunu bilmezler.

(Yakuboğulları) önüne geldikleri zaman Yûsuf, kardeşini (Bünyâmin'i) yanına oturttu, dedi ki: Senin kardeşimim, onların yaptıklarından artık üzülme. (Yûsuf) onların yolluklarını tamamladı, kardeşinin (Bünyâmin'in) yükü arasına bir su taşı koydurdu; yola çıktıkları zaman bir münâdî arkalarından: Ey kervan halkı, sizler bir şey çaldınız, diye seslendi. (Yûsuf'un kardeşleri) münâdî ile yanındakilere dönüp dediler ki: Aradığınız nedir? (Münâdî ve yanındakiler) dediler ki: Melikin su tasını kaybettik. onu bulup getiren bir deve yükü mükâfat alacak, ben de kefilim. (Yûsuf'un kardeşleri) dediler ki: Allah'a andolsun, biz buraya hırsızlık etmek için gelmedik, hırsız da değiliz. (Münâdî ve yanındakiler) dediler ki: Eğer dediğiniz doğru çıkmazsa, sizce bu işi yapanın cezası ne olur? (Yûsuf'un kardeşleri, su taşı çalmanın cezası, kimin yükünde çıkarsa onu cezalandırmalıdır. Biz zalimleri böyle cezalandırırız, dediler. (Yûsuf). kardeşinin- kenden önce ötekilerin yükünü gözden geçirdi, sonra kardeşininkinden taşı çıkardı. Yûsuf'a bu oyunu Biz öğrettik; melikin dinine göre kardeşini alamazdı, meğer ki Allah istemiş olsun. Dilediklerimizin derecesini yükseltiriz. Her bir bilenden üstün bir bilici daha vardır.

(Yûsuf'un kardeşleri, hâlâ iftiradan vaz geçemiyorlardı. Bünyamin'i göstererek) dediler ki: Eğer bu hırsızlık ettiyse daha önce kardeşi hırsızlık etmişti. (Ağır itham karşısında) Yûsuf bunu yüreğinde gizledi, açığa vurmadı. Dedi ki: Bu işte siz bizim durumumuzdan daha kötü durumdasınız. Allâh, bu sizin dediklerinizin böyle olmadığını daha iyi bilir. (Bu sözler karşısında Hz. Yâ'kûb'un oğulları yumuşadılar. Alttan alarak) dediler ki: Ey Aziz, onun yaşlı, saygı değer bir babası vardır; onun yerine içimizden birini al. Senin âlicenap olduğunu görüyoruz. (Yûsuf): Malımızın bulunduğu kimseden başkasını almadan Allah beni korusun, eğer böyle bir şey yaparsam zalimlerden olurum, dedi. Söylediklerinin yapılmadığını görünce (Yûsuf'un kardeşleri) umutsuzlandılar, aralarında konuşarak bir yana çekildiler. Büyüklere dedi ki: Babanızın size yemin ettirdiğini biliyor musunuz? Yûsuf'a karşı işlediğiniz suç da biliyorsunuz. Babam bana izin vermedikçe, Rab-bim tarafından bir işaret olmadıkça ben buradan ayrılmam. O hâkimlerin en hayırlısıdır. (Yûsuf): Siz babanıza gidin! Deyin ki: Ey babamız, oğlun bir hırsızlık işledi, biz yalnız gördüklerimize şahadet ederiz. gâibi Allâh'tan başka kimse bilmez. Olduğumuz yerden araştır, birlikte geldiğimiz kafileden soruşturun! Bizim gerçek söylediğimizi anlarsın. (Hz. Yâkûb); Hayır, yaptığınız zor işi, nefisleriniz süsledi, kolay gösterdi. Ama sabırlı olmak gerek, belki Allâh, beni onların hepsine birden kavuşturur. O bilici ve hâkîmdir, dedi. Onlardan (oğullarından) yüz çevirdi. Ve çok yazık, ah Yusuf dedi. Kederden gözleri kör oldu, acısını yüreğinde hapsetti.

Vallâhi, sen Yûsuf diye diye hasta olacaksın veya öleceksin, dediler. (Hz. Yâkûb): Şikâyetimi, kederimi Allâh'a arz ederim, Allah hakkında sizin bilmediklerinizi bilirim, dedi. (Oğullarına da): Ey oğullarım, gidip her yerde Yûsuf'la kardeşini arayıp sorun. Allâh'ın rahmetinden umutsuzluğa düşmeyin, yalnız kâfirler bu umutsuzluğa düşerler, (dedi). (Yakuboğulları Mısır'a) Oraya döndüler; ey Aziz, bizim üzerimize ailemiz üzerine açlık çöktü. Az bir para ile geldik. Bize ihtiyacımıza karşılık biraz zahire sadaka et. Allâh sadaka verenleri mükâfatlandırır, dediler. (Yûsuf): Cahilken Yûsuf ile kardeşine yaptığınızın ne olduğunu biliyor musunuz, dedi. (Yûsuf'un kardeşleri): Gerçek, sen Yûsuf musun? dediler. (Yûsufda): Ben Yûsuf'um, bu da kardeşim. Allâh bize lütuf ve ihsan eyledi. Sabır ve takvâ üzere olanlardan muhakkak Allâh sevabını gizlemez, dedi. (Yûsuf'un kardeşleri): Vallâhi, Allâh seni bize üstün kıldı, hepimiz hataya düşmüş kimseleriz, dediler.

(Yûsuf): Bugün size sitem etmeyeceğim. Allâh, sizi affetsin. Çünkü, O acıyanların en acıyıcısıdır. Gidin, gömleğimi de beraber götürün, babamın yüzüne sürün, gözleri açılır. Sonra çoluğunuzu, çocuğunuzu beraber getirin, dedi.

Kafile yola çıktığı zaman (Hz. Ya'kûb): Yûsuf'un kokusunu alıyorum, beni sayıklıyor sanmayın, dedi. (Etrafındakiler): Vallâhi sen eski sapıklıktasın, dediler. dediler. Mutlu haberi getiren müjdecî geldi. Gömleği yüzüne sürdü, gözü açıldı. (Hazreti Yâkub): Size demedim mi ki sizin bilmediğiniz şeyleri ben Allah tarafından bilirim, dedi. (Yûsuf'un kardeşleri): Ey babamız, günahlarımız için Tan-

rı'dan bizim affımızı dile! Biz, gerçekten günah işledik, dediler. (Hz. Yâkûb): Sizin için Rabbinden mağfiret dileyeceğim; çünkü o gafûrdur, rahîmdir, dedi.

(Mısır'a) gelerek Yûsuf'un önüne çıktılar, (Yûsuf) ana ve babasını yanına aldı, Dedi ki: Mısır'a giriniz, inşallah orada emin olursunuz.

Babasıyla anasını yüksek bir yere oturttu. O zaman hepsi tapmak için yere kapandılar. (Yûsuf) dedi ki: Ey babam, benim eskiden gördüğüm rüyânın yorumu buydu, Allan onu gerçekleştirdi, bana çok ihsan buyurdu, zindandan kurtardı, Şeytan bizi birbirimizden ayırmışken buluşturdu. Sizi çölden buraya getirtti. Rabbin dilediği şeyi güzel tedbirler eyler, alîmdir, halîmdir. (Yûsuf Allâh'a hitap ederek): Rabbin, bana kudret verdin, bana yorumlama öğrettin. Ey gökleri, yeri yaratan, dünyada da âhirette de benim koruyucumsun! Benim müslim olarak canımı al! Beni salihler arasına karıştır, (dedi).

Not: Yûsuf sûresinin bu tercümesi, ana hatlarıyla, İstanbul'daki Okat Yayınevi'nin 1964 te neşrettiği Kuran tercümesinin 4. baskısından alınmıştır. Yûsuf hikâyesinin diğer semâvî kitaplardaki şekli için bk. Şeyyâd Hamza, Nakleden Dehri Dilçin, Yûsuf ve Zeliha, T.D.K., İstanbul 1946.

ASUMAN İLE ZEYCAN HİKÂYESİ

I

Giriş-Kaynaklar-Metin

Dr. Saim SAKAOĞLU

GİRİŞ

Türk halk hikayeleri geniş coğrafî sahalara yayılmışlardır. Âşık Garib Hikâyesi bu hususu teyid eden en güzel nümunedir. Kırım, Azerbeycan, Anadolu ve Balkanlar hattı boyunca, adı geçen hikâyeye sık sık rastlamak mümkündür. Hatta Anadolu'da, hemen her bölgemizde Âşık Garib Hikâyesi'nin yeni bir varyantı tesbit edilebilir. Diğer hikâyelerimiz için de, az çok aynı şeyi söyleyebiliriz.

Fakat içlerinde, dar bir çerçevede yayılan, fazlasıyla tanınmalarına rağmen, neşet ettiği bölgeden fazla uzaklaşamayan hikâyelerimiz de vardır. Bugün, yurdumuzun ancak muayyen bölgelerinde anlatılan, hatta olayların cereyan ettiği mıntıkların fazla uzağına gidemeyenlerin olduğunu da unutmamak gerekir. Bu hikâyelerimizden birisi de ASUMAN İLE ZEYCAN HİKÂYESİ'dir. Olaylar Erzincan ve civarında geçer. Bazı kaynaklarda ise Erciş ve çevresi mekân olarak görülür. Metnimizde geçen Murad Suyu, Erzurum gibi coğrafî adlar da olayların uzandığı sahalara delâlet eder. Tercemân Vilâyeti, Kalaze Hoş Memleketi, Mağrib gibi metnimizde zikredilen yer adlarını ise hikâye ülkeleri olarak kabul etmemiz yerinde olur. Bugüne kadar yapılan derlemeler neticesinde Erzincan ve Elazığ illerimizde birer metin tesbit edilebilmiştir. Ayrıca Ceyhan ilçemizde bu adda bir hikâyenin anlatıldığı da bir araştırmacı tarafından öğrenilmiştir. (Bkz. aşağıda V, 3.) Erzincan merkezinde Asuman'ın; oraya 20 kilometre mesafedeki Cimin (Üzümlü) köyünde ise Zeycan'ın babasının türbeleri olduğu halk tarafından anlatılmaktadır. Ayrıca, Zeycan'ın babasının, adı geçen köyün beyi olduğu da çevre halkı tarafından ısrarla söylenmektedir. (Bkz. aşağıda IV, 5, s. 34; IV, 6, s. 58; V, 1, s. 315-316). Bizdeki Kalaze Hoş'un yerini Erzincan'ın alması, gerek olayların cereyan ettiği, gerek hikâyenin teşekkül ettiği yerin bu bölge olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Türkiye hudutları dışında tesbit edebildiğimiz tek Asuman ile Zeycan Hikâyesi, Tiflis 1912 tarihini taşımaktadır. Arkadaşımız Dr. Fikret Türkmen'in Ermeniler Arasında Türk Halk Hikâyeleri adlı incelemesinde bu hususa da yer veril-

miştir. (Bkz. aşığında III, 10). Türkmen, burada, Ermeniceye tercüme edilen Türk halk hikâyeleri arasında Asuman ile Zeycan Hikâyesine de, kaynaklarını göstererek temas etmiştir. Henüz basılmamış olan bu çalışmanın, bizim araştırmalarımıza ışık tutacağı şüphesizdir.

Asuman ile Zeycan Hikâyesinin tesbit edilebilen bütün kaynakları aşığında gösterilmiştir. Elbette, bilhassa cönklerdeki ve yazma halindeki nüshaları bu kadar değildir. Amacımız Asuman ile Zeycan Hikâyesi'ne ayırdığımız çalışmamızın bu birinci bölümünde, kısaca istifade ettiğimiz kaynağı tanıtmak, hikâyeye ilgili kaynakları vermektir. Bir başka yazımızda ise konu, şekil, motifler ve mukayeseye yer verilecektir.

İstifade ettiğimiz kaynak, dilinden anlaşılığına göre, tahminen 125-140 yıl evvel yazılmıştır. Cönk'ü görmemizi sağlayan ve halen Eyüp-İstanbul'da oturan M. K.'dan öğrendiğimize göre, bu cöngü babası Düzce taraflarında bir köy hocasından almıştır. Kendisinde, içinde daha çok duaların bulunduğu ikinci bin cöngün bulunduğunu da, yine M. K.'dan öğreniyoruz.

Cönk'te, ayrıca Âşık Garib ile Tüccar Kızı Hikâyesi de yer almaktadır. Şiir muhtevasını ise Âşık Ömer, Âşık Derdli gibi tanınmış, Sabrî gibi tanınmamış âşıkların, şiirleri, destanlar, ilâhiler teşkil etmektedir. Ayrıca birkaç türkü, şarkı ve mukaffa söze değer verilmiştir.

Hikâyeyi yazıya geçirirken bazı lüzumsuz tekrarları metin harici bırakmayı uygun gördük. Bunlar, daha ziyade konuşma esnasında görülen tekrarlardır.

Manzum kısımların üzerinde biraz daha fazla tasarrufumuz olmuştur. Fakat kelimeleri, ekleri metin harici bırakmak yerine hususî işaretlerle göstermeyi tercih ettik. Büyük bir ihtimalle, anlatılırken yazıya geçirildiği için hikâyemizin manzum kısımlarında yer yer eksiklikler ve fazlalıklar vardır.

Mısra içindeki hece sayısını artıran ve bu hususiyeti tesbit edilen kelime, ek ve heceleri ( ) içinde gösterdik. Eksik olduğu anlaşılan kelime, ek ve heceleri de ' ' içine alarak ilâveyi tercih ettik. Bazı ilâve ve çıkartmalar ise, mısra sonundaki /... işaretinden sonra gösterilmiştir. Bu şekil, daha ziyade, kelime veya kelimelerin ( ) ve ' ' ile ilâve edilip çıkartılmadığı haller için tercih edilmiştir.

KAYNAKLAR

Asuman ile Zeycan Hikâyesi ile ilgili olarak tesbit ettiğimiz kaynakları, hususiyetlerini göz önüne alarak beş bölüm altında toplamayı uygun gördük. Bunların ilkinde tanıtılan kaynaklar, daha sonra yeniden söz konusu edileceği için, ayrıca kısaltmalarıyla beraber verilmiştir.

Bu çalışmanın ikinci yazısında, diğer hususiyetlerin tetkiki meyanında yeniden tesbit edilecek kaynakları da vereceğimizi ümit ediyoruz.

I. BİBLİYOGRAFYALAR

Bu bölüme, Asuman ile Zeycan Hikâyesi için müracaat ettiğimiz bibliyografya kitapları ile sair kitap ve makaleler alınmıştır.

1. Türkiye Bibliyografyası, 1928-1972/III. 1933'den beri neşredilmekte olan bu bibliyografyanın muhtelif yıllara ait ciltlerinden istifade edilmiştir. 1928-1933 yıllarına ait kaynakları içine alan ilk cildi 1933'te neşredilmiştir. Devlet Matbaası, VII+359+II s.; devam etmekte olan son cildi 1972 yılına aittir ve III. kitabı neşredilmiştir. (Ankara) 1973, Başbakanlık Basımevi, 320 s.

2. Pertev Naili Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği Ankara 1946, Millî Eğitim Basımevi, 327 s. Millî Eğitim Bakanlığı neşriyatı. Halk hikâyeleri ile ilgili geniş bibliyografya s. 5-24'tedir (HHHH).

3. Arap Harfli Türkçe Eserler Kataloğu, c. I. Ankara ty, 862 s. Millî Kütüphane Arap Harfli Türkçe Eserler Bölümü Şefliği yayını olan eser teksir şeklindedir. (AHTEK)

4. Orhan Acıpayamlı, Türkiye Folklorunda Hikâye ve Masallar Bibliyografyası. Antropoloji (Ankara), c. I (s. 2). Ankara 1964, s. 122-140. (OA).

5. Türkiye Folklor ve Etnografya Bibliyografyası I. Ankara, 1971. Başbakanlık Basımevi, XXVI+521. s. Millî Eğitim Bakanlığı Millî Folklor Enstitüsü yayınları: 5; II. Ankara 1973, Başbakanlık Basımevi, XVI+124 s. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Millî Folklor Enstitüsü yayınları: 7. (TEFEB I, II).

6. M. Seyfettin Özeğe, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu. İstanbul (1971-1973). 25. fasiküle kadar neşredilen bu kataloğ "Ferikan-ı..." madmesine gelmiştir. Konumuzla ilgili olan 6. fasikülde (s. 81) kaynak zikredilmektedir. (EHBTEK)

7. Türker Acaroğlu-Fıtrat Ozan, Türk Halk Halkbilgisi ve Halk Edebiyatı Üzerine Seçme Yayınlar Kaynakçası. Ankara 1972, Bilgi Basımevi, 152 s. Türk Dil Kurumu yayınları: 369. (TDK)

II. CÖNKLER VE YAZMALAR

Bir halk hikâyesinin, bir divan şâirinin mesnevisi, divanı ve başka türdeki eserlerinde olduğu gibi, bütün yazmalarını tesbit etmek mümkün değildir. Daha çok köy muhitlerinde mevcut olan cönklerin kat'i sayısı bilinemeyeceği için hikâyelerin nüshaları için de fazla bir şey söylenemez. Biz, görebildiğimiz, var olduğunu çeşitli kaynaklardan öğrenebildiğimiz bütün Asuman ile Zeycan Hikâyelerini aşağıda zikredeceğiz.

1. Cönk, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halk Edebiyatı asistanlarından Dr. Fikret Türkmen'dedir. Hicrî 1246'da Ahıska'da yazılmıştır. İçinde Kerem ile Aslı Hikâyesi de vardır. Asuman ile Zeycan Hikâyesi daha muhtasardır. Bazı şiirler de eksiktir.

2. Cönk Bizdedir. 125-140 yıllıktır. İçinde ayrıca Âşık Garib Hikâyesi de vardır. Buradaki Asuman ile Zeycan metni aşağıda verilecektir.

3. Cönk, Nihat Sami Banarlı (Somyarkın)'ın bir yazısından öğrendiğimize göre bu cönkte Asuman ile Zeycan Hikâyesi'nden başka Kerem ile Aslı ve Ferhad ile Şerife Hanım Hikâyesi de yer almaktadır. Bkz. V, 2, ikinci yazı.

4. Yazma, Raif Yelkenci nüshası, 61 s. Bkz. IV, 4, s. 324.

5. Yazma, Vaktiyle Maarif Vekâleti Kütüphanesinde olan bu yazmanın bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Bkz. Türk Halk Kitapları, s. XV.

6. Yazma, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazamalar, nr. 828. Bkz. III, 19, s. XV, not: 17.

7. Yazma. Ali Dehri (Dilçin)'nin Çankırı Masalları adlı kitabında neşrettiği nüsha. Bkz. HHHH s. 206. Hikâyenin adı "Esman ile Zeycan" şeklindedir. Ayrıca bkz. III, 16.

8. Yazma. Mehmet Tuğrul nüshası, 1 s. Bkz. IV, 2, s. 107.

9. Yazma. Pertev Naili Boratav nüshası, 1 s. Bkz. IV, 2, s. 107.

Bunlardan 5 numaralı nüsha 1940 yılında zikredilen yerde idi. Ayrıca 4, 9 ve 10 numaralı yazmaların bulunduğu Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Folklor Arşivi'nin bugün ortada olmadığı düşünülürse. zikredilen yazmaların da bilinmeyen bir yerde olduğunu kabul etmek zorunda kalacağız.

III. MATBU METİNLER VE TALEBE TEZLERİNDEKİ DERLEMELER

1. Asuman ile Zeycan. İstanbul 1872. Ermeni harfleriyle Türkçe olarak neşredilen bu metin Otto Spies tarafından Almancaya tercüme edilip 1925'te Anthropos dergisinde mukayeseli olarak tanıtılmıştır. Bkz. III, 13; III, 19 s. VIII. ve 87.

2. Âşık Kerem. İstanbul 1300(1884). Asuman ile Zeycan Hikâyesi bu kitabın kenarındadır. Otto Spies Türkische Volkscbücher'deki metni tercüme ederken bu metne yer yer müracaat eder. Bkz. III, 13, III, 19, s. 87.

3. Âşık Kerem Hikâyesi. İstanbul 1303 (1886). İbrahim Efendinin Matbaası. 112 s. Asuman ile Zeycan Hikâyesi kenardadır. Bkz. EHBTEK, s. 81.

4. Âşık Kerem Divanı. (İstanbul) 1311 (1895), 72 s. Bu taşbasmanın kenarında Asuman ile Zeycan Hikâyesi'nden başka Arzu ile Kanber ve Âşık Ömer Divanı da vardır. Bkz. AHTEK s. 862 ve EHBTEK, s. 81.

5. Âşık Kerem Divanı. İstanbul ty, Mahmut Bey Matbaası, 80 s. Asuman ile Zeycan Hikâyesi kenardadır. Bkz. EHBTEK, s. 81.

6. Divan-ı Kerem. yy ty, 79 s., resimli. Bir nüshanın Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özeğe Kütüphanesi'nde bulduğumuz bu taşbasmasının kenarında sırasıyla şu metinler vardır: Asuman ile Zeycan, s. 2-33; Arzu ile Kanber Hikâyesi, I. 34-69; Divan-ı Âşık Ömer. s. 70-79. Ayrıca bkz. EHBTEK, s. 81.

7. Divan-ı Kerem, yy yt, 77 s., resimli. Arkadaşımız Dr. Fikret Türkmen'de bir nüshasını gördüğümüz bu taşbasmasının içindekiler de bir evvelkinin aynıdır. Başka bir baskı olduğu için Arzu ile Kanber Hikâyesi 2 sayfa daha azdır. Ayrıca bkz. EHBTEK, s. 81.

8. Hikâyeyi Kerem. İstanbul ty, Şirket-i İraniye Matbaası, 112 s. Asuman ile Zeycan Hikâyesi 2-39. sayfaların kenarındadır. Bkz. EHBTEK, s. 81.

9. Asuman ile Zeycan. İstanbul 1311 (1895). Bu taşbasma için bkz. HHHH, s. 8; TFEB I, s. 98. Her iki kaynağın da fazla bilgi vermeden zikrettikleri bu nüsha, yukarıda zikredilen (III, 4) Âşık Kerem Divanı'nın kenarındaki metin olabilir.

10. Asuman ile Zeycan'ın, Nağılı, Şe'rleri. İşleyeni Aşig Civanı, Tiflis 1912, M. Vartanyant'ın Matbaası. Burada hikâyenin Ermeniceye tercümesi de verilmiştir.

11. Asuman ile Zeycan. İstanbul 1332 (1916), resimli. Otto Spies'in Almanca tercüme edip 1929'da Türkische Volksbücher'de neşrettiği metin. Bkz. III. 14 ve III, 19, s. 87.

12. Ebülkasım Firdevs, Asuman ile Zeycan. Dersaadet 1339 (1923), Mahmut Bey Matbaası, 48 s., resimli. Cemiyet Kütüphanesi neşri olan bu metinden Behçet Necatigil, Türsiche Volksbücher'deki metnin yerine Türk Halk Kitapları'na almıştır (s. 87-119). Bir nüshasını Seyfettin Özeğe Kütüphanesi'nde bulduğumuz bu metin için ayrıca bkz. EHBTEK, s. 81.

13. Otto, Spies, Esmen und Zeidschan, Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien, nach einem armenisch - türkische Druck. Anthopos, c. XX. Viyana 1925. Bkz. III, 19, s. VIII, 11, 87. Ayrıca bkz. III, 1.

14. Otto, Spies. Türkische Volksbücher. Leipzig 1929, Hermann Eichblatt Verlag. Bkz. III, 11.

15. (Süleyman) Tefvik (Özzorluoğlu), Asuman ile Zeycan. İstanbul 1930, Akşam Matbaası, 67 s. İkbâl Kütüphanesi'nin neşri olan bu metin harf inkilâbından sonraki ilk neşir olmaktadır. Bkz. HHHH, s. 8, OA, s. 134, TDK, s. 78.

16. Ali Dehri Dilçin, Çankırı Masalları, Çankırı 1933, Çankırı Matbaası, 33+35+70+55 s. Esman ile Zeycan ad ıle verilen hikâyemiz, kitaptaki dört hikâyenin ikincisidir. Çankırı'da neşredilen Duygu Gazetesinin neşriyatından olan hikâyelerden ilk üçü 1932 tarihini taşırda da kitap haline getirilmeleri 1933 yılında olmuştur. Ali Dehri "topluyan" ve "nakil" olarak zikredilir. Hikâyemizle ilgili kaynağın yazma olduğunu şu kaynaktan öğrenebiliyoruz. HHHH, s. 206. Ayrıca bkz. II, 7.

17. Muharrem Zeki Korgunal, Asuman ile Zeycan, İstanbul 1935, Güneş Matbaası, 48 s. Ayrıca 1948 ve 1963 yıllarında iki defa daha basılmıştır. Bkz. HHHH, s. 9; TFEB I, s. 102.

18. Asuman ile Zeycan, yy ty, Bu nüshanın varlığını, III, 19'dan öğreniyoruz (s. XV) Tahminen 1938-1940 yılları arasında neşredilmiş olmalıdır. Bkz. I, 6.

19. Otto Spies. Türk Halk Kitapları, Behçet Necatigil (Gönül). İstanbul 1941, Rıza Koşkun Basımevi, XV+136 s. Eminönü Halkevi neşriyatı: 19. Asuman ile Zeycan s. 87-119'dadır. Bkz. III, 12 ve 14.

20. Asuman ile Zeycan. İstanbul 1947, İstanbul Maarif Kitaphanesi ve Matbaası, 43 s., resimli. Ayrıca 1959 yılında bir defa daha basılmıştır. Bkz. OA, s. 123; TFEB, I, s. 98; TDK, s. 68.

21. Cemal Bakı, Asuman ile Zeycan. İstanbul 1949, 38 s. Bkz. TFEB, I, s. 99.

22. Fevzi Görge, Asuman ile Zeycan (Dış kapakta Asuman ile Zeycan'ın Aşkı şeklindedir.) İstanbul 1972, Dizerkonca Matbaası, 48 s. resimli.

23. Targan Öcal, Erzincan Folklorundan Örnekler. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezuniyet tezi, Erzurum 1971, 209 s. Bu tezin 17-18. sayfalarında Esman ile Zincan adıyla Reşat Lalbek (46 yaşında, okuması yazması var, çiftçi, Üzümlü bucağı Erincan, babasından dinlemiş)'ten derlemiş kısa bir metin vardır.

24. Mesut Bahçe, Elbistan Ağzı. Aynı bölümün mezuniyet tezi, Erzurum 1972, 5+99 s. 1 harita. Bu tezin 59-69. sayfalarında Asuman ile Zeycan adıyla Süleyman Kozanoğlu (58 yaşında, okuması yazması var, eski harfleri de bilir, çiftçi, Elbistan Tepebaşı Mahallesi)'dan derlenmiş, şiirlere de yer veren bir metin vardır.

ASUMAN İLE ZEYCAN'DAN BAHSEDEN KİTAP VE MAKALELER

1. Mustafa Nihat (Özön), Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme, c. I. İstanbul, 1936, Burhanettin Matbaası, VIII+335 s. Remzi Kitabevi'nin neşri olan bu incelemenin 118-120. sayfalarında Asuman ile Zeycan Hikâyesi'nin geniş bir özeti verilmiştir.

2. Pertev Nail Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, Bkz. I, 2. Bu incelemenin, 72, 78, 152, 206, 208. sayfalarında Asuman ile Zeycan Hikâyesi ile ilgili kayıtlar vardır.

3. Pertev Naili Boratav, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Halk Edebiyatı ve Folklor Arşivi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. I (s. 1), Eylül 1942, s. 99-111. Bkz. II, 8 ve 9,

4. Pertev, Naili Boratav, Folklor Arşivinın Bugünkü Durumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. v. (s. 3), Mayıs-Haziran, 1947, s. 323-327. Bkz. II, 4.

5. Louis Bazin vd., Philologiae Turciae Fundamenta, c. II. Weisbaden 1964, LXXII+963 s. Asuman ile Zeycan'dan bahseden (s.33-34) bölümün tamamı Pertev Naili Boratav tarafından yazılmıştır.

6. Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, 1, b, İstanbul 1969, Fono Matbaası, 250 s. Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi: 13. Bu el kitabının 58. sayfasında Asuman ile Zeycan Hikâyesi ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir.

V. DİĞER KAYNAKLAR

1. Ali Kemali, Erzincan (İstanbul), 1932, Resimli Ay Matbaası, 445 s. resimli 1 harita. Bu eserin 315-316. sayfalarında Zeycan'ın babasının mezarı hakkında halk arasında söylenenlerden bazılarına yer verilmiştir. Bu husus ilk defa Fundamenta II (s. 34)'de araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

2. Nihat Sami Banarlı (Somyarkın), Türk Halk Hikâyelerinin Doğuşu ve Ferhad ile Şerife Hanım Hikâyesi, Altıok (Edirne), s. 22, Nisan 1935, s. 18-23 ve s. 23, Mayıs 1935, s. 49-54. Bkz. II, 3.

3. Pertev Naili Boratav, Çukurova'da Folklor Derlemeleri. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. V (3. 3), Mayıs-Haziran 1947, s. 255-273. Adana'nın Ceyhan ilçesine bağlı İmren (bugünkü kayıtlarda İmran olarak geçmektedir) köyünde 1947 yılında Boratav tarafından adı tesbit edilip yazılmayan bir Asuman ile Zeycan Hikâyesi, s. 258'de kayıtlıdır.

4. M. Bakî, Asuman ile Zeycan. Gravür. İstanbul 1953, 399x538 mm. Bkz. Türkiye Bibliyografyası, 1953 II, s. 440.

METİN

ASUMAN İLE ZEYCAN HANIMIN HİKÂYESİ BUDUR

Zaman-ı evâilde Tercemân Vilâyetinde Kalaze Hoş derler bir memleket vardı. Anda üç tuğ bâyesinde bir bey vardı. Bir de Derviş İsmail derler bir kâhyası vardı.

Bir gün bunlar otururken:

”Bizim bunca malımız var, bir oğlumuz ve kızımız yoktur.” diye konuşurlardı. Derken kapıdan içeriye bir derviş girdi. O da Hızır Aleyhisselâm idi. Bunlar, bu sohbeti ona bildirdiler. Hızır Aleyhisselâm bunlara dedi ki:

”Siz bir kurban alın, Murad Suyu’nun yanına gidin. Kurbanı dahi kesip suya atasınız.”

Bunlar dahi bir kurban alıp Murad Suyu’nun kenarına vardılar. Sabah namazını kıldılar. Şimdi bunlar kurbanı kesip suya attılar. Murad Suyu’ndan iki dalga koptu, iki dalga arasında bir nar zuhur etti. Bunlar dahi dua edip el yüze sürdüler. Orada Derviş İsmail o narı alıp beyin yanına geldi. Ve o narın yüz danesi vardı. Ellişer dane aldılar. Bey:

”Bundan ne hasıl olur?”
dedi. Konuk:

”Dokuz ay on gün deyince ikinizin dünyaya birer zürriyetiniz gelir. Oğlan olursa adını Asuman koyasın, kız olursa adını Zeycan koyasın. Birbirinden ayrımayasınız. Yoksa vebâlini çekersiniz.” dedi. El kaldırıp dua ettiler. Bunlar ”Âmin” derken konuk sırroldu. Nereye gittiğini kimse görmedi. Şimdi bunlar birbirine baktılar, yüreklerin aşk oduna yaktılar. Daha sonra bey:

”Konuk n’oldu?”
dedi. Derviş İsmail:
”Gâip oldu.”
dedi.

Bir gün, beş gün derken dokuz ay on gün oldu. Beyin bir kızı oldu. Bey hazretlerine mücûde ettiler, mücûdecilerin mücûdesini vermedi. Kızın adını Zeycan koydular.

Biz gelelim Derviş İsmail’e. Onun da bir oğlu oldu. Adını Asuman koydular. Bunlar bir azim büyük donanma ettiler.

Çocuklar beşer yaşına girdiler. Zeycan ile Asuman bir hocada yedi sene beraber okudular. Ta bunlar on dört yaşına girdiler. Birbirlerini ol kadar severlerdi, ayrılmanın imkânı yoktu. Bunlar arasına bir koca karı girdi. Ol karı beyin yanına gelip beye:

”Efendim, bunlar ikisi kardaş mıdır, yoksa değildir?”

dedi. Bey:

”Değildir.”

dedi.

”Ataş ile pamuğun şakası olur mu?”

Öyle deyince bey bu sözü anladı. Ol karı kalktı, gitti. Çün sabah oldu, kızı başka hocaya verdiler. İki hasreti birbirinden ayırdılar.

Beş sene birbirini görmediler. Ama günlerden bir gün, Cuma’ya giderken, ol karı Asuman’ın önüne çıktı. Ama Asuman ol karıyı bilmezdi. Koca karı:

”Oğlum, nereye gidersin?”

”Cuma’ya giderim.”

”Sana bir haber vereyim. Var, orada abdest al. Gör ki dünyanın n’olduğun bilesin.”

”Gösteriver, orada abdest alayım.”

Hemen koca karı ile gittiler, saray bahçesine geldiler. Ol karı bahçe kapısının açık olduğunu bilirdi. Oğlanı bahçe kapısından içeriye koydu. Koca karı oradan dönüp gitti.

Asuman gördü ki ol bahçe içinde kırk kurnadan su akar, Zeycan Hanım seyriye bakar. Hemen Asuman kavuğunu çıkarıp abdest alırken Zeycan Hanım’ı gördü. Asuman’ın perçemini görünce ”Ah” edip ”Aman ya Rab, helâlinden şol yiğidi bana müyesser eyle.”

dedi. Asuman dahi abdest alıp tamam etti. Zeycan Hanım’ı görür. Bunlar birbirine acâyip muhabbet verdiler. Oğlan aşkından kendini şaşırıp nereye gideceğini bilemedi. Kız bu oğlanın halin görüp çağırdı. Bir sırmalı ağır yağlık verdi. Ve cevâhir yüzük verdi. Asuman:

”Elveda sultanım.”

deyip yola revan oldu. Ama aşkından gözü kan ile doldu. Gün bu gün, saat bu saat sararıp soldu. Anası bu hâli görüp:

”Oğlum, sana ne oldu?”

dedi. Arası bir zaman geçti, Asuman okuyup yazmadan elini çekti. Ananın babanın beli büküldü. Ama anası bir gün:

”Oğlum Asuman, sana n’oldu?”

dedi. Asuman ”Ah” edip gözleri yaşla doldu:

”Bana babamdan bir zarar gelmezse sana bir haber söyleyeceğim”

”Söyle oğlum.”

”Geçen Cuma günü Cuma kılmağa giderken önüme bir koca karı geldi, ”Oğlum nereye gidersin?” dedi. Ben de ”Abdest alıp Cuma kılmağa giderim.” dedim.

Ol karı "Sana bir haberim var, orada abdest al." deyip beni bir saray bahçesine götürdü. Ol bahçe gayet büyük idi. Kırk kurnadan su akardı. Orada abdest almıştım, sararıp solmuştum. Orada bir kız görmüştüm. Ne okurum, ne yazarım. Mecnun gibi gezerim."

"Vah oğlum başını sevdâya uğratmışsın. Ol kızı bilmez misin, ol senin yavuklundur. Onunla hocada beraber okudunuz."

"Yavuklu olmak nedendir?"

dedi. Hemen Asuman anasının eline ayağına sarıldı. Sevinişinden düşüp bir saat bayıldı. Babası bu hâli görüp ol saat beyin huzuruna geldi. Beyin elini ayağını öptü. Bey:

"Nedir Derviş İsmail?"

dedi. O da:

"Sultanım, dedi, emriniz olursa çocukları birbirine kavuşturalım." dedi. Bey bu sözü duydu, Derviş İsmail'den yüz çevirdi. Derviş geri gitti.

Bey ehliyle berabere geldiler. Bu sohbeti münasip görmeyip ehli razı olmadı:

"Kızını hizmetkârın oğlunu mı münâsip gördün."

dedi. Ama kız bu kelâmları işitti. Ağlamaktan gözleri yaşla doldu.

Beş-on gün derken Derviş İsmail beyin yanına geldi. Bey:

"Nedir Derviş İsmail muradın?"

"Hoş malumdur."

dedi. Bey hazretleri:

"Ben senin oğluna kızımı vermem Derviş İsmail."

"Konuk'un sözü Mevlâ'ya doğru gele."

deyince bey Derviş İsmail'e darılıp hançerini çekti, üzerine hamle kıldı. Ol vakit iç ağaları yetiştiler, Derviş İsmail'i beyin elinden alıp kaçırtdılar. Derviş İsmail ağlaya ağlaya evine geldi. Ehliyle vafir müşavere ettiler.

Oğlan Asuman bu sözleri bilmezdi ve şürekâralarının şanına gelmez, saray meydanı civarında gezerdi. Beyin Derviş İsmail'e ettiği işleri uşaklar söyleyip gezerlerdi. Asuman çocuklardan bu işleri duyup anasının yanına geldi. Anası:

"Oğlum, bugün pek mülevven olmuşsun."

dedi. Oğlan:

"Nice edeyim, bunca zamandır beni aldadırsınız."

dedi. Yatsu namazını kılıp "İlâhi" ya Rab, sen bilirsin benim hâlim. Âşıklık isterim." dedi, kıbleye teveccüh edip yattı. Ziyâde gaflet uykusuna daldı. Gördü ki bir mezaristanda kırk tane periler var. Ellerinde yeşil kaplı kitaplar, okuyup dururlar. Asuman dahi el bağlayıp durdu. Ol periler bunun hâlinden sual ettiler.

Asuman :

”Sultanım, âşıklık isterim.”

dedi. Periler hemen bir kadeh aşkın şarabından doldurdular. Asuman kadehi alıp içti. Asuman gitti, perilerin cümlesi ol yerde kaldılar. Asuman muradına erdi. Asuman uyandı ki aşk ile dolmuş. Hemen kalktı, bozukçu dükkânına vardı bozuk yaptırdı. Alıp odasına geldi. ”Ah’ edip ve kızın firakından bozuğu eline alıp çalmağa başladı ve aşkın deryasına daldı. Asuman dahi bakalım nazm ile ne söyledi :

Nazar eylen hey dağlar (benim) hâlime
Kendi yârelerim deşdin ne dersin
Böyle imiş bize Hakk’ın fermânı
Kırklar ile devrân sürdürdüm ne dersin

Âşıklar pirini sever gâyetten,
İçirirler dolusun âb-ı hayattan
Pirim söyler bana okur âyetten
Aşkın şarabını içtim ne dersin

Açıldı kitabım okurum ondan
Âşkın sözleri ezeli çağdan
Dinlen ağalar sözümü sağdan
Bahar seli gibi coşdum ne dersin

(Biçâre) Asuman eder pirinin medhini
Ciyerim yandı çıkmaz tütünü
Hesap etsem göğün yedi katını
Hakk’ın hikmetinden,şaştım ne dersin

Böyle söyleyip, kendini aşka bastırdı. Bir zaman yattı. Sonra kalktı, çarşıya gitti. Rüyasını tabir ettirdi.

Ama, biz gelelim Zeycan’a. Zeycan dahi kendisini Asuman’a vermeyeceklerini bildi. Gece gündüz ağlamaktan gözü yaşla doldu. Amma bir gece yatsu namazın kılıp dedi ki:

”Aman ya Rab, bana âşıklık ver.”

Başını yastığa koyup yattı. Rüyasında kırkları gördü, el bağlayıp durdu. Periler

”Bu kim?” diye sordular. ”Nedir muradın?” dediler.

Zeycan: ”Âşıklık isterim.”

dedi. Kırklar bir kadeh âb-ı hayattan verdiler. Kadehi yarım ettiler.

Şimdi kız uyandı. Baktı ki aşkın deryasına dalmış. Çün sabah oldu, kalktı Gülboy derler bir cariyesi vardı. Ona bir bozuk ısmarladı. Gülboy bozuğu alıp geldi. Zeycan Hanım bozuğu eline alıp ”âh” etti. Bakalım nazm ile ne söyledi :

Bu gece seyrimde pervân olmuşum
Aradığım kırk'lar, yoludur yolu
Elimi bağladım selâma durdum
İçmişim bir kadeh doludur dolu

Açayım sırrı ben kime diyeyim
Dökeyim libasım (1) hırklar giyeyim
Asman'ın yoluna canım vereyim
Ko desinler bana delidir deli

Coşkun sular gibi akıp giderim
Yaradan Mevlâ'ya niyaz ederim
Dalmışım deryâya derin giderim
Boyladığım aşkın gölüdür gölü

Âşık olan gölde dolanır gezer
Pirim bugün bana eyledi nazar
Yetmiş iki millet Hak deyip gezer
Cümlesi Mevlâna'nın kuludur, kulu

Âşık olan ağlar benim yârime
Onun sevdası düştü seyrime
Gençlikte hizmet ettim pirime
Zeycan âşıkların gölüdür gölü

Böyle deyip kendini aşka bastırdı. Bir zaman yattı. Cariyeler bu hâli görüp hayrân kaldılar. Gülboy Cariye karşısında divan dururdu. Zeycan hanım uykudan uyandı. Gülboy Cariyeye :

”Var haremî kâhyasına çağır.”
dedi. Gülboy Cariye varıp haremî kâhyasına, çağırdı. Haremî kâhyası Zeycan Hanım'ın huzuruna geldi. Zeycan hanım :

”Var bey babama selâm götür, iki ellerin bus ederim. Bey babam konakçılara emir eylesin, çadırları yüklensinler. Murad Suyu'nun kenarına ben sahraya gideceğim.”

dedi. Hemen Haremî kâhyası:

”Baş üzre.”

deyip gitti. Vardı beyin huzuruna, Selâmdan sonra bu cevapları söyledi. Bey dahi konakçılara emir eyledi. Konakçılar hazırlandı, cümlesi dahi Murad suyu'nun kenarına vardılar. Çadırları yerli yerine kurdular, safalarında oldular. Gülboy Cariye Zeycan Hanım'ın eline bozuğu verdi. Babası kızının elinde bozuğu gördü. Şimdi Zeycan Hanım ”Babama göstereyim bozuğum mânâsını bildireyim” deyip bakalım ne söyledi:

Bilir misin babam benim hâlimi
Aradım da buldum pirim geçen gün
Böyle imiş bize Hakk'ın fermânı
Kırklar ile devrân sürdürdüm geçen gün

Devletinle babam sürem demimi
Mevlâ'ya emânet vermişim seni
Sevdiğimden cüdâ düşürdün beni
Kafesimde yârim gördüm geçen gün

Yârimin cemâli benzer güneşe
Mevlâ'nın yazısı hep gelir başa
Söyle Zeycan'ı yaksın ateşe
Pervâneyim nâra düştüm geçen gün

Böyle deyip kendi aşka bastırdı. Bir zaman yattı. Kızın babası bu hâli gördü kalkıp şuarâ bulmağa gidecek oldu. Câm içinden çok şâir gelmişti. Bey:

"Şol kızımı kim basarsa ona vereceğim."
dedi.

Ama gelelim Asuman dahi beyin haremi ile Murad Suyu'na gittiğini bildi. Şimdi Asuman tedbil oldu, yola revân oldu. Murad Suyu'na vardı. Doğru beyin yanına vardı. Bey efendiye selâm verdi. Bey dahi selâmını aldı. Hâlin hatırın sordu :

"Oğlum, nerden gelirsin?"

"Acem içinden gelirim, şâirim sultanım."

Çün bey dahi şâir bulmaya gidecekti. Hazır ayağına geldi. Bey :

"Ey şebazım, haremde bir cariyem var, onunla karşı karşıya gelip söyleşesiniz."

dedi. Asuman:

"Sultanım, ben türkü bilmem. Ama lâkin o söylesin de ben karşılığını vereyim" dedi. Şimdi kız onu gördü, "Bir derviş adam, ondan n'olacak," dedi, "Onu ben iki deyişle bağlarım."

Bozuğunu eline alıp bakalım Zeycan ile Asuman birbirlerine ne söylediler:

Zeycan: Âşık isen ver سوال
Senden bir cevap isterim
Seni âşık kim eyledi
Pirinden haber isterim

- Asuman: Dalmışım deryaya derin
Sana kurban olsun serim
Bana sual mi sorarsın
O kırklardır benim pirim
- Zeycan: Sazım söyler perde perde
İmtihan olam bu yerde
Kırklar vatanı ne yerde
Senden bir cevap isterim
- Asuman: Seni gördüm nazarımda
Yûsuf Kenân bazarında
Eğer kırklardan sorarsan
Gördüm şehid mezarında
- Zeycan: Âşıklar kendi hâlinde
Söylenir halkın dilinde
Ne gördün kırklar elinde
Senden bir cevap isterim
- Asuman: Şöyle divanımı kurdum
El bağlayıp divan durdum
Eğer kırklardan sorarsan
Ellerinde kitap gördüm
- Zeycan: Hızır atına bindirdi
Kula yardımcı gönderdi
Dört kitabı kim indirdi
Senden bir cevap isterim
- Asuman: Birdir âlemin sahibi
Cümlemiz de Hakk'a tâbi
Bana sual mi sorarsın
Cebrâil indirdi kitabı
- Zeycan: Âşıklar böyle dertlidir
Söyleyip gider atlıdır
Cebrâil kaç kanatlıdır
Senden bir cevap isterim
- Asuman: (Ben) Ederim ehline zârı
Bu kevn başıma dardır
Bana Cebrâil sorarsın
Üç yüz altmış kanadı vardır/kanatlıdır

- Zeycan: Melekler nuru gözedir
Cennet'i gülden bezedir
(O) Kanatlar kaç endâzedir
Senden bir cevap isterim
- Asuman: Çekdiceğim ah u zârdır
Kadir Mevlâm kula yârdır
Bunca şeyi bilemedim
Kanatları beraberdir
- Zeycan: Pirlerin himmeti bende
Âşıklar (ın) yüzü ne yerde
Şehidler canı ne yerde
Senden bir cevap isterim
- Asuman: Ataşlara yaktın beni
Bu cihana vermem seni
(Mevlâm) Cennet'te bir koç yaratmış
Kursağında şehid canı
- Zeycan: Âşık (ların) sözü mülâyimdir
Şimdi izzet bâbı mıdır
Baykuş ne yer ne tayındır
Senden bir cevap isterim
- Asuman: Ona üç kuş tayin gider
Biri başın çekmiş gider
Birin yer ikisin azad eder
Al haberin Zeycan Hanım
- Zeycan: Ol nedir ki üç ayaklı canı yok
Ol nedir ki kırk kolu var canı yok
(Ol nedir ki) Kambur belli beli bükük canı yok
Gelen geçen seyir eder onu bil
- Asuman: Ol gemidir üç ayaklı canı yok
Üstaz kırk kolu var canı yok
Kambur belli beli bükük canı yok
Gelen geçen seyr eder al haberin
- Zeycan: Ol nedir ki dağı taşı dinlemez
Ol nedir ki mekânını beklemez
Darbı çoktur padişahlar dinlemez
Bu cihani gezip durur onu bil

Asuman: Ol Murad Çayı'dır dağı taşı dinlemez
Akıp gider mekânını beklemez
Darbı çoktur padişahlar dinlemez
Bu cihanı gezip durur al haberin

Zeycan: Ol nedir ki dostluk ile dost olmaz
Ol nedir ki ta temeli bulunmaz
Ol nedir ki kılıç ile alınmaz
Günde bin can helâk eder onu bil

Asuman: Ol deryâdır dostluk ile dost olmaz
Yedi kat ta temeli bulunmaz
Kâbil değil kılıç ile alınmaz
Günde bin can helâk eder al haberin

Şimdi kız bağlandı. Asuman bey efendiye:

"Efendim, sultanım, bu kulunu çırak eyle."

dedi. Bey:

"Kalaze Hoş'a gidelim. Orada çok âlimler vardır. sual edelim. Eğer söylediğin sözler gerçekse sana kızımı vereyim."

dedi. Kalktılar. Atlarına binip Kalaze-Hoş'a giderken gördüler ki yolda, karşıdan bir atlı geliyor. Baktılar ki, bir efendi. Hemen oğlan attan inip efendinin üzenğine sarıldı, ahvâlini anlattı. Efendi:

"Nedir kavganız?"

dedi. Bey:

"Sultanım, bu perdenin ardında duran benim kızımdır, dedi. Ve bunların ikisi de âşıktır. Amma ben şaka ile dedim ki "Şu kızımı kim basarsa ona vereceğim." Şimdi kızım basıldı.

dedi. Asuman dahi efendiye iki hane türkü söyledi, efendi anladı:

"Söz de bunun, kızda bunundur, dedi. biribirinden ayırmayasınız, yoksa vebalini çekersiniz."

Efendi atına binip gitti. Şimdi bey emretti. Oğlanın elini arkasına bağlattı. Emretti:

"Murad Suyu'na atın"

deyip söyledi. Atına binip evine gitti. Şimdi oğlan Asuman, Bölükbaşı Hasan Ağa'ya yalvarıp dedi ki:

"Aman ağalar, ellerimi koyuverin. Abdest alıp iki rekât namaz kılalım. On-
dan sonra hasmım olan kız ile iki hane türkü söyleyelim. Sonra suya atın."
dedi. Oğlanın ellerini çözdüler. Abdest alıp iki rekât namaz kıldı. Mevlâ'ya dua

edip yalvardı. Duasını tamam etti. Kalktı, kızın yanına vardı. Bakalım Zeycan ile Asuman ne söyledi:

Asuman: Aman hey sevdiğim geldim yanına
Kerem eyle bana imdadın olsun
Bey baban kasedetti benim canıma
Kerem eyle bana imdadın olsun

Zeycan: Dağdan mı indin behey cinni
Beni almak zâlim niyyetin/Beni zâlim almak mıdır, niyyetin
Sevdiğine kul olasın
Beni zâlim sarmak mıdır niyyetin

Asuman: Ecel erişti ok ile yaya
Ölüm bakmaz yoksuzluğa
Götürür seni atarlar çaya
Kaldır perdeni zâlim nazarın olsun

Zeycan: Oğlan senin suçun çoktur
Kaçmasına kablin yoktur
Oğlan sana ölüm müstahaktır
Beni zalim almak mıdır niyyetin

Asuman: Beni öldürüp girme kanıma
Sen meleksin düşmez şanına
Ben kendi kulunam geldim kapına
Kerem eyle bana imdâdın olsun

Zeycan: Oğlan sevdiğim Asman'ı ararım
Dertli sinemi sararım
Oğlan vatanın sorarım
Beni ikrar etmek midir (zâlim) niyyetin

Asuman: Vatanımı sörarsan Kalaze Hoş'tur
Sen gelmişsin bunda kafesin boştur
Asman'da nişanın cevâhir taşır
İstemem sevdiğim al senin olsun

Şimdi Asuman böyle deyince Zeycan Hanım'ın aklı başından gitti. Kendine mâlik olamayıp hemen bölükbaşı ağalara birkaç beyit söyledi. Bakalım Zeycan Hanım ne söyledi:

Bölükbaşı (aman) bil ki sevdiğim ola
Mevlâ'yı seversen (ağalar) kıyman Asman'a
Götürmen sevdiğim ben de giderim
Babamın ekmeğin (size) haram ederim

Hasan ağa (sana) gerdanlığım vereyim
Yûsuf ağa (sana) küpemi vereyim/...küpelerim...
Mehmet ağa (sana) bilezüğü vereyim
Mevlâ'yı seversen (ağalar) kıyman Asman'a

Şimdi Zeycan Hanım böyle deyince bölükbaşı ağalar Asuman olduğunu bildiler ve kızın ikrar ettiği şeyleri elinden aldılar. Oğlanı kızın yanına saldılar. Asuman ile Zeycan bir iki saat orada kaldılar. İmdi ayrılık saati geldi. Şimdi Asuman ile Zeycan karşı karşıya geldiler, sazlarını ellerine alıp Zeycan ile Asuman bakalım birbirlerine ne söylediler:

Asuman: Ayrılık günleri (ey) melek simâli
Varam bir zaman gurbet ellerde kalam/..elde...
Adûlara verme sakın gülümü
Hak nasip ederse ben gine gelem

Zeycan: Meğer civan bana gönül vermedin
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin
Gidip bahçedeki gülüm dermedim
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin

Asuman: Nazareyle gözümden akan yaşıma
Cellâtların divan durdu "karşıma"
(Bak) Neler geldi benim garip başıma
Ya ben bahçedeki gülün dereyim

Zeycan: Kara bahtım şu cihanda gülmedim
Gözlerimden kanlı yaşım silmedim
Canım çıksın senin olucağın bilmedim/Canım çıksın sen olduğun
bilmedim
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin

Asuman: Güzel olan âşığı güldürür
Gizli sırlarını yâre bildirir
Beyan etsem beybaban'a' öldürür
Ya ben hasbihâlîm kime diyeyim

Zeycan: Civan bana hatırcığın kalmasın
Benim babam bir murada ermesin
Benden başka (gayr) evlât yüzü görmesin
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin

Asuman: Ah efendim seni severim candan
Gözlerim doldu yaş ile kandan
Ölmeyince (vaz) geçmem güzelim senden
Ahdım olsun (bu) ikrârımda durayım/..... b'ikrârımda...

Zeycan: Şimden sonra zevk u safâ etmeyim
Zülûflerin tel tel edip burmayım
Senden gayrısına gönül vermeyim
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin

Asuman: Cüda düştüm şahinimden yârimden
Ahdında dur güzel (im) dönme sözünden
Unutma âşığın sözün (ü) gönlünden
Gidem de eylenem belki gelmezem

Zeycan: Canım (ı) fedâ kıldım sen de bilirsin
Korkarım ki gurbet elde kalırsın
Vâde ver güzel (im) ne zaman gelirsin
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin

Asuman: Lâl eyledin güzel benim dilimi
Terk eyledim vatanımı evimi
Yedi yıla kadar (güzel) benim yolumu
Mevlâm ömür verirse ben gine gelirim

Zeycan: Kâr eyledi cana şirin sözlerin
Adûlardan kendi kendim gözlerim
Yedi yıla kadar yolun gözlerim
Var sevdiğim Mevlâm selâmet versin

Asuman dahi "Elveda sultanım." deyip yola revan oldu. Murad suyu'nu öte geçti. Zeycan Hanım geçip gitti. Amma bey dahi oyuna geldi. Bölükbaşılara sordu:

"Ne yaptınız?"
dedi. Onlar dahi:

"Murad Suyu'na attık."
deyip cevap verdiler. Bey hata edip Bölükbaşılara biraz altın bahşış verdi.

Biz gelelim Asuman'a. Asuman dahi "Varayım anam babam ile elveda edip ellerini öpeyim, izin alayım." deyip Murad Suyu'nu geçti. Zeycan Hanım'ın firkâtinden ne yapacağını bilmedi. Zâri zâri ağlayıp Asuman dahi bozuğunu eline alıp bakalım Murad suyu'na ne söyledi:

Murad Çayı sana olsun elveda
Doğru söyle yârim (benden) hoşnud etti mi
Acı tatlı musahabet (ler) söyledim
Acep yârim benden hoşnut etti mi

Bunca sene seyrân eder uşşaklar
Benim sineme urdu hancer bıçakları
Al yeşilli dürlü dürlü çiçekler
Acep yârim benden hoşnut etti mi

Yüreğimde yanar aşk ile nârım
Arşa direk oldu âh ile zârım
Asman ağla kaldı gül yüzlü yârim
Acep yârim benden hoşnut etti mi

Ondan sonra Asuman evlerine geldi, içeriye girdi. Anasına babasına selâm verdi Gördü ki yemek ile sofraya meydanında durur. Baktı ki valdesi bir köşede, babası bir köşede ağlaşıp dururlar. Sazını kapının arkasına saklayıp Valdesi gördü ki molla kavuğunu çıkarmış başına bir acem şalı sarmış, tedbil olmuş. "Ah" idüp anası:

"Oğlum, nerelerde kaldın?"
deyip ağladı. Asuman dahi bozuğunu eline alıp zârı zârı ağlayıp bakalım anasına babasına ne söyledi:

Bilir misin babam benim hâlîmi
Mevlâ'ya emânet ettim canımı
Arzulayıp geldim anam(ı) babamı
(Bugün) Baba sizden izin almaya geldim

Şahin idim uçurdular havadan
Bülbül gibi kaldırdılar yuvadan
Unutmayın beni hayır duadan
(Canım) Babam sizden izin almaya geldim

Kaleli bey askeriyle düzüldü
Kısmetimiz gurbet elden verildi
Kaleli bey hışm eyleyip yürüdü
Ninem sizden izin almaya geldim

Gece gündüz gözüm yaşın dökeyim
Ko bir zaman hasret ile gezeyim
Anam babam elinizi öpeyim
Ninem sizden izin almaya geldim

Gece gündüz çekdiceğim âh u zâr
Kadir Mevlâm kullarına ola yâr
Anam babam bana etmen inkisâr
(Canım) Babam sizden izin almaya geldim

Canım ninem melul melul ağlama
Ciğerciğin aşk oduna dağlama
Ben giderim yollarımı bağlama
(Canım) Ninem sizden izin almaya geldim

Böyle deyince Asuman anasına babasına "Sizi Allah'a ısmarladım." deyip ellerini öptü. İzin aldı, yola revan olup gitti. Anası babası figân edip ağladılar.

Asuman bir yıl kadar gitti. Çok zahmetler çekip gitti. Hasılı kelâm bir dağın tepesine çıkıp ol gece dağın doruğunda kaldı. Çün sabah oldu. Baktı ki bir kış yağmış. Yiğirmi adım kadar gitmenin kabili yoktur. Üstünde dahi urbası kalmayıp Rabbine yalvardı. Ol gece dağın doruğunda kaldı. Arkasını bir kayaya dayayıp durdu. Tanrının emriyle ol kaya yarıldı. Ol gece kayanın içinde kaldı. Çün sabah oldu. "Ah" edip bozuğunu eline aldı. Zârı zârı ağlayıp bakalım firkâtından nazm ile ne söyledi.

Kadir Mevlâm sen bilirsin hâlimi
İmdâd eyleyecek zamandır bugün
Takâtım kalmadı kardan tufandan
Yüce dağlar başı tufandır bugün

Gine boran oldu bugün kış oldu
Bilmem (ki) bana bunda nasıl iş oldu
Dün gece de yastığım taş oldu
Kendi ömrüm vâdem tamamdır bugün

Kadir Mevlâm evlâsından bir imdâd
Anama babama ben oldum hasret
Kurda kuşa nasip oldum âkıbet
Perişan ahvâli imandır bugün

Anam babam benim öldüğüm duysun
Nazlı yârim karaları giysin/...giyinsin
Mevlâm benim sana emanet olsun
İstedğim senden imandır bugün

Böyle deyince Asuman uykuya vardı. Hızır Aleyhisselâm gelip Asuman'ın arkasına kaplan postu örttü, önüne ateş yaktı. Şimdi Asuman uykudan uyandı. Baktı ki karşısında bir derviş oturur. Şimdi Asuman bozuğunu eline alıp bakalım nazm ile ne diyecektir:

Derviş baba safâ geldin hoş geldin
Seni bana Bâri Huda gönderdi
Mevlâm zulüm etmez hiç bir kuluna
Seni bana Bâri Huda gönderdi

Derviş sensin azizim benim dostum
Arkama giydirmişsin kaplanın postun/...kaplan postun...
Sağ kalırım demez idim kesdim umudum/...kalır demezdim,
Seni bana Bâri Huda gönderdi

Bilemedim dağlar taşı kar imiş
Sevgili kuluna Mevlâm yâr imiş
Yaşamaya dahi ömrüm var imiş
Seni bana Bâri Huda gönderdi

Erenler sırrını kimseye açmaz
Hâşâ Mevlâm bir kulundan "vaz" geçmez
Kul sıkılmayınca Hızır yetişmez
Seni bana Bâri Huda gönderdi

Ondan sonra buna Dede Sultan kendi kaplan postunu giydirdi. Asuman'ı Hızır Aleyhisselâm arkasına alıp dağı aşırıp indirdi. Eteğine inip Pehlivan Suyun'dan kana kana su içtiler. Dede Sultan dedi ki:

"Asuman, yum gözünü oğlum."

Asuman dahi gözünü yumdu, suyu geçip gözünü açtı. Gördü ki suyun öte yanında iki kır at durur. Bunlar bu atlara bündiler. Dede Sultan:

"Yum gözünü."

dedi. Asuman dahi gözünü yumdu ve bir zamandan sonra gözünü açtı. Gördü ki bir büyük azim şehristan var. Asuman:

"Pirim, bu ne şehirdir?"

dedi. Pir:

"Buna Mağrib şehri derler."

dedi. Böyle deyince bunlar atlardan indiler. Atlarını yedeklerine aldılar. Giderken atları gâip oldu. İndi, şehrin içine girdiler. Baktılar ki bir yerde on sekiz kahve var. Ama Kurban Dede derler bir kimsenin kahvesine girdiler. Kahveci bunlara ziyade tazim eyledi.

Çün sabah oldu. Kahveci baktı ki bunların sazları var imiş. Bunlara sorup:

"Bu sazı kangınız çalar?"

dedi. Pir dedi ki:

"Oğlum çalar."

"Baba söyle oğluna, bir fasıl etsin. Ona bir ağır kahve pişireyim."

Oradan Asuman "Baş üzre" edeyip bozuğun eline aldı. Ve zârı zârı ağlayup bakalım Asuman ne söyledi:

Ayrı düştüm diyârımdan elimden
Pervâneyim şu diyârda kahveci
Tutuşup yandım aşkın oduna
Ciğerciğim oldu yara kahveci
Yâr elinden doldur sâfi filcana
Dudakları benzer lâl-i mercana
Rakibin sözleri kâr etti cana
Çekme bıçağın sineme yara kahveci / ... bıçağın sinem ...
Bilmedim bundan bana nasıl iş oldu
Dostumun cemâli gece düş oldu
Sinemde yaralar dörtken beş oldu
Gece gündüz sızlar yara (larım) kahveci
Âşık olan dinler sözü kâminden
Abdal oldum postum düşmez eğnimden
Zâlim rakip çabuk tuttu elimden
Kaldırıp beni attı dara kahveci / ... ben'attı...

Ama kahvecinin başı özürlü idi, daim sallanır idi. Şimdi Asuman bunu böyle görünce "Korkarım bu bize âşık oldu, onun için başını sallar." deyip şüphede kaldı. Oğlan Asuman bakalım kahveciye ne söyledi :

Nasıl medhin edeyim senin kahveci / ... medhedeyim ...
Hemen olmuşsun (bir) âvare kahveci
Şaşkın gibi her em döner durursun
Ağzın açmış ruzigâre kahveci
Kervan katırın'ın, destin yederken
Gittiği yollarda safa ederken
Dağların başında katır güderken
Neden mâlik oldun buna kahveci
Lâzım kahveciye bir kaba döşek
Hiç eli varmaz işe (pek) katı gevşek
Bir keskince balta ile bir iyi eşek / ... keskin baltayla ...
Var dağdan odun taşı kahveci
Gözleri uykuda şerbet kaynatır
Ayakların sallar başın oynatır
Bu dünya fânidir adam aldatır
Deli isen tımarhâneye kahveci / Deliyzen ...
Hiç darılmaz ahbab (ın) yüzü gülünce
Müşteriye yüz sürer paralı görünce
Bir acâyip bakar taze (yi) görünce
Bilmem gullâmpâre midir kahveci

Böyle deyince kahveci darılmadı. He nen kalktı, pirin eline ayağına sarıldı. Ve hem yine başı sallanır idi. Pir gördü ki h:emen daim âdeti böyle imiş, başı özürlü imiş. Gine bakalım Asuman kahvecinin hatırın yapmak için ne söyledi:

Ben abdalım çok sırrımı sakladım
Ahab'lar hazzetsin diye söyledim
Sana derim kahveci şaka eyledim/...şak'eyledim
Kavuşasın ol şara kahveci

Böyle deyince kahveci hazzetti. Ondan sonra Dede Sultan gâip oldu.

Daha sonra mağrip pazarının dükkâncıları bir yere gelip Asuman'dan ol kadar hoşlandılar. "Böyle âşik dünyaya gelmemiştir." deyip Asuman'a:

"Yektasın, burada kal."
dediler. Asuman dahi:

"Pek-iyi"

dedi. Bezirgânlar bir yere geldiler. On sekiz akçeye bir kahve buldular. Kahveyi aliverip takımını düzüverdiler. Bir ortakçı tutup kahveye koydular, Asuman'a:

"Yektasın, hemen çal, çağır."

Asuman orada yedi yıl çaldı, çağırdı. Amma Asuman bir gece rüyasında gördü ki Kaleze Hoş'ta düğün var. Çün sabah oldu. Dede Sultan yine geldi:

"Oğlum, Zeycan'ın öleceğini mi duydun, yoksa kendi öleceğini mi duydun?" dedi. Dede Sultan böyle deyince Asuman ağlamaya başladı: Pir:

"Varayım Kalaze Hoş'tan sevdiğinden bir haber getireyim."
dedi. Asuman dahi razı oldu. Hemen ol dem Dede Sultan yola revan oldu. Kalaze Hoş'a geldi. Dede Sultan gördü ki Zeycan'ın düğünü var. Bir kadı oğluna vereceklermiş. Şimdi Dede Sultan Zeycan Hanım'ın bahçesine girdi, güllerini karıştırmaya başladı. Ol bahçe de harem bahçesi idi. Şimdi kız gördü ki bahçeye bir adam girmiş. Bahçeye yedi yıldır kimse girmemişti." Bu nasıl adamdır, varayım, şuna bir söyleyim." deyip bozuğun eline alıp bakalım Dede Sultan'a nazm ile ne söyledi:

Zeycan: Girme Derviş Baba girme
                  Yârim yoktur bu bahçede (benim)
                  Besleyorum taze güllerin
                  Evvel bir yârin çağında

D. Sultan: Gazaba gelme sultanım
                  Dokunmazam gülünüze
                  Mâil oldum (gonca) gülünüze/...goncanıza
                  Bülbül konmuş dalınıza

Zeycan: Seherlerde yollara baktım/Seherlerde yola baktım
Dertli sinem oda yaktım
Salınıp seyrâna çıktım
Yârim yoktur bu bahçede

D. Sultan: Yârelerim azdı bugün
Ben sineme urdum düğüm
Unutmazam ol sevdiğim
Garip geldim elinize

Zeycan: Derviş Baba sen gel beri
Gir bahçemde kopar gülü
Tez ara bul gönder yâri
Sözüm kalsın kulağında

D. Sultan: Ben abdalım erkân ile
Şükür (olsun) Hakk'ın ihsânına
Varam (ol) sevdiğin yanına
Belgüzâr ver kulunuza

Böyle deyince Zeycan hanım cariyelere:

”Varın şol derviş babayı yukarıya alın.”

dedi. Hemen cariyeler Derviş Baba'yı yukarıya aldılar. Ziyâde tazimettiler. Zeycan Hanım eline divit kalem alıp iki dizinin üstüne geldi. Bir nâme yazdı ki nazîri yoktur. Şimdi Zeycan Hanım Derviş Baba'ya:

”İki gözüm Derviş Baba, sevdiğime bu nameyi kendi elinle ver.” deyip zârı zârı ağlayıp izzet ikrâm eyledi. Ondan sonra Dede Sultan yola revan oldu. Şimdi gidedursun.

Biz gelelim Asuman'a. Asuman'ı, on sekiz kahveci bir yere gelip düşünmeklik ettiler. Bir koca karı bulup iki yüz kuruş verdiler:

”Şol oğlanı bir cezireye at. Bu oğlan burada iken bizim kahvelerimiz işlemez oldu.”

dediler. Şimdi koca cazı karı bu oğlanın üzerine yakın oldu. Bir zaman çalıştı. Sonra oğlanı aldatıp ardına taktı. Bir sahraya iletip gezmeye başladılar. Cazı karı bir su kuyusunun ağzını hazırlayıp üstünü örtmüştü. Kapısında lâle ile sümbül ağacı bitip açılmış idi. Oğlan dahi görünce:

”Analık, şuradan iki dal koparayım.”

dedi. Cazı karı:

”Kopar oğlum.”

dedi. Oğlan koparayım derken kapının içine düştü. Cazı karı bırakıp kaçtı. Oğlan Asuman gördü ki beş yüz müslüman kapının içinde ağlaşıp durur. Hepsinin elleri

bağlı. Şimdi oğlan Asuman bir kere "Ah" edip ve zârı zârı ağlayıp Allah Teâlâ'nın birliğine bel bağlayıp bozuğunu eline aldı. Bakalım kapının içinde ne söyledi:

Yûsuf gibi zindan içene düştüm
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i
Ağlarım ki muradıma ermedim
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i

Ayrı düştüm vatanımdan elimden
Beni ayırdılar gonca gülümden
Nice kurtulayım divin elinden
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i

Acep yâri bana vere mi usta
Yalvarırım vere muradım Huda
Gördüm ki ol div yatır uykuda
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i

Çok âşıklar maşûkunu bulmadı
Hem bu dünya Süleyman'a kalmadı
Bize olan hiç (bir) kimseye olmadı
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i

Kadir Mevlâm sen bilirsin hâlimi
Her nereye varsam bağlar yolumu
Bu gençlikte ölüm nasip olur mu
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i

Biçâre Asman âşıklığın bildirir
Şimden sonra nazlı yârin aldırır
Fayda yoktur bu dünya bizi öldürür/... biz'öldürür
Bize bugün imdâd eyle ya Rabb'i

Ama Dede Sultan Mağrib şehrine dahil oldu. Asuman'ı şehrin içinde bulamadı. Şehirden taşraya çıkıp okudu. Cazı karı geldi. Yakasından tuttu:

"Ey cazı, oğlumu ne yaptın."

dedi. Cazı karı Derviş'e sihir eyledi. Derviş'i sihir tutmadı. Dede Sultan ama üç kamçı ile cazı kariya vurdu:

"Çabuk söyle, oğlumu ne yaptın?"

"İşte burada gâip oldu."

"Ey cazı karı, sen dahi iki dal kopar lâle ile sümbülden, seni azat edeyim." deyince cazı karı koparayım derken kapıya düştü. Oğlan Asuman kapının içinde cazı karının saçından tutup yere vurdu, cazının işi tamam oldu. Asuman dua edip duası kabul oldu. Beş yüz müslüman ile kendisini kapının ağzında buldu.

Asuman ile Dede Sultan kahveye geldiler. Şimdi bakalım Asuman Derviş'e ne söyledi:

Söyle Derviş Baba söyle
Acep nazlı yârim gördün mü
Başın için doğru söyle
Bana bir belgüzar verdi mi

Kurban olayım yârin diline/Kurban olam yâr diline
Asılayım siyah zülfün teline
Siyah zülfün mah yüzüne
Bana bir belgüzâr verdi mi

Şimdi Dede Sultan Asuman'ı Kalaze Hoş'a götürecektir oldu. Asuman dahi orta-ğıyla yedi yıllık hesabını gördü. Amma Mağrib bezirgânları Asuman'ı ol kadar severlerdi, ayrılmasını istemezlerdi. Lâkin Asuman durmayıp gidecek oldu. Asuman'a çok mal cem ettiler ve çok hediye verdiler. Yiğirmi katır yükü mal cem edip Asuman'a verdiler. Mağrib bezirgânları Asuman ile çıktılar. Asuman ile elveda-laştılar:

"Ey yiğit, her ne kadar gitmeden hazzetmedik ise gine gel." dediler. Asuman ayrıldı. Giderken Derviş kızın nâmesini eline verdi. Nâmeyi görünce Asuman ağlamaya başladı.

Asuman'ın Kalaze-Hoş'a bir baba dostu vardı. Malları hep ona teslim eyledi. Asuman gördü ki Kalaze Hoş'ta düğün var. Asuman düğün yerine varıp baktı ki kırk tane şâir karşı karşıya oturmuşlar, türkü söyleşirler. Amma içlerinde Kurban Dede derler bir şâir vardı. İhtiyar idi. Lâkin bu kırk tane şâirini bastırmış idi. Asuman'ı gördüler. "Bir şâir geliyor." dediler. Şimdi Asuman düğün yerine varıp selâm verdi. Bunlar dahi "Vealeykûmselâm" dediler. Sonra sordular:

"Nereden gelirsin yiğit?"

"Acem içinden gelirim, şâirim sultanım."

Pir Kurban: "Gel yiğit, imdi seninle bir fasıl edelim." dedi. Asuman'da "Baş üzre" deyip bozuğun eline aldı. Bakalım nazm ile birbirlerine neler söylediler:

P. Kurban: Meydanımız pirlere ile açılınsın
Söyle oğlum bu kâmiller yeridir
Marifetin varsa göster âleme
Söyle oğlum bu kâmiller yeridir

Asuman: Selâm verdim kadem bastım buraya
Ben de bildim bu kâmiller yeridir
Hakikatte türlü gevher isterim
Ben de bildim bu kâmiller yeridir

P. Kurban: Ögdülümüz allı yeşilli dürülsün
Kabil değil hak yazısı bozulsun
Sözlerimiz kalem ile yazılsın
Söyle oğlum bu kâmiller yeridir

Asuman: Ögdülümüz allı yeşilli salınır
Nasip olan elden ele alınır
Âşıklarda her ne dersin bulunur
Ben de bildim bu kâmiller yeridir

P. Kurban: Cevâhirin kıymet edip satagör
Cehdeyleyip kâmillikle yatagör
Kurban'ın nasihattın'ı, dutagör
Söyle oğlum bu kâmiller yeridir

Asuman: Tirkeşim yanımda şahin kolumda
Kâmil olan zahmet çeker bu yolda
Durnalar "Hu" ede ordaki gölde
Ben de bilim bu kâmiller yeridir

Asman ile aşk dolusun içelim
Söyleyelim türlü gevher saçalım
Okuyalım dört kitabı açalım
Ben de bildim bu kâmiller yeridir

Şimdi Asuman evvel bir Kurban'ı bağladı. Ögdülün yarısını ol Pir Kurban'a verdi ve yarısını da o kırk şuarâya verdi. Lâkin kendisi birşey almadı.

Kaleli bey çuhadarlara emretti:
"Varın ol âşığı getirin."

dedi. Çuhadarlar aldılar, konağa getirdiler Asuman'ı. Beş gün konakta çaldı, çağdı.

Amma lâkin haremde kızın dört cariyesi vardı. Asuman'ın sazını işitip kafesin ardına geldiler. Ayaklarına keçe bağlayıp dinlediler. Şimdi cariyeler Zeycan Hanım'a lâzım oldu. Bunları çağdı. Cariyeler yanına geldi. Zeycan Hanım baktı, gördü ki ayaklarında keçe bağlı. Bunlara sordu; cariyeler de:

"Ögdülü alan yiğidi baban konağa getirdi, ona bakmaya vardık. Ama efendi mizden korkumuzdan ayaklarımıza takırdamasın diye keçe bağladık. Ol yiğit hemen Asuman'a benzer. Amma lâkin siz de murad ederseniz, sizi de götürelim buyurun."

dediler. Zeycan Hanım'ı, cariyeler kıyafetine koyup ayağına keçe bağladılar. Ara yerlerine alıp gittiler. Amma kız yanağına iki gül sokundu. Kafesin ardına varıp durdular. Şimdi oğlan Asuman bakalım nazm ile neler söyledi:

Nice âh etmesin divâne gönül
Siyah sülfün mah yüzüne dökmüş/...dökülmüş
Dili bülbül olmuş ruhları ahmer
Billur gerdanına hullar dizilmiş

Yanağına gonca gülün takınır
Bendesine güllü güllü bakınır
Âşığından kendi kendin sakınır
Ol siyah saçlara karalar çekmiş

Ben durdum da ikrârımda sözümde
Hışım ile bakma güllü yüzüme
Dört mü desem beş mi vehim gözüme
Katarında dilbaz mâhı görünmüş

Dilber benim bağrım taş eyler
Bendesin ağladıp çeşmim yaş eyler
Deli gönül durmaz daim cûş eyler
Mecnûn gibi Leylâ gözüme görünmüş

Şimdi kız, Asuman olduğunu bildi. Kendini aşka bastırdı, bir zaman yattı. Cariyeleri kız alıp gittiler. Kız bir zamandan sonra uyandı. Şimdi cariyelere emretti:

”Bugün Asuman konakta, Varın gideceği yolu bulun. Giderken alıp konağa getirin.”

dedi. Cariyeler koca karı kıyafetine girip Asuman’ın yoluna geldiler. Asuman konaktan çıktı. Bildi ki kızın cariyeleridir. Ol cariyelere selâm verdi. Cariyeler Asuman’ı tutup konağa aldılar. Bahçe kapısından içeri girince kız bohçayı Asuman’ın eline verdi Asuman ”Âh” edip kızın elinden bohçayı alıp dışarıya giderken hemen Zeycan Hanım elinden tuttu. Dedi ki:

”Babamın karşısında kırk yıl dursak beni sana vermezler.”
Dedi. Böyle deyince Asuman:

”Sultanım, bundan sonra nice edeyim?”

’.Var Erzurum Paşasına bir arzuhâl ver. Bir imdâd ola, ondan ola.” deyince kızın bohçasını aldı. Mağrip şehrinden getirdiği malların yanına koydu. Ondan sonra yola revan oldu. Gitti, bir on gün deyince Erzurum’a vardı. Erzurum Paşasına bir arzuhâl yazıp verdi. Paşa arzuhâli alıp baktı ki taaccüp eyledi. Çuhadarlara emretti:

”Bu yiğidi yukarıya alın”

dedi. Çuhadarlar Asuman’ı yukarıya aldılar. Şimdi Paşa baktı ki bir acâip âşiktir. Asuman bozuğun eline alıp bakalım Paşa Efendiye ne söyledi:

Efendim Mevlâm yardımcın olsun
Merhamet bâbında erkân senindir
Vezirler içinde âlâ vezirsin
Kulların emrinde deverân senindir (efendim)/...devrân...

Ben Asumanem aşkın oduna yandım
Gurbet elden sizi arzedip geldim
Aziz başın için benim efendim
Hakımı hakkeyle deverân senindir (efendim)/...devrân...

Padişah emretti ki "Hazineden altı kese altın verin" dedi. Hülâsa Paşa Asuman'a çırak eyledi. Paşa bir de ferman yazıp Bölükbaşı İbrahim Ağa'ya verdi, Asuman'ın yanına koşuverdi.

İbrahim ağa ile Asuman on gün deyince Kalaze Hoş'a geldiler. Çün sabah oldu. İbrahim ağa Kaleli Bey'in yolunu bekledi. Bey de bir büyük kahveye gelirdi. Şimdi bey yürüdü. İbrahim ağa selâma durdu. İbrahim Ağa dedi ki:

"Bir müşkilim var, sual edeceğim."

"Buyurun."

"Bir kimsenin sabıka bir kızı olsa, o da bir yiğide ikrâr eylese; bade başka bir yiğide ikrâr eylese... Şimdi hak kangısındır?"

"Evvvelkinindir."

Böyle deyince bölükbaşı yakasından kaptı, mahkemeye götürdü. İbrahim Ağa Kadı Efendiye:

"Efendim, şu adamın bir kızı varmış. Sabıka şu yiğide verecek olmuş. Şimdi de gayısına verecek olmuş. Ne dersin?" dedi. Kadı Efendi buyurdu ki:

"Oğlum, kız buraya gelsin, dedi. Bakalım kangı'sını isterse hak onundur."

Şimdi kıza emir gitti. Kız geldi. Lâkin Bölükbaşı Ağa Asuman'a buyurdu:

"Efendiye iki hâne türkü söyle."

dedi. Şimdi Asuman, Efendi'ye nazm ile ne söyleyecektir. Bakalım ne söyledi.

Hayli demden beri seyyahda gezerim
Şu divâne gönlüm hiç rûşen olmaz
Diyâr-ı gurbette gezen âşıkım
Bahçesinde bülbülleri şen olmaz

Deli gönül umman olup çağladım
Kangı dertlerimi (efendim) size söyledim
Eğer ikrârından döne bir insan
Irak olur ondan din imân olmaz

Âsi dilber sen de âr olmaz
Beni koyup gayrısına yâr olmaz
Şirin sözlerin câna kâr olmaz
Irak olur onda din imân olmaz

Yeter bu cefâlar (yeter) ölümden beter
Bu garibe bunca zulümün yeter
Kem sözün sitemin hançerden beter
Kanlı dilber kan üstüne kan olmaz

”Ey yârenler, neyleyeyim çok sözü, köseye vermeyelim kızı, Asuman aldı sazı.
Kırk gün kırk gece düğün ettiler, güveyi girdi. Kızın yüzünü görmeden birkaç
beyit söyledi. Bakalım Asuman nazm ile ne söyledi:

Aç nikâbın mah yüzünden sevdiğim
Can u dilden görüşelim şimdi biz
Gül canımı fedâ ettim yoluna
Can u dilden görüşelim şimdi biz

Al kınalar yakmış nâzik eline
Altun kuşak kuşanmış ince beline
Gel beri bahşişin verem eline
Küstün ise barışalım şimdi biz

Seni bana koşturan Bâri Yaradan/...Yezdan
Şimdi düşmanımız gitsin aradan
Kem sözleri kaldıralım aradan
Kömür gözlüm barışalım şimdi biz

Böyle deyip muratlarına erdiler. Onlar erdiler muratlarına, Mevlâm bizi de
irgöre Hak nasip eyleye. Âmin, yâ muîn.

Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri

Doç. Dr. M. Tevfik TARKAN

1- Bayburt'un genel coğrafi görünüşü

Doğu Karadeniz bölümünün iç kısmında yer alan Bayburt, Kop ve Soğanlı dağları arasında Çoruh'un açtığı vadi oluşunun biraz genişlemiş kesiminde kurulmuş olup deniz yüzeyinden 1550 m. yüksekliktedir.

Çoruh-Kelkit depresyonunun üzerinde yer alan düzlükler, aralarında hafif yükseklikler gösteren sırtlarla birbirinden ayrılmakta olup bunlar genellikle birbirini takip eden bir zincirin halkaları gibidir. İşte Bayburt bu halkaların daha genişçe bir bölümünde kurulmuştur.

Genellikle Kuzey ve Güneyden Pontit ve Anadolu ile çevrilmiş bulunan düzlükte lias-kretase ve eosen geniş yereyerler halindedir.

Bayburt ovasında eosen flişi derin depolar teşkil eder ve kaidedeki Jura-kretase kalker ve flişinin üzerinde bulunur. Bu kalkerler ve fliş oluşumları bölgede aşındırılmış, yuvarlak yüzey şekilleri meydana getirilmiş ve Bayburt depresyonunun bir düzlük haline gelmesini sağlamıştır. Böylece denizden bir hayli yüksekte bulunan bu düzlükte akarsular ova yüzeyinde akarlar.

Morfolojik özelliklerine anahatlarıyla kısaca göz attığımız Bayburt ovasında iklim karasal bir karakter gösterir. Yıllık ortalama sıcaklığı 9°3 olan Bayburt'ta en düşük ortalama sıcaklık -6°.5 a düştüğü gibi, en yüksek ortalama sıcaklıkta 18°.9 a yükselmektedir. Bu değeri ile Bayburt, Erzurum'la son derece bir uyum içindedir. Yıllık ortalama yağışı ise 438 .m.m. olan Bayburt'ta en fazla yağış düşen mevsim İlkbahardır (168.5 m.m.). Yağışlar kış mevsiminde kar şeklindedir ve kar 6-7 ay topraktan kalkmaz.

Bayburt ovası Çoruh ve kolları tarafından sulanmaktadır. En fazla ilkbaharda su taşıyan Çoruh, bu mevsimde yatağından taşarak geniş yatağına yayılır ve buradaki ekili araziye zarar verir.

Bayburt ovasının doğal bitki örtüsü steptir. Eskiden mevcut bulunan ormanların tahribi sonucunda şimdi yereye otsu formasyon hakim olmuştur. Bu türlü

formasyon, bilindiği gibi parlak çiçekli, ve yaşama devresi ancak bir kaç haftalık olan bitkilerdir. Son yıllarda Bayburt ilçesi yakınında kurulan kavak fidanlığı Çoruh nehrinin geniş yatağından faydalanılmasını teşvik etmektedir. Bu sebepten vadi içlerinde otsu formasyon yerini kavaklıklara terketmiş bulunmaktadır.

Ekonomik kaynaklara temel olan Bayburt'un kısaca incelediğimiz doğal şartlarından sonra nüfus özelliklerine geçeceğiz. 1940 yılından itibaren oldukça muntazam bir görünüşle artan nüfusu 70.507 den 110.234'e ulaşmıştır. Bu nüfus daha çok vadi' ve etek bölümlerinde yaşamaktadır (Vadide 53, etekte 48 köy).

Nüfus yoğunluğu ise aynı süre içinde (1940 dan itibaren) 19 dan 32 ye yükselmiştir. Bu değeri ile Bayburt ovasında nüfus yoğunluğu (1970 de 32.7) Türkiye ortalama nüfus yoğunluğunun altında bir değer gösterir. Bayburt'ta nüfus daha ziyade kırlarda toplanmıştır. 1940 yılında nüfusun % 91 i kırlarda yaşarken, 1970 te bu oran % 87 ye düşmüştür ve bu oran bize şehirleşmenin son derece zayıf olduğunu gösterir.

Bayburt düzlüğünde şehir nüfusunun bu olanağanüstü düşüklüğu, ovada, halkın daha çok tarımla ilgilendiği ve büyük ticaret merkezlerinin kurulmadığını göstermektedir. Ayrıca halkın büyük bir bölümünün köy ekonomisi etkinliğinde yaşadığını da ortaya kor. Bu kapalı ekonomi, halkı, işgücü arayan bölgelere sevketmeğe zorlamaktadır. Bunun sonucunda Bayburt'ta göç önüne geçilemez sosyal bir olay haline gelmiştir. Genellikle babadan kalma marangozluk, duvarcılık ve taşcılık gibi sanat sahibi bulunan Bayburt'lular, bazen geçici bazan da sürekli olarak köylerini terkederek Erzurum, Trabzon, Samsun, İstanbul, Zonguldak gibi şehirlere yerleşip iş sahibi olmuşlardır. Nitekim, 1950 yılında Bayburt nüfusu 79.701 iken bu nüfus 1955 yılında 75.171 e düşmüştür. Bu düşüş beş yıl içinde Bayburt'u terkeden nüfusu açıkça göstermektedir.

Bayburt Ovasında, bilinen tarihi içerisinde ilk yerleşenler Hayasalardır. bunları Sakalar, Arsaklılar takip etmiştir. Daha sonraları Romalılar, İranlılar ve Bizanslılar Bayburt'a hâkim olmuşlardır. Nihayet Selçuklu devletinin başında bulunduğu Tuğrul bey 1206 da Bayburt'u almıştır.

Osmanlı devletinin doğuşundan sonra I. Selim 1514 yılında Bayburt kalesi ni zaptetti. Böylece Osmanlı imparatorluğu hudutları içerisinde giren Bayburt, sancak merkezi haline getirildi. Bu sancak 1926 yılına kadar Erzurum'a bağlı iken, bu yıldan sonra bir ilçe olarak Gümüşhane iline bağlandı. Bayburt bir ilçe merkezi olup Aydın-tepe, Demirözü ve Maden olmak üzere üç bucağı ve 175 köyü vardır.

Bayburt Ovasında yerleşme, havzanın iklim şartlarına, tarihî oluşumuna ve halkın sosyal alışkanlıklarına bağlı olmakla beraber, bu faktörlerin ortaya koyduğu yerleşme şekli daha ziyade topludur. Yol üzeri köylerinde kendini gösteren yol tipi yerleşme dışındaki köylerde meskenler küme köy karakterini taşırlar.

Burada meskenler her şeyden önce yakın çevreden elde edilebilen malzeme ile inşa edilirki, bu malzemelerin başında da çamur yer alır. Meskenler tek katlı çok yerde penceresiz ve son derece ilkindir. Aynı zamanda bir bölümü ahır olan iki bölümden ibarettir. Bayburt'ta yerleşme ve mesken yapı malzemesi ile yapımı, hayret edilecek kadar Doğu Anadolu bölgesini andırır.

Bayburt ovasının doğu bölümünde Çoruh vadisinin kenarında kurulmuş olan Bayburt, ovasının doğal, nüfus ve ekonomik bakımından merkezidir. Şair Zihni'leri, Celâli'leri ve İrşadi'leri yetiştiren Bayburt, Evliya Çelebiye göre, o yıllarda, kilim ve seccadesiyle meşhur, pazarlarda 5-10 bin kişinin alışveriş ettiği, 300 dükkân ve bedesteni bulunan bir merkezdi. Şehrin kuzeyinde bulunan ve bugün bile uzaklardan rahatlıkla görülen Bayburt kalesi Bizans hakimiyetinde iken ve I. Justinyanus zamanında tahkim edildi. Bayburt ve çevresinin en büyük tarihi eseri sayılan kale, altı köşe olarak yapılmış ve etrafı iki kalın surla çevrilmiş bulunmaktadır. Zamanla harab olan kale Saltukluların Erzurum Meliki Muğisiddin Tuğrul Şah zamanında tamir ve tahkim edilerek dış surlar çinilerle süslenmiş ve müstahkem mevki haline getirilmiştir. Kale ikinci tamirini Kanuni Sultan Süleyman zamanında görmüş ve böylece zamanımıza gelinceye dek dimdik ayakta kalabilmiştir.

Bayburt ilçe merkezinin Trabzon-Erzurum transit güzergâhında bulunması Bayburt'a önem kazandırmıştır. Sürati az ulaşım araçlarının Trabzon-Erzurum arasında çalıştığı sıralarda, Bayburt, yolcu ve vasıtaların gece konaklama merkezi bulunuyordu. Bu nedenle ilçe bu yolun önemli olduğu yıllarda gerek nüfus ve gerekse ekonomik bakımından gelişmişlik gösteriyordu. Bunun sonucunda ilçede hanlar, barınaklar ve Osmanlı imparatorluğu içine girdikten sonra da kervansaraylar inşa ediliyordu. İşte bu türlü çalışmalar Bayburt'u bir taraftan geliştirir zenginleştirirken, diğer tarafında etraftan nüfus çeken bir ortam haline getiriyordu.

Bu gelişme 20. asrın başına kadar devam etti. Bu yıllarda doğu-batı ticareti Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu terkedince Bayburt'un yukarıda belirtilen gelişme hızı da süratini kaybetti, hatta gerilemeye başladı. Bunun sonucunda da işsizlik başgösterdi ve böylece ekonomik gelişme durdu, hatta büyük sarsıntılar geçirerek halkın geçimi sadece ürünlerine bağlı kalmaya başladı.

Bayburt ilçe nüfusunu incelersek bu sonuca kolaylıkla ulaşabiliriz :

1927	7. 373	1955	13. 107
1935	10. 339	1960	11. 937
1940	10. 864	1965	15. 034
1945	9. 473	1970	20. 345
1950	9. 843		

2- Bayburt'un bilinen ekonomik olanakları:

Bayburt'un ekonomik olanaklarını daha detaylı inceleyebilmek için, bunları üç noktada toplamak gereklidir.

- A— Tarım olanakları,
- B— Hayvancılık olanakları,
- C— Yer altı olanakları.

A— Yayınlanmış araştırma ve incelemelere göre, Bayburt arazisinin faydalanma yönünden bölünüşü aşağıdadır.

	<u>Ekili alanlar</u>	<u>Orman ağaçlık</u>	<u>Mer'a çayır</u>	<u>Bağ, bahçe sebzelik</u>	<u>İşe yaramayan</u>
km2 olarak	1321	34	1847	49	393
oran	%37	%09	%51	%1	%10.1

Bu değerler, Bayburt'ta arazinin yarısından fazlasının çayır ve mer'aya tahsis edildiği, bunu ekili alanların izlediğini göstermektedir. Gerçekte % 51 oranını kapsayan çayır ve mer'a, entansif hayvancılıkta, korunan veya hayvan yemi için özel olarak yetiştirilen çayır ve mer'a özelliğini taşımamaktadır. Bu oran Bayburt'ta adeta işe yaramayan eğimi fazla dağ yamaçları ile yüksek stepleri ihtiva etmektedir.

Bayburt'ta ekili alanların yarısından fazlası buğdaya, 1/4 i arpaya tahsis edilmektedir. Bayburt'ta buğdaya fazla toprak ayrılması, nüfus bölümünde de belirttiğimiz gibi, nüfusun daha çok kırsal topluluklar halinde yaşadığının bir sonucu olarak görünmektedir. Ayrıca iklim ve toprak şartları da Bayburt çiftçisini buğday ve arpa üretmesine zorlamaktadır. Fakat şunu da belirtmekte fayda vardır ki Bayburt'ta tarım ürünleri bir ticaret konusu olmamıştır. Çiftçi ancak ihtiyacını topraktan almayı düşünür. Çünkü ekime elverişli toprak az, iklim sert, çalışma koşulları ağır olan bu yörede, bugünkü koşullar altından başka türlü olması mümkün değildir.

Bayburt'ta tarımın başlıca problemi gübredir. Pancarın dışında hiç bir ürüne gübre verilmemektedir. Zira gübre uzun kışların en önemli bir ısıtma aracıdır. Bu nedenle herşeyden önce Bayburt veya yakın çevresine bir gübre fabrikası kurulmalıdır. Gübre kullanmanın yanında sulama ve araçların da zirai üretime girmesi önerilmelidir.

Yapılan hesaplara göre Bayburt'un ekilebilen arazisinin % 72 si sulamaya elverişli olduğu halde, bugün yersel imkânlarla ancak % 40 ı sulanabilmektedir.

Ancak son yıllarda Bayburt'un Dikmetaş, Nişantaş, Demirözü, Kaleardı, Maden ve Kıratlı bucak ve köylerinde sulama tesisleri inşa edilmiştir. Fakat bu

çalışmalar yetersizdir. Sulamaya elverişli olan yörede daha geniş ölçüde sulama tesislerine yer vermek zarureti vardır.

Netice olarak denilebilirki, çiftçinin karşılığını alabilmesi ve böylece normal bir yaşama standardına erişebilmesi için, tarım alanında tekniğin öngördüğü toprağın işlenmesi, üstün verimli tohum kullanılması gübre ve sulama gibi üretim artırıcı hamlelerin yapılması şarttır.

B— Hayvancılık olanakları:

Zirai faaliyetlerden daha önemli görülen hayvancılık, Bayburt'un önemli geçim kaynaklarından biridir. Çünkü iklim özellikleriyle, arazinin dağılışı gibi faktörlerin ortaya koyduğu koşullar, burada insanların geçim kaynakları konusunda hayvancılığın daima ön planda yer aldığını göstermektedir. Filhakika yağışlı mevsimlerde otlu mer'alar, hayvan beslemenin en büyük avantajı olmuş ve sonucunda halk hiç bir devirde hayvan beslemeciliğini ihmal etmemiştir.

Burada, bütün doğu Anadolu Bölgesinde görüldüğü gibi, yazın yeşil otlarla beslenen hayvan, toprak kar altında kaldıktan sonra ahıra alınır. Ve sonbahardan itibaren sıhhi şartlardan yoksun, ilkel ahırlarda kuru ot, saman, kuru korunga gibi sadece tek rasyonla beslenir. Ve bu besleme sonucunda hayvan ilkbahara zayıf ve güçsüz olarak çıkar. Yeşil ota kavuşan hayvan güç ve et bakımından değer kazanır.

Beslenme ve bakım şartları bakımından halen ilkel koşullar içinde bulunan hayvancılıktan, bu günkü haliyle fazla bir verim beklemek mümkün değildir. Eğer, yeniden düzenlenmiş ahır hayvancılığı, çeşitli rasyonlarla beslenme, hayvan hastalıklarına daha fazla ilgi ve nihayet hayvan ırkının ıslah çalışmalarında daha büyük gayret ve emek gösterilirse, aslında büyük bir gelişme potansiyeli arzeden Bayburt hayvancılığı süratle gelişir ve hayvancılık yöre için gelir getiren bir iş kolu haline gelmiş olur.

C— Yer altı olanakları:

Bayburt, madencilik bakımından halihazırda büyük zenginlikler göstermektedir. Halen işletilmekte bulunan Kop dağının Bayburt'a bakan yamaçlarındaki krom ile Maden bucağındaki bakır madenleri dikkate çeken üretimlerdir. Rezervleri ve labratuar çalışmaları yapılmamış bu madenlerde işletme küçük çapta ve ilkel metodlarla yapılır. Bayburt'un en önemli zenginliği hidroelektriğidir: Filhakika Yukarı Çoruh'un belirli vadi kesimlerinde gösterdiği doğal şartlar, Bayburt ve çevresinin kalkınmasında başlıca rolü oynayacak niteliktedir. Yapılan incelemelere göre Aydıntepe ve Bayburt ovalarının elektrifikasyonu ile sulanması için Çatıksu barajı, Konursu üzerinde Sarımeşe barajı ve Bayraktar barajı

konularında gerekli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar biterek, barajlar inşa edilirse Bayburt'un Kalkınmasında en önemli adım atılmış olacaktır.

Doğal olanaklarını incelemiş bulunduğumuz Bayburt'un kalkınması için her şeyden önce enerjii elde etmek ve bunun sonucunda sırasile şu ünitelere yer vermek faydalıdır:

1- Pancar ekimini geliştirecek çiftçiyi daha rantabl üretim imkânlarına kavuşturmak ve bu arada bir suni gübre fabrikası kurmak,

2- Kışı uzun Bayburt'ta, bu mevsimin meydana getirdiği işsizliğı gidermek için köylere kadar yaygınlaştırılması gereken küçük dokuma sanayi'nin kurulması,

3- Bayburt'ta hayvancılık çalışmalarına hız vererek, hayvan ürünlerini değerlendirecek, örneğin deri fabrikası tesis etmek,

4- Trabzon ve Erzurum gibi önemli pazar için Bayburt'ta bir süt ve tereyağ fabrikasının kurulmasını gerçekleştirilmelidir.

Kanaatımızca önem sıralarını dört maddede kısaca belirttiğimiz tarımsal ve sanayi çalışmaları ikmal edildiği takdirde Bayburt, memleketimizin en kalkınmış bir yöresi haline gelecektir.

MALAZGİRT'İN JEOMORFOLOJİK VE DOĞAL KOŞULLARI

Doç. Dr. M. Tefrik TARKAN

1- Önsöz

Bu kısa araştırmamızla, yurdumuzun pek az tanınan bir parçası olan yukarı Murat bölümünün bir yöresi ele alınmıştır. Aslında, coğrafi bir birlik teşkil eden Yukarı Murat bölümünün Karaköse, Taşlıçay ve Eleşkirt plâtolarından itibaren en kuzey depresyonlarından başlayarak, Tutak, Patnos, Malazgirt, Bulanık ve hatta Muş ovasını içine alacak geniş bir bölüm etüdünün yapılması gerekir idi. Çünkü bu depresyonlar dizisi gerçekten içinde, gerek doğal ve gerekse beşeri ve ekonomik bakımdan son derece yakın ilişkiler göstermektedir. Fakat biz, Büyük Alparslan'ın zaferinin 900. yıldönümü nedeniyle, Malazgirt'i, bu bölüm içinden çıkararak ayrı bir konu olarak ele almış bulunuyoruz.

Malazgirt meydan muharebesi askerî yönden tarihe intikal etmiş en başarılı bir muharebe olduğu gibi, hattâ dünya tarihine silinmez damgasını vurmuş sayılı savaşlardan biridir. Anadolunun, Türk yurdu olma savaşı Malazgirt'le başlar. Türk ulusunu Anadolu'da sonsuzluğa ulaştıran bu topraklarda, cihan tarihinde büyük izler bırakan Osmanlı imparatorluğunun yegâne amili Malazgirt meydan muharebesidir. Kafesoğlunun da (1) belirttiği gibi "yakın tarihimizin iyi bilinen Kosova'lar, Niğbolu'lar, Çaldıran'lar, Mohaç'lar, v.s. gibi Türk tarihini süsleyen bilumum büyük meydan muharebelerinden çok farklı ve bunları kat kat aşan bir bir şahika azametindedir. Çünkü, adları geçen muharebeleri takip eden ilerlemeler zamanla durmuş kılıçlarımızın gölgesine giren bölgelerde Türk hakimiyeti devamlı olmamış, bütün fütuhatımız bir istiladan ileri geçmemiş ve zabdedilen muazzam toprakların günün birinde birer birer elimizden çıktığı esfle görülmüştür. Halbuki Malazgirt cengi bize vatan vermiştir." Bu büyük cenkten sonra Türk boyları, Anadolu'ya akın etmeğe başlamışlar burada gelecek nesillere yerleşme alanları hazırlamak gayesi ile, her karış toprağı kanları ile yoğurarak vatan kurmuşlar, neticede, Anadolu, Türk tarihi içinde, hiçbir zaman fütihat alanı yapılmamış, doğrudan doğruya ana vatan sayılmıştır.

Malazgirt meydan savaşı sadece Anadolu'nun Türk yurdu olması gibi mutlu bir sonuç yaratmamış, aynı zamanda bozkır medeniyet ve cengâverliğini Akdeniz kültür ve medeniyeti ile birleştirme imkânını yaratmıştır Yani asıl

yurtlarında savaş ve cengâverliğe değer veren Türkleri, uzun mesafeleri kolaylıkla aşılıyorlar, elde ettikleri yeni ülkelerde hakimiyetlerini kuruyorlar, daima yeni memleketleri elde etmek için çaba sarfediyorlardı. İşte bu türlü psikolojinin etkisi sonucu olarak varlığını Asya, Afrika ve Avrupada ispatlayan atalarımız, yerleşik Akdeniz kültür ve medeniyeti ile birleştirdikten sonra yeni bir Türk cemiyeti ve karakteri teşekkül etmiş, böylece yeni karakter, yeni yeni hamleler yaratacak güçlü bir topluluk ortaya çıkarmıştır. Daha ziyade yerleşik hayata kavuşan Türkler, yerleştikleri topraklarla yeni medeniyet ve kültür aşamaları yapmıştır. Toprağa bağlılık, sukûnet insanları uysallaştırmış ve tevekküle bağlı topluluklar yaratmıştır.

İşte Malazgirt meydan savaşı sonunda Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri gibi mutlu bir sonuç yarattığı gibi daha ziyade göçebe ve harpçi bir kavim olan Türkleri, Anadolu'ya toprakta yerleşik, fakat kültür ve medeniyet sahibi bir insan topluluğunu da ortaya çıkarmıştır.

Ayrıca 26 ağustos 1071 tarihi, Alpaslanla Türklüğün Anadolu'ya yerleşme günü ise, bu tarihten 851 yıl sonraki yine 26 Ağustos günü, Mustafa Kemâl Paşa ile Yunan ordusunun Afyon Karahisar sirtlarından ve Anadoludan kovuluşunun da tarihidir. Her iki tarih Anadolu'nun ve Türklüğün kuruluş ve kurtuluş tarihidir. Bu sebepten birinin 49. diğerinin 900. yıldönümlerinin büyük Türk ulusuna hayır ve uğur getirmesini dilerim.

Malazgirt ilçesine ait bu kısa jeomorfolojik makaleyi aynı platonun daha geniş nüfus ve ekonomik coğrafya açısından yapacağımız inceleme kovalayacaktır. Bu araştırma da kısa zamanda sonuçlandırılacak ve yayın hayatına takdim edilecektir.

Büyük Malazgirt zaferinin 900. Yıldönümünde küçük makalemizle, bu günün ihtişam anlamına uygun bir katkıda bulunamamızın üzüntüsü içinde Malazgirtlilerin büyük bayramını kutlarım.

Erzurum . 10 . V . 1971

II- Bölgenin Coğrafi tanımı.

Doğu Anadolu bölgesinin Kuzeyde Erzurum-Hasankale-Aras, güneyde Muş ve Van gölü depresyonları ile bu depresyonları Aladağ, Meydan dağı, Süphan dağı ve Bican dağları ile tahdit edilen Yukarı Murat bölümünün güney batı ucunda, Patnos ve Bulanık platolarıyla ayrılan Malazgirt platosu genellikle step karakterli ve değişme göstermeyen bir düzlüktür.

Murat nehrinin Doğu Anadolu'da meydana getirdiği kuzey doğu-güneydoğu yönündeki geniş platolarından biri üzerinde bulunan Malazgirt platosu, kuzeyden Bingöl dağlarıyla, güneyden ise yukarıda yazdığımız volkanik dağ dizisinin arasında yer almıştır.

Genellikle yükseklikleri 1600-2000 metre arasında bulunan bu platolarda Neojeni, yer yer çok yeni volkanizma örtülerinin kestiği ve bazan da bu yığınların altında kalan bir morfolojik görünüşü ortaya koyan bir satıh meydana getirir. Bu satıh Murat nehri ve kolları tarafından yarılmış ve parçalanmıştır. Yerey dik yamaçlı yarı vadiler meydana getiren bu akarsu, çok yerde geniş tabanlı ve nisbeten daha yayvan yamaçlı vadiler ve platolar halindedir. İşte büyük ve değişme göstermeyen yukarı Murat platoları arasındaki yüksekliklerle birbirinden ayrılmış bu depresyonların en önemlileri Patnos, Malazgirt ve Bulanık platolarıdır.

Malazgirt platosunun ortalama yüksekliği 1560 metre olup, bu düzlük Patnos'tan Garabuda (1850 metre) tepesi ve Bulanık depresyonundan da Giçe (1525 m.) tepesi ile ayrılır. Fakat gerek Patnos depresyonu ve gerekse Bulanık platosu Malazgirt düzlüğü ile birlikte Murat nehrinin üzerinde hemen hemen aynı doğal ve ekonomik özellikler gösteren ve birbirinden kesin yükseklikle ayrılmamış bir plato görünümündedir. Murat nehri bu platolarda geniş düzlüklere yayılarak, menderesler çizerek güney batı yönüne doğru akar.

a) İklim

Doğu Anadolu bölgesinin deniz etkisinden en uzak kalmış bu bölümünün kuzeyinde yer alan Ağrı platosunda çok şiddetli karasal ve kurak bir iklim hüküm sürmekle beraber, bu platodan daha güney batıda yer alan Malazgirt depresyonunda yukarıda belirttiğimiz iklim koşullarının biraz daha hafiflemiş tipini görmek mümkündür. Genellikle soğuk ve uzun kışların hüküm sürdüğü bu bölgede en soğuk ay ortalama sıcaklığı -7.3 derecedir. (8 yıllık ortalama) kar uzun süre yerde kalmakla beraber, yıllık kar kalınlığı fazla değildir. Sekiz yıllık (1963-1970) gözlem ortalamalarına göre burada kar kalınlığı ortalama 22 cm. kadardır. Fakat en fazla kar yağışının görüldüğü yıl olan 1970 de, 50 cm. ye kadar çıkmıştır. Buna karşılık yaz mevsimi kısa ve oldukça sıcaktır. Yıllık sıcaklık ortalaması 14° dir. Bununla beraber bazı yıllarda bu ortalama yaz sıcaklığı 22.1 dereceye kadar yükselir (1968). Kontinental iklimlerde görüldüğü gibi

gerek ilkbahar ve gerekse son bahar mevsimleri kısa süre devam eder. Hatta, Mayıs'a kadar uzayan soğuk mevsimden sonra, birkaç günlük bahar ılıkılığı dikkati çekerse de hemen bu ılık mevsimi yaz sıcakları kovalar. Yağışlar burada daha ziyade ilk bahar ve yaz başlarında görülür. Malazgirt'in yıllık yağış ortalaması 497.5 m.m. (8 yıllık ortalama) olmasına karşılık, bazı yıllar daha çok (1963 yılı) 612.1 m.m., bazı yıllar daha az (1970 yılı 294.8 m.m.) yağış tesbit edilmiştir. Muş ovasında değişik Akdeniz ikliminin hüküm sürmesine karşılık, bu düzlüğe ancak yüz km. uzaklıkta bulunan Malazgirt düzlüğünde ise karasal bir yağış rejimi kendisini gösterir. Burada yaz, yağışı olmayan bir mevsim olarak görünmekle beraber, bunun başlıca sebebi, bu mevsimde yağış şiddetinin (şiddetli siklonik sağanaklar) ve buharlaşmanın fazlalığı olsa gerektir. Filhakika yukarıda da belirttiğimiz gibi 50 cm. ye yaklaşan yıllık ortalama yağış Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla düşük bir değer olmamakla beraber, burada yağışın sağanaklar halinde oluşu, minimum bulutluluk ve diğer yandan yüksek sıcaklık, kurak bir atmosfer, buharlaşmayı arttırarak, bölgede şiddetli bir kuraklık kendini hissettirmektedir. İşte bölgede tarımın başlıca meselesi olan su, kuraklığın fazlalığından ileri gelmektedir.

b) Akarsu şebekesi

Bölgenin en önemli akarsuyu Murat nehridir. Doğu Anadolu'nun Aladağ, Aşağı dağ ve Çakmak dağlarından doğarak Ağrı'ya doğru muhtelif yönlerden aldığı kollarla genişliyen Murat nehri Ağrı'dan sonra önemli bir akarsu görünüşünü kazanır. Ağrıdan sonra güney batı yönüne doğru uzanan nehir, Hamur bucağında sert bazalt ve andezitler arasında bazan dik ve bazan yatık vadi olukları meydana getirdikten sonra Tutak ilçesine gelir ve buradan itibaren geniş yatağında menderesler çizer. Tutak'tan itibaren kara yolu, Murat nehri vadisinden ayrılarak, daha güneyde Patnos ilçesine varır ve Patnos'tan itibaren yol, nehre yaklaşarak, açtığı geniş depresyon boyunca uzanır. Tutak'tan itibaren kuarternerin yeni alüvyonda depo ettiği kalın alüvyal deponun üzerinde devam eden nehir, Malazgirt yakınlarında Patnos'tan gelen Badisan çayını alarak büyür ve buradan itibaren kendine daha geniş, daha yayvan bir vadi meydana getirir. Bu vadi daha da genişleyerek Bulanık'a erişir.

Murat nehri düzensiz bir rejime sahiptir. Maksimum debi kar erime ve yağış mevsimi olan ilk bahar da kendini gösterir. Nisan ve Mayıs aylarında meydana getirdiği alüvyol deponun da erozyonu ile son derece bulanık, sert akıntılı ve geniş yatağına yayılmış büyük bir nehir hüviyetinde kendini gösterir.

Buna karşılık temmuz ve ağustos aylarında ise nehir küçülmüş, tenbelleşmiş ve daha berrak bir görünüş kazanmıştır. Son bahar yağışları bu akarsu da ikinci, fakat daha önemsiz bir kabarma meydana getirir. Kış mevsiminde ise kar ve buzlarla örtülü bir soğuk bölge nehri halindedir.

Yukarı Murat bölümünün yukarıda izah edilen kuvvetli kuraklığı, Murat nehrinin varlığı sonucunda hafiflemiş ve son yıllarda yapılan tesislerle ekime elverişli arazi genişlemiş ve kıymetlenmiştir. Henüz bugün için tamamlanmamış olarak görünen bu tesisler, ilerde bölümün ekonomik yönden gelişmesini sağlayacak kuvvetli etmenlerdir.

c) Bitki örtüsü

Malazgirt platosu, 1560 m. lik yüksekliğine rağmen, bitki örtüsü bakımından son derece fakir bir görünüş arzeder. Hatta bu platoyu kuzeyden ve güneyden çeviren yüksek dağlarda bile bu fakirlik kendini gösterir. Genellikle taban suyunun yüzeye yakınlık gösterdiği platoda iklim koşullarının gösterdiği elverişsizlik, bugünkü sonucu yaratmakla beraber, bu platonun bilhassa güney bölümündeki dağ eteklerinde mevcut bulunan su kaynakları buralarda doğal bitki örtüsünü zenginleştirici nitelikte görünmesine rağmen, genellikle Malazgirt düzlüğünün bugünkü görünüşünü değiştirmeye yeterli değildir.

Malazgirt ovası, step karakteri taşır. Ancak karların erimesi ve yağışlarla kendini gösteren step bitkileri kısa bir süre içinde kuruyarak, yerlerini tek tük görülen, gevenler ve diğer dikenli bitkilere terkeder.

Bölgede, ormanın alt sınırı muhtemelen 1700-1800 metre olduğuna göre, bugün step özellik sadece bu sınırın altında kendini göstermiyor aynı zamanda, orman sınırına dahil edilen dağların 1800-2200 metreleri arasında da görülür. Bunun başlıca sebebi, arazinin doğal şartları görünüyorsa da, asıl sebep, mevcut ormanların asırlar boyunca bir taraftan insanlar, diğer taraftan da hayvanlar tarafından yapılan insafsızca tahribatın sonucu olsa gerektir. Filhakika, bölgeye ait tarihi kayıtlar ve bölgeye ait yerleşme yer ve mevkilerine ait adlar, bura da, eskiden orman örtüsünün yereye hâkim olduğunu göstermekle beraber, bugün yer yer rastlanan orman bakiyeleri, bugün stepik olan bu sahaların bir zamanlar orman örtüsü ile örtülü olduğunu göstermektedir.

Gerçekten, bugün, Murat nehri kıyıları da dahil olmakla beraber bölge, ağaçtan yoksundur. Uzun yıllar içinde tabii orman örtüsünün tahribi, bu sonucu yaratmakla beraber, Malazgirt platosunda insan tarafından yetiştirilmiş tek bir ağaca rastlamak kabil değildir. Bölgede bu konuda yaptığımız inceleme ve anket normal bir insan ömrü içinde Murat nehri kenarındaki ağaçların bile kesildiği, tahrip edildiği neticesine varmış bulunuyoruz. Bu nedenle bölgede bir ağaç düşmanlığından bile söz etmek kabildir.

d) Nüfus ve yerleşme şartları

Malazgirt çevresi ile birlikte, memleketimizin en az nüfuslanmış bölgelelerinden biridir. Filhakika Malazgirt kuruluşu çok eski yıllara kadar uzanır ve Bitlis-Erzurum, Muş-Ağrı yolları üzerinde bulunduğu gibi, Kanuni Sultan

Süleyman'ın fütühat güzergâhında yer almıştır. Bu özellik Malazgirt'e gelişme ve genişleme şartları hazırlamışsa da, bugün maalesef gelişmemiş bir ilçe manzarası göstermektedir.

Malazgirt adı, bölgeye ermenilerin yerleşmesinden önce, Van gölü çevresine yerleşerek, buralara hakim olan Urartu krallarından Menuas'a adı ile ilgilidir. Belck, Malazgirt civarında Menues'a ait bazı kitabelere rastladığını ilçe adının sonradan ermenilerin eline geçtikten sonra Manavazkert ve Manazkirt olduğunu belirtmektedir. Bizans kaynaklarına göre de Manazcird adının aynı kökten geldiği belirtilmektedir. Arap kaynakları ile, Bizans kaynakları arasında bir intibak tesbit edilmekte olup, bunlarla göre de şehrin adı Manazcird'dir. Sonraları aradaki (n) harfi (l), (c) harfi de (g) şekline istikak etmiş ve bugünkü Malazgirt adı ortaya çıkmıştır.

Uzun yıllar Urartu hakimiyeti altında kalmış bulunan şehir, sonradan Bizansın idaresine girmiştir. Fakat Selçuklu Tuğrul Beğ (1054-1055) şehri Bizanslıların elinde iken muhasara etmiş, fakat şehir mukavemet etmiştir. Bu yıldan 16 yıl sonra Anadolu'nun tamamını ilgilendiren, hatta, Avrupa'da büyük siyasal olaylara yol açan Büyük Selçuklu komutanı Alpaslan'ın, Bizans imparatoru Romanos Diogenes kuvvetlerine hücumu ve sonunda bu imparatoru esir edışı, büyük bir tarihi olay olarak dikkatimizi çekmektedir. Bu savaş sonunda Anadolu'nun doğu bölümü, devamlı olarak Doğu Roma tarafından kaybedildi ve böylece büyük siyasal olayların başlamasına yol açtı. Malazgirt Selçuklu'ların eline geçtikten sonra doğudan Azarbeycanlıların, güneyden Arapların zaman zaman istilâ ve muhasarasına uğramasına rağmen, şehir bu tarihten itibaren Selçuklu'ların elinde kaldı.

Genellikle, kır nüfusu halinde yaşayan nüfus daha çok platonun suyu bulunan bölümlerinde yerleşme imkânı bulmuştur. 1970 sayıma göre Malazgirt nüfusu:

Şehir	Kır	Toplam	dir.
10711	33531	44242	

Bu nüfus yukarda da belirttiğimiz gibi, zamanımıza yakın tarihlerde, doğudan ve güneyden gelen istilâlar sonucunda büyük değişikliklere uğramış, bazen yeni göçler hâkim olmuş, bilâhare bunlarda Malazgirt'i terketmek zorunda bırakılmıştır. Bu nedenle Malazgirt nüfusu sosyal bakımdan büyük bir inceleme konusu olmağa değer hale gelmiştir. Hatta 1945-1946 yıllarında mahallen laz adı verilen Gümüşhane'den gelen 100 hane ile 1956 yılında Kars-Şavşat ve Artvin'den gelen 500 hanelik göç kafilesi Malazgirt ilçe merkezi ile yakın köylere arazi verilmek suretiyle yerleştirilmiş bulunmaktadır.

Yukarı Murat bölümü memleketimizin seyrek yerleşmenin cereyan ettiği bir bölümdür. Filhakika Patnos'ta km2 ye 30, Bulanık'ta 29 kişi düşerken

Malazgirt'te de 1 km² de 28 insan yaşamaktadır. (1970). Bu nüfus Malazgirt platosunda daha ziyade ekime elverişli vadi depresyon tabanları ile platonun kenarlarında suyu bol dağ eteklerinde kurulmuş küçük yerleşmelerinde toplanmış bulunmaktadır. Çünkü burada bir köyün ortalama nüfus miktarı 500 (1970 sayımı) kişidir. Bu küçük köy yerleşmeleri genellikle Doğu Anadolu bölgesi yerleşmelerinde görülen küme köy tipini canlandırır. Binalar taş ve topraktan ve düz damlıdır. Ahırların damı hafif kubbemsidir. Şiddetli kış soğukları evin bir kısmının toprak içine gömülmesine sebep olduğu gibi, evlerin penceresiz olmasına da yol açmış bulunmaktadır.

Malazgirt yöresi daha ziyade hayvancılığa dayalı bir ekonomik yaşantının içindedir. Bu sebeple memleketimizin daha ziyade hayvancılığın geliştiği bölgelerde dikkatimizi çeken küçük yerleşmeler burada da görülür. Sırını Erinc'in (1) de üzerinde durduğu gibi, "Ziraat ile birlikte hayvancılık yapan bir veya bir kaç aile tarafından kurulmuş bir veya bir kaç haneli küçük bir yerleşmedir." Bizim tesbitimize göre Malazgirt ve çevresinde kom: mezraadan daha küçük, nüfusu az ve daha ziyade hayvancılığın yapıldığı yerleşme merkezleridir. Bu yerleşme merkezleri son yıllarda genişlemiş, adeta, küçük bir köy yerleşmesi haline gelmiştir.

Malazgirt ilçesinde en önemli yerleşme merkezi Malazgirt'tir. 1970 yılında nüfusu 10711 e yükselen ilçe merkezi, bilindiği gibi Anadolu'nun kaderini tesbit eden bir savaşın cereyan ettiği sahada ve eski bir yerleşme merkezinin üzerinde kurulmuştur. Etrafı kuvvetli surlarla çevrili şehrin doğu ve güney doğu bölümünde lav akıntısı bulunur ve bu akıntının üzerine şehri koruyan ve bugün bile izlerine kolaylıkla rastladığımız sağlam bir kalenin inşa edildiğini görüyoruz. Tarihi ve stratejik yolların üzerinde yer alan şehir bu bakımdan önemini az çok kaybetmiş bulunmaktadır. Ancak son yıllarda arazinin sulanması için inşa edilen kanallar, elektrik fabrikası ve hayvancılığı geliştirmek üzere alınan tedbirler sonucunda Malazgirt, gelişme hamlesine girmiştir.

e) Ekonomik faaliyetler.

Memleketimizin hemen en az değerlendirilen bir bölgesi olan Malazgirt'te tarla ziraatı, şiddetli iklim ve kısak yaz mevsimi ile bu mevsimde hüküm süren kuraklık gibi doğal etkilere rağmen, ekonomik hayatın önemli bir bölümünü teşkil eder. Arazinin büyük oranı (% 94.3) (2) kültüre elverişli görünmesine karşılık, burada ekili alanlar bu geniş sahanın ancak yarısı kadar bir arazi işgal etmektedir.

Malazgirt'te tarım, depresyon ve platolar içine gömülmüş vadi tabanlarında yapılı. Çünkü bu çukur alanlar, plato yamaçlarından sürüklenen topraklarla

(1) Elnç, S.: Doğu Anadolu Coğrafyası. İst. 1953 s. 87

(2) Köy Envanter etudü-Muş ili Sayfa 35.

daha verimli ve aynı zamanda taban suyuna yakın olduğu için etrafına nazaran biraz daha nemlidir. Mamafih son yıllarda (1968) yapılan sulama kanalları vasıtasıyla Malazgirt platosunun batı bölümü ile Bulanık platosunun belirli kısımları sulanabilir hale gelmiştir. Filhakika M. Ö. 5000 yıllarında Urartular devrinde Pantos-Malazgirt ve Bulanık düzlüklerinin sulanması için kanal, bent ve künkler inşa etmişler ve bu sayede, arazi sulanır olmuş, sonunda daha verimli ürün elde edilmiştir.

Bugün sulamanın dışında kalan geniş düzlükler kaplıyan bataklıklar da tarım sahasının dışında yer alan ve kültüre elverişli sahalardır. Bunların kurutulması kolay ve masrafsız görünmesine rağmen halk, butürlü araziye ıslah etmek çarelerini aramamaktadır.

Malazgirt'te kültüre elverişli arazinin hemen tamamında buğday ve arpa üretilmektedir. Köy yakınlarında sulanabilen alanlarda da son yıllarda şeker pancarı üretimi başlamıştır. Bölgede verimi az, köse ve toptaş cinsi buğday üretilir. Bir dönüm tarlaya 15 kg. buğday ve 10 kgr. arpa ekilir ve ortalama 60 kgr. buğday ile 50 kgr. arpa elde edilir. Tarım genellikle karasabanla yapılır. Pulluk, mibzer, traktör ve biçer döğër, Bulanık ve bilhassa Ağrı'ya nazaran çok azdır (12 traktör 1965).

Malazgirt ilçesinde, yukarı Murat bölümünde olduğu gibi, ekonomik hayatın temelini hayvancılık teşkil eder. Burada daha ziyade küçük baş hayvancılığı yapılır. Arazinin önemli bir bölümünü teşkil eden çayır ve mer'alarda 35.000 büyük baş 75 bin küçük baş hayvan beslenir. Son yıllarda ziraatın gelişme gösterdiği depresyon ve vadi tabanlarında artık hayvan beslemeciliği görülmez olmuş, bunun yerine , yaylacılık yaygın bir değer kazanmağa başlamıştır. Filhakika uzun kış mevsimi boyunca tek tip rasyonla beslenen hayvanlar, ilk bahara güçlerini kaybetmiş olarak çıkarlar ve Mayıs'ta yaylaya sevk edilirler. Yaylada taze otlarla beslenen hayvan süratle eski gücünü kazanır ve süt verimini artırır hale gelir. Ancak geniş mer'a ve yayla alanları yanında yukarıda miktarını belirttiğimiz hayvan miktarları düşük bir değer gösterir. Bu düşük değer de bölgede ekstansif hayvancılığın sürdürülmesini kolaylaştırır.

Malazgirt'te istatistiklere göre bir çiftçi ailesine ortalama 153 dönüm tarla düşerken aynı aileye 25 baş hayvan düşmektedir. Bu rakamlar, adı geçen bölgede geniş araziler üzerinde ziraatın yapıldığı kanaatini uyandırmasına rağmen, çiftçi bunun daha küçük bir parçasını işlemektedir. Ayrıca, gerçekte bölgede hayvan varlığı daha fazladır. Vergiden faydalanmak için, hayvan sayımlarında kati sonucu tesbit etmek kabil değildir. Fakat her şeye rağmen Malazgirt'te ekonomik hayatın temeli hayvancılığa dayanmaktadır. Filhakika son yıllarda Süphan dağı yaylalarında kurulan mandralarda süt değerlendirilir, tüccar ve ımatlatıcı süttten peynir ve yağ üreterek büyük tüketim merkezlerine sevk edilir.

Buraya kadar Malazgirt ilçesinin coğrafi tanımlamasını yapmış bulunuyoruz. Daha ziyade Malazgirt'in genellemesini içine alan bu bölümden sonra ilçenin jeomorfoloik incelemesine geçeceğiz.

III— Bölgenin Jeomorfolojisi.

Güney kenarı Nemrud'dan Ağrı dağına uzanan kuzey kenarı ise Erzurum-Aras depresyonları ile çevrilmiş bulunan büyük çoğunluğu lavlarla örtülü olan yüksek bir platonun doğu yönü Iğdır ovasına açılan, batıda da Bingöl dağı ile Muş depresyonunun ötesinde kesilen bir platolar dizisi jeomorfolojik bakımdan oldukça yeknasaklık gösterir. Filhakika batıdan itibaren Muş, Bulanık, Malazgirt, Patnos, ve nihayet Ağrı platoları genellikle aynı morfolojik özellikler gösterir. Ancak, bu platoları birbirinden ayıran ve platolar arasında daha büyük yüksekliklere erişen münferit tepeler veya alçak eşikler, platolara nazaran ayrı bir karakter taşır. Yukarı Murat platolar arasına yer yer kendini gösteren depresyonlar da bugün daha çok tarıma elverişli sahalara tekabül eder.

Genellikle yukarı Murat bölümünün hakim morfolojik unsuru, geniş alanlar kaplıyan bir tesviye yüzeyi meydana getirmiştir. Burada yükseklik 2000-2300 metre olup, bu yükseklikteki tesviye yüzeyi, muhtelif oluşunlar gibi neojeni de keser. Fakat aynı yüzey, yaşı daha genç olan yeni volkanik örtüleri altında kalır. Bu yüzey, bölüme adını vermiş bulunan Murat nehri ve kolları tarafından yarılmış ve değişikliğe uğramıştır. Ancak araştırma alanımızdaki bu erozyon fazla derinleşme ve parçalanma şeklinde kendini göstermemiştir. Burada vadiler aşınma sonucunda geniş tabanlı ve daha basık yamaçlıdır. Depresyonlar ise muhtelif büyüklükte ve taban yüzeyleri de, ovalarda olduğu gibi düz değildir.

Malazgirt depresyonu kuzeyden Çakmakdağı, güneyden Süphan dağı ile kuşatılmış tektonik bir çukurdur. Bölgenin diğer depresyonları gibi sismik bir alandır. Depresyonun kenarları faylar ile sınırlanmış ve depresyon yüzeyi Halosen'in yeni alüvyonları ile örtülmüş bulunmaktadır. Kenarlarından iç kısma gidildikçe bir yükseklik düşüşü dikkati çekerse de, depresyonun en az yüksek yeri Murat nehrinin geçtiği depresyonun kuzey bölümüdür. Murat nehri geniş yatağından kuzey ve güney yönlerine doğru hafif bir yükselme mevcuttur. Murat nehrinin her iki yönden itibaren yükselen vadi yamaçları kısmen göl tabakalarıyla örtülü bulunmakla beraber, bu tabakalar yamaçlardan inen dereler ile yarılmış ve bunlar birbirinden az çok belirli eşiklerle ayrılmıştır. Fakat platonun bazı kısımlarında, akarsuların lavlar arasında açtığı dar ve derin vadiler, yamaçlarında bir korniş teşkil eden dış etmenlere karşı son derece mukavemetli lav tabakası dikkati çeker. Plato depresyonları, genellikle dandritik bir akarsu şebekesi tarafından hafifçe yarılmış yayvan vadili geniş düzlüklerdir. Plato yüzeyinde yer yer kendini gösteren yükseklikler ise, bunlar ya dış etmenlere karşı mukavemetli paleozoik temelin yüzeye çıkması veya, çok yeni volkanizmanın meydana getirdiği lav birikintileridir.

Erinç'e göre plato (3) doğu Anadolu'nun bu bölge ile yakın sahalarında olduğu gibi, jipsli seriyi iltivalandıran orta eosen karakterlerinde sonra tatlı su göllerinin çekilmesi sonucunda ortaya çıkmış bir kara kütlelerinden ibarettir. Bu göllerde, miosendeki kara kütlelerinin aşınmasından meydana gelen enkaz, konglomeralar, greler, killer ve marnlar halinde depo ediliyordu; ve bu sırada vuku bulan volkanizma da çok yerde bu depoların arasında yer yer kendini gösteriyordu. Nitekim, bugün aşınmış vadi yamaçlarında killi, marnlı enkazın arasında, volkanik tuf ve lavların meydana getirdiği sert kornişler dikkatimizi çekerek derecede barizdir. Enkazın depolanması ve volkanik hareketlerin süresince de aşınması devam ediyor ve bu hareketlerin sonucunda bölgenin hafif dalgalı yüzeyi bir peneplen görünüşünü alıyordu. Peneplen haline gelmiş plato yüzeyi, pliosen devrinde vukubulan şiddetli tektonik hareketler sonucunda parçalanmalar, yükselmeler halinde deforme oluyordu. İşte pliosende ki bu tektonizma bir taraftan oldukça yükselmiş plato yüzeylerini ortaya çıkarırken, diğer taraftan da daha yükselen platolar arasındaki depresyonları oluşturuyordu. Aslında, bölgede neojenden beri devam edegelen volkanik hareketler muhtemelen bu yükselme ve parçalanmalar sonunda yeniden çanlanıyordu. Böylece pliosen - pleistosen göl birikimini örten yeni lavlar da bölgede geniş yerlere yayılıyordu. Bazı yerlerde kalın tabakalar halinde kendini gösteren bu yeni lav örtüsü, bölgemizde bir kaç yüz metre kalınlığını geçmiyordu.

Memleketimizin Ağrı dağından sonra en yüksek dağlarından biri olan Süphan dağı (4434 m.), bazalt ve adnezitlerden oluşmuş yeni bir volkanik konidir. Etrafindan birden bire yükselen ve kuzeyindeki Malazgirt ve Patnos platolarına adeta kuşbakışı bakan Süphan dağının zirveye yakın bir bölümünde 400-500 metre kare olan bir çukurumsu düzlük mevcut bulunmaktadır. Tepeye yakın bu çukurluğun Süphan volkanının preglasyal kraterine tekabül etmesi muhtemeldir. Volkanın ana krateri, koninin kuzey doğu yönünde bulunur. Kraterin iç bölümünün güney kenarında, dağın 3600 metrelik yüksekliğinde bir sirk gölünün mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Frödin burada, hemen aynı yükseklikte iki sirk in mevcudiyetinden bahseder. Ancak sirklerin bulunduğu 3600 metrelik yükselti, daimi kar hududunun üzerinde olması, bugün burada bir buzlaşmanın vuku buldukolaylaştıran etmendir. Nitekim Erinç, burada bir buçuk km. uzunluğunda bir buzulun teşekkül ettiğini tesbit etmiştir. Kalınlığı muhtemelen 100 metre civarında olan bu buzul, krater kenarındaki bir gedikten kuzeydoğu yönünden 3400 metreye kadar sarkar. Bu buzulun yakınında krater tabanının az belinli sırtlarla birbirinden ayrılmış olan bölmesinin birinde, müstakil bir neve mevcuttur. Bu nevenin, yukarda belirtilen buzul ile yakın zamanlara kadar ilişkili olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. Bu delillere göre, Süphan buzulu

(3) Erinç, S.: a.g.e. s. 80.

memleketimizin diğ er buzulları gibi, yakın bir geçmiş te (muhtemelen 19. a- sırda) gerilemeğ e ba,ladığ ını gösterir.

Süphan dağ ı Malazgirt'ten, geniş bir kaide üzerinde aniden yükselen muh- teşem bir koni halinde görünür. Hatta bu görünümü ile Ağrı dağ ının Doğu Bayazit ovasından görünüşünü karşılaştırırsak, Süphan dağ ı daha dik, daha yüksek ve daha ihtişamli durduğ u intibasını verir.

Süphan dağ ı bazalt ve andezitlerle, obsidiyenden teşekkül etmiş bir stra- tovolkandır. Volkan konusu andezit, kalderada ise crf yer alır. Kraterin çapı 400 metre kadardır. Son püskürmesi sonucunda obsidiyen, bazaltın üzerini örtmüş olarak kendini gösterir, yer yer kara taşların altından bazalt stnları dikkati çeker.

Süphan dağ ının kuzey batısında yer alan Malazgirt platosu, Murat nehri ve kollarından müteşekkil bir akarsu şebekesi tarafından sulanır ve sistem bölgenin tektonik yönlerine uygunluk ve bütünüyle teşekkül bakımından yeni bir çehre taşımaktadır. Bu plato senklinal doğrultuların eksenlerine kestiğ i veya eski masif çevresindeki depresyonlar boyunca eksen ynlmelerinin teşkil ettiğ i eşikler arasında gelişmiştir. Burada vadiler kalkerli ve marnlı olup yayvandırlar. Bölgedeki çıplak araziden vadiler aluvyon bakımından da fakirlik gösterirler. Vadilerin ova yönünde geniş yığ ıntı konileri vardır. Bu koniler içindeki jipsli serinin zayıf çimentolu oluş u nedeniyle fazla parçalanmıştır. Bu bölgede sık sık heyalanlar görülür. Heyelan olayları, Ağrıdan Malazgirt'e giden yol boyunca gayet belirli bir şekildedir. Bu heyalan sahalarının kenarlarında kalker arazi dolinlerini andıran içi su ile dolu çukurlar da bulunur.

Malazgirt düzlüğünü Patnos platosundan ayıran volkanik yapılı tepeler mevcuttur. Bunlar doğuda Gresor, Ziyaret ve Krakom tepeleridir. Bunlardan Gresor tepelerinin uzantısında yer alan Sultanmut tepesi iki düzlüğü birbirinden ayıran ve Kuzey-güney yönünde geliş en bir tepe dizisidir. 1800 metre ykseklili- ğ ine eriş en bu tepe de volkanik oluş umludur. Düzlüğün güneyinde de Süphan volkanının bazalt stnları dikkati çeker.

Genellikle 1600 metre yüksekte ve Malazgirt ilçe merkezinde 20-30 met- retrelik bir şekilde ayrılan Malazgirt depresyonu, dış etmenlerin etkisi ile volka- nik kütlelerin ayrışımını meydana getirmiş ve bunun sonucunda volkanik bir bir ls diyebileceğimiz ince bir tozla örtülmüş bulunmaktadır. Bu lsn kalınlığ ı bazı yerde 10 metreyi geçtiğ i gibi bazı yerlerde de volkan tf satha çıkmıştır. Lsle birlikte Murat nehri vadisinde görülen yeni aluviyonlar ziraate elverişli alanları meydana getirir.

Malazgirt ilçe merkezinde bulunan ve kuzey-güney yönünde uzanarak, güneyde daha çok kendini gösteren volkan tf Malazgirt kalesinin inş a edildiğ i sağ lam temeli teşkil eder. Bu volkanik oluş umunu batı kenarında, aynı yönde

gelişen bir fay hattı takip eder. Bu hattan itibaren batıda kara yolları ve askeri birliğin bulunduğu düzlük Malazgirt-Bulanık depresyonunun başladığı yerdir. Bu volkanik sırt var, bugün Malazgirt ve Bulanık'ın elektriğini üreten bir hidroelektrik santralının kurulduğu ve etrafına nazaran 200 metre yüksekte ve bazalt, andezit ve obsidiyenlerin bulunduğu bir lav akıntısı halinde devam eder. Suyunun menşei Süphan dağı olduğu iddia edilen bu dere, yukarıda belirttiğim bazalt ve andezit yağınları arasında ortaya çıkar ve kış-yaz debisinde ve rejiminde her hangi bir azalma ve çoğalma göstermez. Daima temiz ve berrak olan bu suyun içimi de iyidir.

Malazgirt'te yapılması düşünülen Dokuz yüz yılınca heykelinin işte yukarıda belirttiğim etrafına oldukça hakim bu volkan yığıntı tepesinin üzerinde kurulması muhtemeldir.

IV— Bölgenin jeolojik özellikleri

Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya jeolojisi üzerinde araştırma yapan jeologların çoğu, Malazgirt ve çevresinin jeolojik özellikleri konusunda bazı oluş nazariyeleri ileri sürmüşlerdir. Lynch, E. Maumann M. Rikli, F Oswald, H. N. Pamir, F. Baykal ve S Erinç gibi jeolog, jeomorfolog, botanikçi ve coğrafyacılar, Doğu Anadolu'da Alp orogenezinin oldukça tali bir rol oynadığı, bölgenin daha ziyade volkanizma ve tektonizma sonucunda, faylı-bloklı kompartmanlara ayrılmış bulunduğunu kabul ederler. Bunlardan F. Oswald bölgenin jeolojik bir sentezini ortaya çıkararak, bölgede hakim oluşumun, oligosende olduğunu kabul etmiş, üst kretaseden hiç bahsetmemiştir.

a) Paleozoik.

Doğu Anadolu bölgesinin yukarı Murat bölümünde genellikle, Pleozoik nadir olarak görülür. Filhakika Van gölünün Paleozoik ve Permieni geniş yereylerde kabul edilmektedir. Gölün güneyindeki bu oluşum, kuzeyde yerini Neojen'e terketmekle beraber, bölümün kuzey doğusunda Diyadin'in güneyinde, Çaldıran'ın kuzeyinde çok dar yereyleri paleozoik'in kapladığı görülür. Malazgirt yöresinde ise Paleozoik daha da küçük yereylerde görülür. En altta epidotlu Fillatlar, üstünde kuarsit ve en üstte de mermerlerin yer aldığı bu oluşumu ancak bir yöre içinde ve Yürekveren (Kanisipi) köyü yakınlarında görülür. Neojenin altındaki sahada ortaya çıkan paleozoik güneyde Patnos ve Malazgirt depresyon ve çöküntüsü ile sınırlanmış görünmektedir. Bu sınır üzerinde bir çok tatlı su kaynakları sıralanmıştır.

Yukarı Murat bölümünde kuzey kuzey-doğuda Ağrı dağı ile başlayan andezit spilit, porfirite, bazalt ve doleritler, Kvarternerin yeni alüvyonlarını kestikleri akarsu vadileri ayrık tutulursa, hemen bütün bölüme hakimdirler. Filhakika

bölümde geniş yereyler işgal eden bu kayaçlar, Malazgirt'in batısında yerini karasal neojene terkederse de, Van gölünün batısında da devam ederek yaygın bir görünüş kazanırlar. Bu genel oluşum içinde kuarterner, Patnos depresyonunda, Murat nehri geniş vadisinde ve batıda Bulanık düzlüğünde geniş yereyler işgal eder. Bu arada Malazgirt Bulanık arasındaki düzlükte ayrılmamış karasal neojen Murat nehri ve kolları tarafından parçalanmış ve yeni alüvyonlarla doldurulmuş bulunmaktadır.

b) Neojen:

Daha ziyede karasal neojenden ibaret oluşumun yanında araştırma konumuzun kuzey doğusunda Yürekveren (Kanisipi) yakınında küçük bir alanda denizsel neojene'de rastlanmaktadır. Alt miosenin, Akitanien ve Burdagalien'in denizsel neojeni bu sahada küçük bir alanda aflöre etmektedir. Genellikle kompakt masif yapılı beyaz, krem, pembe ve hatta bazan da vişne çürüğü rengindeki kalkerlerle temsil edilen bu seri, takriben 50-100 m. kalınlığını kazanarak, doğu ve güneydoğu yönlerine doğru dalar ve kuzey ile doğudaki andezit, bazalt örtüsü altında kaybolur. Bu seri içinde Foraminiferalar tesbit edilmiştir (4). Bu seride makrofauna fakir görünmekle beraber, gelişmemiş, küçük boyda Pecten'lerle ekinitlere rastlanmaktadır. Bunlar genellikle alt miosene zittir.

Bölgede miosen yaşlı bu seri iltivalanmış bir görünüş arzeder. Bu iltivalanmış seriyi örten dik eğimli andezit ve bazaltların daha genç olmaları kuvvetle muhtemeldir. Miosen iltivalanması bu püskürük kayaçların görünüşüne dik eğim kazandırmıştır. Fakat andezit ve bazaltlar kalkerin kıvrılmasına ve kıvrımın gelişmesine mani olduğu için, bölgede kuzey doğu-güney batı yönlü bir ana fayla, muhtelif yönlere tali fayların teşekkülüne sebep olmuştur.

Burada denizel miosen birbirinden farklı bir diskordans ile ayrılmış farklı iki kısımdan ibarettir. Bilindiği gibi miosen başında Doğu Anadolu önceki transgresyonlara oranla daha ilerlere yayılan bir regresyona maruz kalmıştır. Hatta kretase ve eosen regresyonlarından kurtulmuş olanlar, miosendeki bu regresyonla sular altında kalmıştır. Murat nehrinin vadisinden altında kahverenkli iri taneli greler ve bunların içindeki sarımsak kalkerlerin mevcudiyeti bu görüşü destekler mahiyettedir. Nitekim Pamir, Akitanien ve burdagalien yaşında Miogypina Isregularis Orbitoiden ile Melobesia aya ait Eriozooise krinait mikrofosillerini bulmuştur.

Bölgede karasal neojen, göl fasiesi halinde ve üst miosenle pliosen yaşındadır. Bu oluşum Patnos depresyonu ile Malazgirt çukurluğunda kendini gösterir. Göl neojeni bazan yumuşak, bazen sert kalkerlerle temsil edilir. Bu kalkerlerin içinde az sayıda küçük gastropodalar bulunur. Kati bir delilimiz bulunmamakla bera-

---

(4) Türkiye jeoloji Haritası. Van paftası.

ber, Malazgirt'in Nurettin bucağı ile Derik arasındaki masif kalkerlerin bu yaşın kalkerleri oldukları söylenebilir. Banşan deresi boyunca Katavin dağının güney eteğinden Malazgirt'e kadar uzanan bu kalker serinin kaidesinden, çapları aynı olan yeşil greler (Manganezli yeşil greler), kırmızımtrak greler grubundan müteşekkil bir greli seri görülür. Bu seri genellikle su hazinesidir. Kaidelerindeki killi ve marnlı su geçirmez düzey, hemen hemen depresyon seviyesine uygunluk gösterir.

Burada Hidrobioali serinin üstüne fasies değişiktir. Bu serinin tavanında konglomeralar, kaba kumlar yer almıştır. Tavanın üstü ise sert ve beyaz renkli kalkerlerle örtülüdür. Bu seride çok karışık bir fauna dikkati çeker ki, bu durum bölgede, göllerde yerleşen otokton fauna'ya yaşları muhtelif devirlerdeki faunaların karışmış olduğunun bir sonucudur. Karasal kalker serinin üstündeki sedimanların çok detritik özelliği bu görüşü destekler mahiyettedir. Muhtemelen bu sedimanlar fazla miktarda malüsk katkıları ile daha çok kaba molozlar getiren bir kaç güçlü akarsuyun göllere karışması sonucudur.

c) Kvarterner:

Bu devirde meydana gelen yüzey, genç alüvyonlarla, Patnos ve Sultanmut arasında geniş yüzeyler teşkil eder. Ayrıca Ağrı'dan itibaren gittikçe genişleyen yüzeyler halinde Murat nehri vadisinde yer alır. Burada çakılların sert bir çimentoyla meydana gelmiş teraslar oluşumu dikkati çeker. Bu oluşumun yaşı muhtemelen kuarternerdir. Fakat Murat nehri vadisinde eski alüvyonlarda mevcuttur. Banşan deresi boyunca Karakum köyünün kuzey yönündeki sedimanları eski alüvyon olarak kabul etmek gerekir.

Genellikle bölgede akarsu menşeli sedimanlar, Murat nehri ile Banşan deresinin iki yönünde yaygın halde bulunan küçük veya büyük kabaçakıl blokları, kumlar ve millerden ibarettir. Bu oluşumun kalınlığı bazan 10 metreye kadar yükselir. Bu özellikteki sedimantasyon, Patnos-Malazgirt depresyonunda görülür. Mil'den oluşan lös bazı alanlarda 10-15 metre kalınlığında ve sulu yerlerde siyah renktedir. Platodaki mil ve lösler de volkanik kayalarla, kalkerli, platoların erosionundan oluşan ve karışan topraktır. Bu oluşum Murat vadisinin bilhassa kuzeyindeki tepelerle, rüzgâr birikinin gerektirdiği çukurluklarda görülür.

V— Volkanizma.

Malazgirt ve Patnos depresyonları ve çevresi çok önemli volkanik hadiselerin cereyan ettiği bir bölgedir. Güneyden önemli bir volkan konisi olan Süphan dağı ile çevrilmiş bulunan bu platoda ayrıca yer yer volkanik oluşumlar da mevcuttur. Bu volkanik oluşumun başlıcaları andezit ve bazalt olmak üzere split, porfirit ve dolorittir.

a) Andezitler:

Yukarı Murat bölümünde Ağrı'dan başlayarak Muş depresyonuna kadar uzayan alanda ojitli ve horblendli olmak üzere iki türü de Malazgirt ve çevresinde göze çarpmaktadır. Ayrıca menşei andezit olan andezitik lav ve tüflere de sık sık rastlanmaktadır. Kartavin dağı andezitleri bu oluşumun en belirli ve karakteristik örneğini teşkil eder.

b) Bazaltlar:

Yukarı Murat bölümünde daha geniş yereyer kaplayan bazaltlar daha ziyade ojitlidirler. Süphan dağı ile Aladağ'ın volkanizması sonucunda ortaya çıkan bu oluşum, Murat nehri vasıtasıyla tipik örneklerini aflöre etmiştir. Malazgirt'in kuzey doğusunda bulunan Kartavin dağında geniş bazalt sahaları mevcuttur.

Yukarı Murat bölümünde volkanizma andezitle başlamış bazaltla sona ermiştir. Çünkü bu iki oluşum gayet belirli olarak birbirinden ayrılır ve üzerlerinde akıntı izlerini bugün bile tesbit etmek kabildir. Bazalt, andezitlerden daha genç oduğu için, bazalt daima andezitin üstündedir. Andezitler, alt miosen ve üst miosen de olmak üzere iki devreye yayıldığından bazı yerlerde gençtir, bazı sahalarda da daha eksiktir.

Andezit akıntıları 20°-40° dereceye kadar batı yönüne doğru eğim gösterirler. Bu eğim bazı yerlerde bir katı daha yükselmiştir. Yürekveren (Kanisipi) köyü civarında görüldüğü gibi, meydana gelen yatıklaşmış andezitler, sonradan alt miosendeiki orojenetik hareketlerle kubbeleşmiş ve sonradan kıvrılmışlardır. Bu türlü andezit akıntılarında Sultanmut köyü civarında da rastlanmaktadır. Bu suretle, Sultan mut ve Yürekveren andezitleri muhtemelen altındaki kalkerin kıvrılmasından sonra teşekkül etmiş bulunmaktadır. Böylece bu andezit akıntılarının yaşı muhtemelen üst miosendir.

Andeziti kovalayan bazalt akıntılarının yaşı da pliosen ve pleistosendir. Filhakika Malazgirt yolunda Hamur ve Tutaktan itibaren şose kenarında aflöre etmiş kaba temeli bazaltik anglomeralar dikkati çeker. Bu kaba taneli anglomera bloklarının kalın oluşu, volkanizma sırasında lâv sedimentinin çok kalın olduğunu gösterir.

VII— Bölgenin Paleocoğrafyası.

Yukarı Murat bölümünde, bölüme bugünkü geomorfolojik görünüşü sağlayan Neojenden sonraki devreden itibaren basit bir paleocoğrafya tesbit etmek mümkündür. Filhakika bölümde geniş yereyer işgal eden volkanik akıntıların altındaki temel üzerinde araştırma ve her hangi bir gözlem yapmanın imkânı yoktur. Bu nedenle bu türlü bir araştırmanın başlangıcı volkan akıntılarının sonraki devrelere ait olacaktır.

Yukarı Murat bölümü alt miyosen, bugün sınırlarını tesbite imkân bulmadığınız bir denizin işgali altında olduğunu biliyoruz. Bu denizin oldukça sığ ve biyolojik elverişliliği sebebi ile içerisinde ve bilhassa üst seviyelerde kalın kavkalı deniz hayvanlarının teşekkülü ve yaşaması muhtemeldir. Üst miyosen ise bölüm, aralarında ilişki bulunan bir kaç sığ göl tarafından işgal edilmiştir. İşte dış etmenlerin erozyonu sonucunda taşınan molozlar gölü doldurmuş ve arazide birkaç sedimantasyon safhaları ortaya çıkmıştır. Bu tuzlu ve acı göllerde de biyolojik şartlar elverişli olduğundan, bölümün hemen bütün kesiminde aynı zoojen gurupları yaşıyordu.

VIII— Bölgenin Tektoniği.

Biri orta miyosen, diğeri Pliosen yaşını gösteren iki volkanizma olayında, volkan akıntılarının altında kalan masif parçalarının, birbirine bağlı olduklarını ve bölümün bazı yerlerinde bulunan gnays ve granitik kıvrımları kaledoniyen orojenesine bağlamak mümkün görünmektedir. Bu kıvrılmanın yönü genellikle kuzeybatı-güneydoğudur; ve çevrede triasin kıvrımlı devonien ve karbonifer üzerinde diskordan olması, memleketimizin bu bölgesinde de Hersinyen silsilelerinin varlığını ima eden bir vaktadır. Fakat memleketimizin diğer bölgelerinde de görüldüğü gibi, bölgede her şeyden önce Alp orojenes ve tektoniği de iz bırakmıştır.

Doğu Anadolu bölgesinde jeolojik araştırma yapan Oswald ve Abich, bu bölgenin tektonik yapılarını tesbit ederek, sentez yapmakta büyük başarı göstermişlerdir. Bunlara göre, bölgede alp kıvrımları karışık bazı varyasyonlar meydana getirmiş, bu varyasyonlardan sonra bir çok kıvrılma ve çökme olayları kendini göstermiştir. Neojen transgresyonları sonucunda çöküntü alanlarında kalın göl sedimantasyonları teşekkül etmiş, bunun yanında faylar boyunca neojen lâvlar fışkırmış, bu lâv akıntılarıyla arazinin bünyesinde ve görünüşünde büyük değişiklikler vuku bulmuş, böylece akıntılarının altında ana temelin bünyesi hakkında geniş bir bilgi bulmamıza mani olmuştur. Bu akıntılar aynı zamanda bölgede, bünyelerin birbiri ile olan bağlantılarını koparmış ve mevcut kopartımanların devamını bulup tesbit ederek, bölgenin yapımını ortaya çıkarmak zorlaşmıştır.

Genellikle bölge, Mesozoik başlangıcından alt kretaseye kadar kara halinde idi. Çünkü Mesozoik feraminiferli kalkerlerle başlar, kırmızımtrak kalkerler bunu takip eder, bundan sonra da eosen kendini gösterir. Alt eosen tabakaları batıya doğru tedricen denizsel neojenin altında görülmektedir. Fakat Patnos ve Malazgirt depresyonunda kretase temelin lütesyende veya daha evvel vukubulan hareketlerle kalker ve ofiolitler sular üstüne çıkmış ve zamanla bunların aşındırılması sonucunda, bunların yerinde yuvarlak çakıl ve kum haline gelmiş denizsel miyosenin kaidesi meydana çıkmıştır. Lütesyenden önce kendini gösteren bu hareketlerin Laramien tektoniğine bağlanması kuvvetle muhtemeldir. Bu hare-

ketlerle kuzey-güney yönünde olan dik kenarları kretaseye dayalı bir senklinalle, batıda güney batı-kuzey doğu yönlü hafif kıvrımlı antiklinal meydana gelmiştir. Ana antiklinalin güneye döndüğü yerde Süphan dağı bütün haşmeti ile kendini gösterir. Süphan dağı bir kıvrım kanadının, lavlarla örtülü eski masifin doğu ve batı kenarını kontüre eder gibidir. Bu kıvrım kanadı bir taraftan batıda, güneydoğu Toroslarla, diğer taraftan da Van gölünü çeviren oluşumla bağlanır.

Bu kıvrımlı yüzey daha sonraki devrelerde vukubulan tektonik olayların rijit bölümlerinde olmuş ve bu olaylar sonucunda kırılmalar şeklinde kendini göstermiştir.

Miosen de vukubulan bu volkanik olaylar bu tektonik hareketlerin doğal bir sonucu olarak görünüyor. Patnos Malazgirt ve Bulanık depresyonlarının teşekkülü de hiç şüphesiz bu tektonik olayların bir sonucudur. Bu depresyonların çevreleri üstleri düz, yayla görünüşlü oldukça yüksek dağlık alanlarla çevrili bulunmaktadır. Depresyonların kenarlarında miosen tabakaları genellikle disloke olarak görülmekte ve neojenin altında muhafaza edilmektedir. Bazı kenarlarda görülen soğuk menba suları bu dislokasyonların bir sonucu olabilir. Bu lonjitudünel faylar erozyon yüzeyleri ile düzlenmiş olduğundan, bunların muhtemelen Miosen veya pliosen başlangıcında teşekkül ettiğini belirtmek gerekir. Muhtemelen bölümde lonjitudünel fayların yanında trasversal faylar da mevcut olabilir. Ancak Patnos'un kuzeyinde Geli vadisinde neojeni takiben kuzey-güney yönlü bir fay da tesbit edilmiştir. Bu faylar boyunca rengi beyaz ve kıvamlı soğuk kaynaklarının mevcudiyeti bu görüşü desteklemektedir.

Bunlardan başka bölgede bulunan sedimanterler şiddetli kıvrılma basınçları sonucunda şistleşme ve parçalanmaya maruz kalışları, kratesa kalkerleri ile serpantinlerin birbiriyle yoğrulmuş görülmesi gibi bir sonuç yaratmıştır. Ayrıca, kalkerler gibi, greli, marnli ve killi materyallerde çok çatlaklı ve yarılmış olup, bu nedenle plato yüzeyinde taş yığınları ortaya çıkmıştır.

VIII— SONUÇ

Bugüne kadar detaylı bir jeomorfolojik çalışmanın yapılmadığı Malazgirt depresyonunu benden sonra geleceklere tanıtmak amacı ile bu araştırma yapılmıştır.

Genellikle bu türlü bir jeomorfolojik araştırmada, bölgenin, coğrafik özellikleri belirtilmeden, doğrudan doğruya, ana konuya girildi. Ancak Malazgirt, Doğu Anadolu bölgesi içinde, henüz coğrafi etüdü yapılmamış bir ilçedir. Bunu da düşünerek, önce depresyonun önemli coğrafi meseleleri çok sathi olarak ele almak ve bölgenin tanımı yapıldıktan sonra, ana konuya başlamış olduk.

Malazgirt depresyonu, memleketimizin Doğu Anadolu bölgesinde yukarı Murat vadisi boyunca uzanan depresyonlardan biridir. Burada hakim jeomorfolojik unsur, geniş alanlarda uzanan bir tesviye yüzeyidir. Yükseklikler değişiklik göstermekle beraber, burada ortalama yükseklik 1600-1800 metreler arasındadır. Bu tesviye yüzeyi çok yerde neojeni keser ve yaşı muhtemelen pliosen'dir. Bu yüzey depresyonda Murat nehri ve kolları tarafından kesilmiştir. Bazı yerlerde volkanik akıntılar, bu tesviye yüzeyinin sathı yakın yerlerinde, akarsular tarafından parçalanarak, dik vadi yamaçları, bazalt sütunları ortaya çıkmıştır. Buralarda vadi yamaç ve tepelerinde taraça düzlükleri ve akarsuları her iki yamacındaki yumuşak kısımları dış etmenlerin aşınma faktörleri ile süpürülmüş, sert kayalar ortaya çıkmıştır.

Malazgirt-Patnos depresyonu taban daima düz, bir ova görünümünde değildir. Buralarda yeni ve eski alüvyon depolarıyla dolu olup, depresyonun güney bölümü kuzeye oranla daha düz ve alçaktır. Kuzeyde ise hafifçe yarılmış sırtlar ve taraça düzlükleri yereye hakim görünür. Bu depresyon tektonik bir çukurdur; Ve sismik bir alandır.

Plato yüzeyi üzerinde yükselen arızalı alanlar, ya nisbeten daha mukavemetli eski oluşumun meydana çıkan sahalara veya çok yeni volkanik örtülere tekabül eder. Bölgedeki neojenden beri devam edegelen volkanizma olayları tektonizma sonucu olması kuvvetli muhtemeldir.

Bölgenin jeolojik oluşumu da kısaca şöyledir:

1- Bölgede, menşei denizsel olan miosen (Akitanien-Burdagalien) geniş alanda yaygındır.

2- Biri orta miosen, diğeri pliosen olmak üzere iki volkanik formasyon vardır.

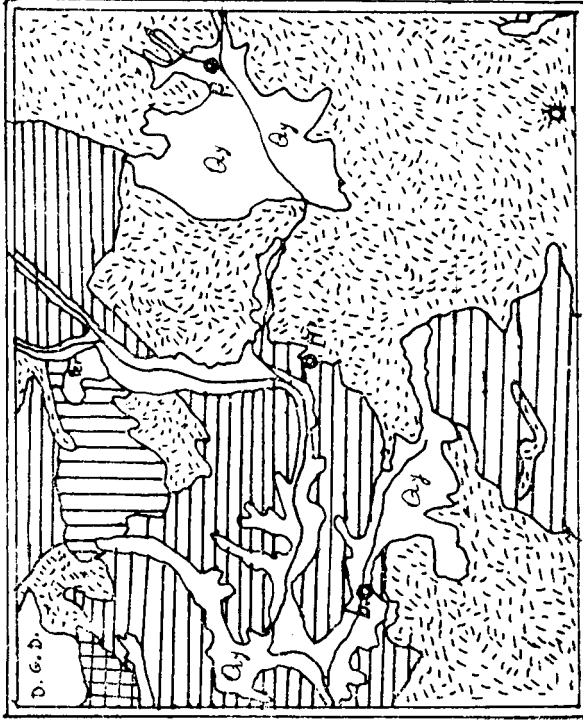
3- Bazalt oluşumu, andezitten sonra ve pliosende veya kuarterner başlangıcındadır.

Bölgede, büyük kısım lavlarla örtülü bulunan ve mermer, kuvarsit ve granit kıvrımları gibi masifi hersinitlere bağlamak mümkündür. Bundan sonra göl fasiesi yereye hakim olmuş, volkanizma ve volkan ürünleri depresyonu örtmüş, fakat depresyonlar tektonizma sonucu meydana gelmiştir. Bununla beraber, alp tektonizması bölgede daha hakim görünmektedir.

LİTERATÜR

- Altınlı, E. : Doğu ve Güney doğu Anadolunun jeolojisi M.T.A. yayınları Sa.66.s.67.1966
- Ardel, A. : Jeomorfolojinin prensipleri. Coğ. Ens. ya. 1963 No. 53
- Arni, P. : Tektonische Grundzüge Ostanatoliens und benachbar.
- Darkot. B. : Malazgirt İslam Ansiklopedisi. 7 cilt s. 239-248
- Erentöz.C. : Türkiye'nin stratigrafisi. M.T.A.yayınları, s. 66, 1966
- Ergenç, A. : Ağrı-Patnos arasının jeomorfolojik ve jeolojik etüdü. Basılmamış mezuniyet tezi.
- Egeran, E.N.Lahn, E. : Türkiye Jeolojisi. Ankara, 1948
- Erinç. S. : Morfoloji. I. Cilt Coğr. E. ya 1958
- Erinç, S. : Doğu Anadolu coğrafyası. İst. 1953
- Erinç, S. : Jeomorfoloji I. İst. 1968
- Izbirak, R. : Sistematik jeomorfoloji. Ank. 1955
- Izbirak, R. : Cilodağı ve Hakkari ile Vangölü çevresinde coğrafya araştırmaları. İst. 1951
- Ketin, İ. : Anadolu Tektonik birlikleri. M.T.A.ya..sa.18.1967
- Ketin, İ. : Umumi jeoloji I-II. İst. 1957-1963
- Krause, K. : Die Floristische Beziehungen des Ararat Gebietes und Hoharmenien Türich, 1914.
- Lahn, E. : Anadolunun neojen ve dördüncü zaman Volkanizması, 1948
- Mercier.J. : Malazgirt-Patnos depresyonu ve çevresinin jeolojik etüdü. M.T.A. ya sa 546, 1942 (Rapor)
- Neumann, E. : Vom goldenen Horn zu den Quemmer des Euphrat. München, 1839 s. 303-324
- Parejas. E. : La tektonique transversale de la Turquie. jeo, Ens. ya. İstanbul 1948, No. 8
- Pamir, H.N., Baykal, F. : Bingöl mıntıkasının jeolojik yapısı İst. Üni. Jeo Ens. ya İst. 1943
- Saloman-calvi, W. : Anadolunun tektonik bünyesi, M.T.A.ya 1940
- Yalcınlar.L. : Türkiye bünyesinin ana hatları. Coğr. Ens. Der. cilt 2.sayı 3-4.1952
- Yalcınlar.L. : Struktural Morfoloji cilt I-II. ist. 1968-1969
Malazgirt savaşı. Atatürk Üni. Erzurum 1950.
Nüfus sayılı 1970 telgrafla alınan sonuçlar.
Türkiye jeolojik haritası van paftası.

malazgirt ve çevresi jeolojik haritası

ölçek 1:500000

holosen, yeni alüvyon

negien, karasal, ayrılmamış

bazalt, eblenit

miosen, denizel, ayrılmamış

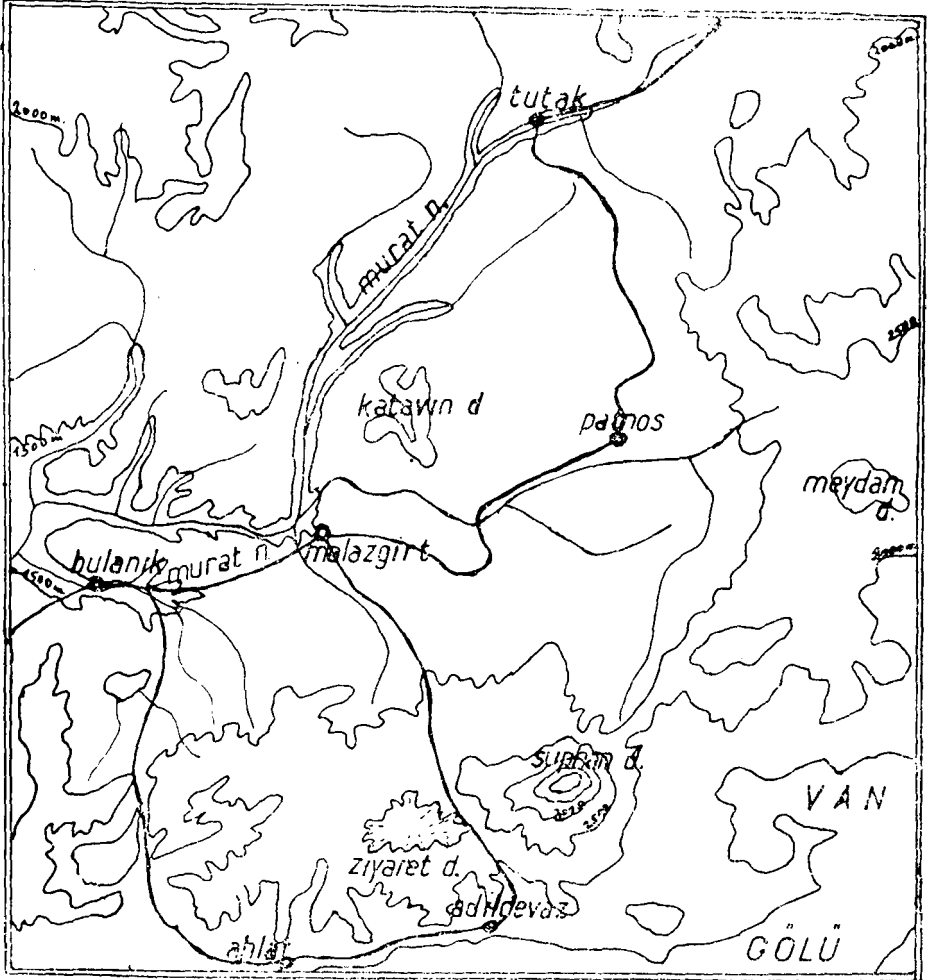
traverten

diorit, gabbro, diabaz

paleozoik, metamorfik

malazgirt ve çevresinin
oro-hidrografik haritası

ölçek 1:500000

DOĞU ANADOLUNUN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ *

Ord. Prof. Besim DARKOT

Sayın Dinleyenlerim;

Coğrafyacıların bir eğilimleri vardır: az bildikleri konular üzerinde de, iyi bildiklerini sandıkları konular kadar söz söylerler. Gençliğimden beri Doğu Anadolu'nun ayrı ayrı kesimlerinde mesleğimi ilgilendiren birçok gözlemler yapmış olmama rağmen bu büyük ve çeşitli bölgeyi hakkiyle tanıdığımı ileri süremem. Ancak size, belki benden daha iyi tanıdığımız bu bölge üzerinde bir sentez sunmak istiyorum.

Bildiğiniz gibi, Doğu Anadolu deyimini coğrafi bir terim olarak Cumhuriyet devrinden beri kullanılmaya başlamış bulunuyor. Fakat başlangıçta bu terimle, memleketin aşağı yukarı bütün doğu üçtebiri anlaşılıyor ve bölgenin alanı Güney Kafkasya ve Doğu Karadeniz'den güney sınırlarımıza kadar uzanıyordu. Başka bir deyimle, Doğu Anadolu şimdiki sınırlarından Karadeniz bölgesinin doğu bölümüne taştığı gibi, şimdi ayrı bir bölge, küçük bir bölge gibi ayırmakta olduğumuz Güneydoğu Anadolu'yu da kapsıyordu. Şunu söyleyelim ki, dahayakın zamanlarda bile, Doğu Karadeniz kıyılarını değilse bile, Güneydoğu Anadolu'yu Doğu Anadolu ile beraber ele almak yolundan gidenler olmuştur: on yıl kadar önce Türkiye'nin coğrafi bölgelerini okuturken ben de iki bölgeyi birlikte almış, konuları yine ayrı ayrı incelemekle beraber, her bir konuyu önce bir bölgede, sonra ötekinde ele almak suretiyle tetkik etmişim. Kıymetli arkadaşım Prof. Dr. Sırrı Erinç de Doğu Anadolu kitabında buna benzer bir yol izlemiştir. Böyle olmakla beraber, şüphesiz bu işlem, ayrı birer yapıya sahip olan iki alanın ayrı birer bölge olarak alınması temelini bozacak değildir.

Yukarıda söylediğim gibi, Doğu Anadolu adı epeyce uzun bir zamandan beri kullanılmakla beraber, bunu müphem bir tarif şeklinden kurtarıp belli temellere dayanan sınırlar içinde belli özellikleri olan bölge karakterine ulaştırılan durum 1941 de Türk Coğrafya Kurumu'nun da temelini atmış olan *Birinci Türk Coğrafya Kongresi* oldu. Bu kongrede bir ihtisas komisyonunun hazırladığı taslak üzerinde, Coğrafyacıların tartışmalarıyla, memleketin doğusunda bu adı taşıyan bir bölge ortaya kondu ve bu bölgenin dört bölümü de tesbit edildi. Ertesi yıl (1942), coğrafi bölgeler Millî Eğitim'in ilk, orta ve lise basamaklarında uygulanmaya başlayan bir sistem içinde yer aldı ve bu anlamına, demek ki otuz yıl önce kavuşmuş oldu.

* Bu konferans 21. VIII. 1971 tarihinde Atatürk Üniversitesi'nde verilmiştir.

İşte bugün sizlere Doğu Anadolu coğrafi bölgesinin bazı özelliklerini özetlemek, onun Türkiye bütünü içinde yerini belirtmek istiyorum.

İlk dikkat çeken özellik, *Doğu Anadolu'nun büyük, hatta çok büyük bir bölge oluşudur*. Bu bakımdan kendisiyle karşılaştırılabilecek tek bölge iç Anadolu'dur. Türk Coğrafya kongresi'nde çizilen sınırları içinde Doğu Anadolu Türkiye topraklarının % 21 ini kapsamakta, İç Anadolu bölgesinin ise ondan çok küçük bir farkla %20 yer tuttuğu görülmekte, Karadeniz bölgesi % 18 ile onu biraz geriden izlemekte Akdeniz bölgesi % 15 ile iyice arkada kalmaktadır. Öteki üç bölge ise % 10 (Ege bölgesi) ve daha az yer tutmaktadır (Marmara böl. % 8, Güneydoğu % 7,5). Doğu Anadolu ile İç Anadolu'nun öteki bölgeleri çok geride bırakacak ve Türkiye'nin beşte ikisini hafifçe aşan bir alan kaplayacak kadar büyük olması neyle izah edilmelidir? Bu durumun başlıca nedeni Türkiye'nin yer yapısında aranmalıdır. Başlıca dağların kuzeyde ve güneyde kıyıya paralel birkaç sıra halinde uzanması memleketin iç kesimlerini denizden ayırmakta ve bu ayrılış ise iklimi, doğal bitki örtüsünü, sular rejimini, dolayısıyla insanların yaşayışını etkileyerek kıyı bölgelerinden farklı bir yapıya sahip büyük iç bölgeler ayırılmasına yol açmaktadır. Eğer kıyı dağları sistemi kuzeyde ve güneyde bölünmez bütünler olarak kabul edilmeseydi, deniz etkisinin kuvvetle hissedildiği kıyı kesimleri ayrılmış olsaydı, o zaman iç bölgeler büsbütün büyür, fakat böyle bir büyüme, bölgeler arasında bulunması gereken ahengi bozardı. Bunun içindirki, deniz etkilerinin tedrici şekilde azaldığı, fakat yine de tümüyle ortadan kalkmadığı alanları bütünüyle kenar bölgelere bırakmak yolundan gidilerek böyle bir sakinca önlenmiş bulunuyor.

Doğu Anadolu bölgesinin ikinci özelliğinin (yüksek bölgelerimiz içinde en yüksek) ve *engebeli* (bölgelerimiz içinde en ârızalı) olması gerekir. Herhangi bir fiziki harita, bölge üzerinde yer alan koyu renklerle bölgemizin ötekilerinden çok yüksek olduğunu hemen göstermeye yeter. Bölgemizin orta yükseltisi üstünde henüz toplu bir çalışma yapılmamış olmakla beraber, Profesör Ali Tanoğlu'nun Türkiye bütünü üzerinde çığır açan ortalama yükselti çalışması (ki, Türkiye'nin ortalama yükseltisi 1131 m. olarak tesbit edilmiştir) yanında, Doğu Anadolu'nun büyük kısmını kapsayan 1:800 000 ölçekli Erzurum paftasında ortalama yükseltinin metre olarak bulunmuş olması, Doğu Anadolu'da ortalama yükseltinin bu sayı etrafında belki hafifçe üstünde bulunduğunu söylememize fırsat hazırlar. Ancak, biraz aşağıda da dokunacağımız gibi, Doğu Anadolu Tibet yaylasında görüldüğü gibi monoton bir yükseklik durumunda olmayıp bazı kesimlerde (meselâ Van gölü doğusu) yörelerin ortalama yükseltisi 2300 metreye fırlamakta, bazı kesimlerde (İğdır ovası) 800 metrenin altına, Fırat boğazlarında 600 metreye inmektedir. Demek ki, Doğu Anadolu aslında yüksek bir bölge olmakla beraber, yükselti bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Bu özellik şimdi ele alacağımız zelyef yani yüzey şekillerinden doğmaktadır.

Gençliğimde memleketin doğu-sundaki "avârız"dan bahseden coğrafya kitaplarında, yahut okuduğumuz derslerin notlarında bu avârızın yüksek olduğu kadar

karışık ta olduğu söglendiğini hatırlarım. Öyle ki doğrultuları pek belli olmayan dağların bir yerlerde düğümlendiği, bir yerlerde yelpaze gibi açıldığı, bir dağ sırasının aradaki başka bir dağ sırasıyla komşusuna bağlandığı tasvir edilir. Bu tasvir hemen hemen anlaşılmaz bir hal alır: Böyle bir karışıklık tasavvurunun, her şeyden önce, o sırada elde güvenilir bir memleket haritasının bulunmamasından ileri geldiğini söylemeliyim. 1909-1928 arasında kartograflarımızın son derecede takdire lâıyk, o derece de güç şartları yenerek meydana getirdikleri 1:200 000 ölçekli istikşaf haritalarına dayanılarak Harita Genel Müdürlüğü tarafından ilk defa 1934 te yayınlanan 8 haftalık 1:800 000 ölçekli harita, coğrafyacılar önünde gerçekten geniş bir ufuk açtı. Her ne kadar bu haritalar masa üzerinde incelenmek üzere hazırlanmış iseler de, öğretimde şimdi kullanılan bütün duvar haritaları ve atlaslarda, sayısı epeyce çoğalmış olan ansiklopedik yayınlara kullanılan haritalar hep bu ana kaynaktan türemiştir. Son yıllarda da 1:25000 ölçekli haritalarda bundan türeyen 1:100 000 ölçekli haritalar yardımıyla sözü geçen ana kaynak üzerinde ufak tefek satışlar yapılmakla beraber bu kaynak temel çizgileriyle ayakta duruyor. İşte bu yeni haritalar yardımıyla, epeyce zamandan beri, Doğu Anadolu'nun yüzey şekilleri üzerinde eskisinden farklı bilgilere sahibiz ve bu yüzey şekillerinin özelliği hakkında doğu denebilecek bir fikrimiz var: artık biliyoruz ki, Doğu Anadolu bölgesinin yer yapısı çok çeşitli olmakla beraber karışık değildir, hatta karışık görünüm dokusu içinde muazzam bir âhenk vardır. Şöyle ki memleket seylefinin esas itibarıyla doğu-batı çizgileri (daha doğrusu yapısal şeritleri) bölgede takımıyla yücelmiş fakat karışıklığa uğramadan, birbirine karışmadan, yanyana, büyük bir düzen içinde uzanmaya devam etmektedirler. Bu doğu-batı şeritleri, jeologların ayırdıkları gibi Kuzeyden Güneye Pontidiler, Anatolid'ler, Tavrid'ler (Toros) ve İrandid'ler halinde birbirlerine paralel düzenli yaylar meydana getirirler ve birbirlerine öyle uyarlar ki, şeritlerden birisi yükseldiği zaman onun ardından gelen de yükselir ve böylece, Parajas'ın üzerinde durduğu gibi, arzanî (enine) bir takım yücelme ve tekneleşmeler yaparlar. Her çeşit kendine özel ve komşusundan farklı kıvrılma şekillerini, yapı elemanlarını bir boydan öteki boya kadar saklar, kayaçlarının tabiatında, fauna'sunda bile özellik gösterir. Bu şerit yapısı, Doğu Anadolu'da zelyefin ana çizgilerinin doğu-batı doğrultulu yaylar görünüşü alması dolayısıyla ulaşım akımlarını da kanalize eder. Başlıca yolların (ve deniz yollarının) bu yaylara uygun oluşu gerek bölge için ulaşımında, gerekse bölgenin küçük Asya ve Akdeniz âlemiyle komşu Ortadoğu memleketleri arasında yüksekliği ile gerçekten bir engel rolü oynamadığını, bilâkis ülkeleri birbirine bağladığını ortaya koyar. Ancak şunu da ilâve etmek gerekir ki, yolların dağlık bir araziden geçmesi, dağlar arasındaki yapısal menşeli olukları boylaması, doğudan gelen saldırıların göğüslenmesini kolaylaştırmaktadır ki, tarih boyunca, pek büyük istisnalar dışında bu saldırıların Anadolu içlerine doğru durdurulmuş bulunması, Doğu Anadolu'nun yurt savunmasında ne kadar temelli bir eleman olduğunu ortaya koyar.

Ulaşım akımlarının doğu-batı doğrultusunda kolaylaştırılmış olması özelliği

yakınında güney-kuzey doğrultusunda ulaşımın bu derece kolay olması da bir gerçektir. Bu nedenle, Doğu Anadolu yollarının uzun mesafeler üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanarak bir vadi yarmasına rastladığında birden sert bir dirsekle döndüğünü görmekteyiz. Önemli Kop-Zigana yolu böyledir. Fakat bunun dışında, Doğu Anadolu'yu bütün enliliğini izleyerek kolayca aşmaya olanak hazırlayan enine tekneleşmelerin de varlığı dikkatimizi çeker. Daha ilk çağdan beri işlemiş olan Diyarbakır-Harput-Malatya-Sivas-Samsun yolu (şimdi Sivas-Malatya demiryolu) böyledir. Bu düşünceler bizi bir bölgenin çok yüksek ve çok engebeli olduğu halde ulaşım bakımından nisbî kolaylıkları gösterebileceği sonucuna ulaştırır. Bu misali bize Doğu Anadolu vermektedir. Her ne kadar dağlık bir kesimde yolların uzun zaman karla kapalı kalması yukarıda söylediklerimizin yanlısını çıkartır gibi görünürse de, eski çağlarda kış mevsiminin esasen hemen her yerde durduğu da hatırlanmalıdır. Şimdi ise bu mevsimde hiç değilse ana yolların kışın açık tutulması mümkün olabilmektedir. Şunu da söyleyelim ki, Doğu Anadolu'nun ulaşım bakımından talihli olmayan köşeleri varsa da, Hakkari yöresi dışında buna geniş örnekler bulmak pek kolay olmaz.

İklim alanında Doğu Anadolu'nun özelliği söz konusu olunca kışların sertliği hemen akla gelir. Fakat burada da, iklimin çeşitliliği sertlikten fazla dikkati çeker. Çeşitlilik denince Erzurum yaylalarının doğru çizgiyle 80 km. uzakta olduğu Karadeniz kıyıları arasında fark hemen hatırlanır. Bu derece önemli farklar başka kesimlerde de vardır: bugün hâlâ memleketimizde sıcaklık ölçülen meteoroloji istasyonları arasında sıfırın altında 43° 26 rekorunu muhafaza eden Ağrı il merkeziyle ona doğru çizgiyle 46km. uzaklıkta, Aras vadisinde yer alan ve meyve bahçeleri arasında âdetâ kaybolmuş Kağızman arasındaki farkta hatırlanmaya değer ve bu fark, bilindiği gibi, İğdir'a doğru daha da artar. Doğu Anadolu yüksek yaylaları üzerinde kışlar genellikle çok soğuk ve sürekli olmakla beraber, bölge içinde Van gölü kıyıları gibi yükseltisi 1650 metreyi aşan yerlerde bile, ayrıca Erzincan, Elazığ ve Malatya ovası gibi ılık vahalarda vardır. Her ne kadar meteoroloji gözlemleri bu kesimlerde 25°C den daha düşük sıcaklıklar kaydedildiğini ortaya koyuyorsa da, bunlar bütün kış boyunca sürekli değildir. Ve unutulmamalı ki Bursa gibi Marmara bölgesi şehirlerinde bile sıcaklığın 25° C altına düştüğü görülebilmektedir. Buna karşılık, yerleşmiş kesimlerde yaz mevsiminin gösterdiği ayrılıklar kaydı değer: Malatya ve Elâ: ıg'da en sıcak ay ortalamaları 27° C ye vardığı halde Erzurum'da 19° 5 C ve Kars'ta 17° 5 C yi aşmamaktadır. Buna göre, Doğu Anadolu'da yukarıda işaret ettiğimiz çeşitlilik dışında iki farklı iklim bölgesi ayrılabilir. Bunlardan birisi step ikliminin (B2 diye işaretlediğim yazlar kurak ve sıcak, kışları sert ve yağışlı tipi; öteki de (A2 diye işaretlediğim) yazları serin ve yağışlı kışları sert ve yağış payı düşük (kurak mevsim yok) karasal orta iklim. Bu iki tipi ayıran sınır çizgisi net olarak çizilebilir ve bu çizgiyi Erzincan, Karaköse ve İğdir'ı B2 bölgesinde, Erzurum, Kars ve Ardahan'ı A2 bölgesinde ırakır.

Doğal bitki örtüsü bu iklim şartlarını yansıtmakla beraber, yüzyılların etkisi, tarım yoluyla ovalardaki step florasını değiştirmiş, dağlık alanlarda orman örtüsünü geniş ölçüde bozmuştur. Bilindiği gibi Doğu Anadolu memleketimizde ormanların en yükseklerde başladığı ve en yükseklere çıktığı bölgedir: Aras vadisini boylayan dağlar üzerinde tutunabilmiş orman örtüsü 2100 metrelerden başlayarak 2800 metreye kadar çıkabilmektedir ki bu son sayı ılık Akdeniz'e komşu olan Toros ormanlarının üst sınırından 400-500 metre daha fazladır. Diğer taraftan, Doğu Anadolu dağlarında ormanların azlığı iki nedene bağlanabilir: aşağılarda insanın baltası, yukarı kesimlerde yaz sıcaklarının, belli bir sınırdan sonra, yetersizliği.

Doğu Anadolu'da akarsu rejiminin başlıca özelliği, yaz sonuna rastlayan (ve memleketimizde genel olarak görülen) fakirleşmeden başka bir de su seviyesinde kış alçalması görülmesi, buna karşılık ilkbaharda az-çok gecikerek, yani nisana hatta mayısa doğru kayarak asıl seviye yüksekliğinin kaydedilmesidir. Bu durum Doğu Anadolu akış rejimini Anadolu'nun batı, hatta orta kesimlerinden ayırır.

Şimdi insan topluluğunu ilgilendiren özellikleri seçmeye geçelim.

Nüfus bakımından Doğu Anadolu Türkiye'nin coğrafi bölgeleri arasında en geride geliyor. 1945 sayımında Doğu Anadolu bölgesi sınırları içinde yaşayan nüfus 2278 000 idi ve bu nüfus, Türkiye toplam nüfusunun %12,2sini meydana getiriyordu. Bölgenin alanı Türkiye'nin % 21 i olduğuna göre, Doğu Anadolu'nun تنها bir bölge olduğu hemen farkediliyordu (km²ye 13,9 kişi). O zamandan beri geçen süre içinde bölgenin nüfusu ve nüfus yoğunluğu artmış, fakat Doğu Anadolu'nun Türkiye bölgeleri arasındaki oranı hemen hemen değişmemiş, hatta küçük ölçüde gerilemiştir: bütünleriyle bölgemizde yer alan iller veya ilçelerin sınırları içinde yaşayan nüfus 20 yıl sonra (1965 te) 3.775.000'e çıkmış, km² ye düşen ortalama nüfus sayısı 23.2 varmış, son sayımın (1970) ilk alınan sonuçlarına göre bu nüfus 4295 000 e ve km² ye düşen sayı 26,4'e ulaşmış olmakla beraber, bölge nüfusunun Türkiye nüfusu içindeki oranı yine % 12 yakınında kalmıştır (% 12.02 ve %12,04). Buna göre, Doğu Anadolu Türkiye de en az nüfus yoğunluğu olan bölgedir. Yukarıda gördüğümüz gibi, geçen yıllar içinde Doğu Anadolu'da nüfus sayısı ve nüfus yoğunluğu sürekli artış göstermiş olmakla, beraber bunun nedeni araştırılacak olursa başlıca sebep olarak, Doğu Anadolu nüfusundan bir kısmının, başka bölgelerde daha çok sayıda ve fazla nüfuslu olan şehirlere göç etmek suretiyle bölge nüfusunun hızlı artışını frenlemesi gösterilebilir.

Şüphesiz Doğu Anadolu'da da şehirler vardır; hatta bunların içinde bazılarının nüfusu örnek alınacak bir hızla artmıştır ve artmaktadır. Meselâ 1927 de 3000 den fazla nüfusu olan kentlerin sayısı 22 yi geçmiyordu ve bunlar arasında 10 000 den fazla nüfuslu yalnız 5 şehir bulunuyordu ve 30 000 den fazla tek bir şehir vardı. (Erzurum). 3000 den fazla nüfuslu kentlerin sayısı 1965 te 69 a yükseldi ve bunlar arasında 10 000 den fazla nüfuslular 16 ya vardı. Bu son sayı 1970 te 23ü bulmuştur.

İlk olarak 1945 te Doğu Anadolu'da bir şehir (Erzurum) nüfusu 50000'i aştı ve 1955 te Ma'atya da ona katı'dı. 1965 te bu iki şehrin nüfusu 100.000'i geçti. Daha 1960 ta nüfusu 50 000'i aşmış olan Elâzığ da 1970 te 100 000 den fazla nüfusa sahip oldu. Böylelikle şimdi Doğu Anadolu'da 100 000 den fazla nüfuslu üç şehirle ayrıca nüfusu 50 000'i aşmış iki şehir daha (Erzincan ve Kars) bulunuyor. Fakat bütün bunlara rağmen bölgede yaşayan kentsel nüfus oranı yine öteki bölgelere göre daha düşüktür: 1965 te Türkiye nüfusunun hemen % 38 i 3000 den fazla nüfuslu Kentlerde yaşadığı halde Doğu Anadolu'da kentsel nüfus oranı % 22,5 u geçmiyordu. 1970 için henüz kesin bir şey söylenemezse de, Türkiye'de kentsel nüfus oranı % 40 ı aşmış olduğu halde Doğu Anadolu'da bu oranın % 27,5 kadar kaldığı söylenebilir. Şüphesiz bu son oran 5 yıl öncesine göre önemli bir artış belirtirse de Türkiye ortalamasına ve Batı bölgelerimizdeki duruma göre geride kalma vardır. Doğu Anadolu nüfusunda şehirleşme özellikle son 15 yıl içinde hızlanmış görünüyor. Gözlem üzerinde durursak kent nüfusundaki artışın kasaba ve küçük şehirlerde değil, büyük merkezlerde daha hızlı olduğunu görüyoruz (1).

Yukarıda Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğunun 1965 te 23,2 iken 1970 te 26.4 olduğunu söylemişim. Bu mutlak nüfus yoğunluğ yerine yalnız kırsal nüfusun yoğunluğunu (yâni, kentsel nüfus çıkarıldıktan sonra kalan nüfusun yoğunluğu) alacak olursak bu sayıların 18.0 (1965) ve 19.1 (1970) olduğunu görüyoruz. Görüldüğü gibi, iki sayım boyunda mutlak nüfus yoğunlukları arasında 3,2 artışa karşılık kır nüfusları yoğunluğu arasında ancak 1,1 artış kaydedilmektedir. Bu da bize, Doğu Anodolu'da nüfusun daha çok şehirlerde arttığını göstermektedir; fakat yanlış anlaşılmasın: doğum fazlası oranları çok muhtemel olarak kırdaki (köylerde) şehirlerden fazla olduğu halde, artan kırsal nüfusun önemli bir bölümü ve bölge içindeki büyük şehirlere yığılmakta, ya da bölge dışına taşmaktadır ki bu son durum Doğu Anadolu'nun kendi nüfusunu tamamiyle zaptedememesi nede niyle, nüfus potansiyeli bakımından öteki bölgelerden geri kalması sonucunu yaratmaktadır.

Türkiye için genel denilebilecek bir durum, köylerde (kır nüfusunda) ve kasabalarda nüfusun erkek, kadın oranının kadınlar tarafından az-çok ağır basmalıdır. Bu hal erkek nüfusun daha fazla çalışma şansı olan şehirlere gurbetçilikle giderek kadınların daha çok yerlerinde kalmalarından ileri geliyor. Doğu Anadolu'da bu durum daha kuvvetle tekrarlanır. Şüphesiz bunun istisnası olarak askeri garnizonların bulunduğu yerleşmelerde ve madenocakları v.b. gibi iş yerlerinde erkek nüfusun fazlalığı görülür. Bunların olmadığı yerlerde kadın çokluğu kasabaların çoğunda da görülüyor.

- (1) 1965 te %22,5 olan kentsel nüfusun %14.8 i 10000'den fazla nüfuslu 16 şehirde yaşıyordu. 1970 te %27.6 olarak tahmin ettiğimiz kentsel nüfusun %19.1 inin 10000 den fazla nüfuslu 23 şehirde yaşadığı görülmektedir.. 1970 durumuna göre kentsel nüfusun % 69 u 10000' den fazla nüfuslu şehirlerde , % 31 i ise nüfusu 3000-10000 arasında olan kasabalarda yaşamaktadır.

Yukarıda sayılarını verdiğimiz ve Türkiye ortalamasına göre düşük olduğunu söylediğimiz mutlak ve kırsal nüfus yoğunlukları gerçekte Doğu Anadolu'nun çeşitliliği içinde yer yer büyük farklar gösterir: Elâzığ'ın Uluova'sında Türkiye ortalamasının üstünde, Batı Anadolu ovalarıyla karşılaştırılabilecek bir yoğunluk gösterir. Malatya ve Erzincan ovalarında söz konusu ortalamadan pek farklı bulunmaz. Buna karşılık Van gölü doğusunda, hele güneydoğusunda (Hakkâî) ortalama nüfus yoğunluğu 10 un altına düşmekte, 2500 metreden yüksek olan yarlar genel olarak ancak yazın ziyaret edilen ve yılın büyük kısmında boş kalan yaylaklar durumunu almaktadır.

Ekonomi bakımından Doğu Anadolu'nun hep bildiğimiz özelliği, tarım ile geçimin ağır basması, bu alanda çiftçilik ancak günlük ihtiyaçları karşılarken hayvancılığın başlıca geliri sağlamasıdır. Bunda relyefin kuvvetli olma, çiftçiliğe elverişli toprakların pek geniş yer tutması ve dağınıklığı ile beraber, ulaşımın yakın zamana kadar tarım ürünleri satışına kârlı bir iş durumu dışında tutmasında rol oynar. Ancak, Cumhuriyet devrinde ulaşımın gelişmesi, demiryollarının bölgeye ilk defa sokulması daha yakın yıllarda kamyonla taşımının ilerlemesi, çiftçilik hayvancılık arasındaki geleneksel bağıntıyı değişikliğe uğratmış, nüfusun artması tarım topraklarının artmasına ve otlakların az-çok gerilemesine yol açmıştır. Bu evrim, zamanımızda da sürüp gitmektedir.

Çalışma arkadaşım Dr. Metin Tuncel'in 1956 yılına ait verileri kullanarak 1960 ta yayınladığı bir etüd'e göre Doğu Anadolu'da toprakların faydalanma bakımından bölünüşü şöyle idi: ekili - dikili topraklar %9.6 nadas toprakları %4.6, ormanlar %5,8 çayır ve otlaklar %54,3 ürün vermeyen topraklar %15.7. Arada geçen süre boyunca, bu oranlar az-çok değişmekle beraber yine de bu günkü durum üzerinde bir fikir edinmemize izin verir. 1956 durumuna göre Doğu Anadolu'da ekili-dikili alanların bölge topraklarına oranı Türkiye ortalamasının yarısını geçmiyordu ve bu oran Doğu Anadolu Türkiye bölgeleri arasında tarım toprakları bakımından en geride kalıyordu. Buna karşılık Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde bu oran Doğu Anadolu'nun üç katını buluyordu.

Doğu Anadolu'da çiftçiliğin özelliği, tahıl üretiminin son derece de ağır basmasıdır. Genellikle ekili-dikili yerlerin % 90 dan fazlası tahıl üretimine ayrılır. Endüstri bitkilerinin ekildiği alan bütün bölgelere göre en az yer tutar ve aslında az ekilen bir-iki geleneksel bitki (Meselâ tütün ve şimdi ortadan kalkmış olan haşhaş) dışında endüstri bitkilerinin bölgeye yeni çeşitlerle girmesi Cumhuriyet devrine rastlamaktadır (şeker pancarı). Böyle olmakla beraber Doğu Anadolu'nun bir mazait yapısında olduğu da unutulmamalıdır: Elâzığ ovası, Malatya ovası (güney kenarı), Erzincan ovası ve İğdır ovası (Kağızman'a doğru Aras vadisi) çok çeşitli tarım faaliyetlerine elverişlidir. Her ne kadar bu söylenen kesimler dışında ağaç tarımı fazla gelişmemiş görünüyorsa da bu tabiatın engellemesinden çok deneme yetersizliğinden ileri gelmekte ve yeni meyve türlerinin girdikleri yerlerde başarılı sonuçlar verdiği görülmektedir.

Hayvancılık alanında Doğu Anadolu çiftçiliğın tersine bir bolluk gösterir: otlak alanlarının az-çok gerilemesine rağmen şimdilik hemen hemen beşte üç oranına yakın yer kapladığı bölgede son yıllarda 8,8 milyon koyun 3,3 milyon sığır beslenir ki bunlar Türkiye hayvan mevcudu içinde koyunun hemen dörtte biri (% 24) sığırında hemen buna yakını (%23) demek olur. Kars ilinde sığır mevcudu 1 milyon aşar koyun mevcudu 2 milyona yaklaşır; Erzurum ve Van illerinde de koyun sayısı birer milyonu aşar.

Yeraltı zenginlikleri için kesin bir şey söylenemiyor. Fakat tarım olanaklarının sınırlı olması hayvancılığın refah sağlamak bakımından tam yeterli bulunmaması karşısında, Doğu Anadolu'nun ancak bulunacak zengin madenlerle kalkınacağı düşüncesi aydınlarımız arasında yaygındır. Öyle sanıyorum ki, Doğu Anadolu'da tarımı verimlendirmek, hayvancılığı şimdiki ekstansif biçiminden kurtarmak bu iki kaynağa dayanan endüstriyi kurmak ve bölgeyi geniş olanaklar taşıyan turizm'e açmak daha gerçekçi bir işlem olacaktır. Şüphesiz bunlarla uğraşırken tabiiyle yeraltı zenginliklerini araştırmaya ciddi şekilde devam edilmelidir. Bu zenginlikler içinde, şimdiye kadar bölge olarak hemen hemen araştırılmamış olan petrol kaynakları Türkiye için büyük bir ümit yaşatmaktadır. Ancak, bütün kalkınma umutlarını buna bağlamak yerine, öteki kaynakları mümkün olduğu kadar fazla değerlendirmeye çalışmak ve eğer petrol bulunursa buna fazladan sevinmeliyiz. Krom, demir ve bakır gibi başka yeraltı zenginlikleri için de durum aynıdır. Petrol umudu yanında yer yer linyit kömürlerine de yer yer rastlanıyor. Enerji kaynağı yakıtların tezeği kullanma alanından kaldırmaya ve bölgeyi kalkındırmaya yetip yetmeyeceği üzerinde şimdilik kesin bir şey söylenemezse de, iyi bildiğimiz bir gerçek, Doğu Anadolu'nun ihtiyaçlarını aşan beyaz kömür potansiyeline sahip olduğudur. Keban barajı gerisinde Türkiye'nin en büyük tatlı su gölü doğmak üzeredir. Fırat'ın ikinci bir önemli barajının güney-doğu Toroslar'dan çıkış yerindeki Karakaya mevkiinde kurulmasına karar verilmiş bulunmaktadır. Bol ve ucuz enerji, elektrometalürji ve elektrokimya (bu arada madeni gübre) yapımına olanak sağlayacak, şimdi şurada burada dağılmış gördüğümüz seyrek endüstri kuruluşları yanında o zaman gerçek kalkınmanın dayanağı olan anıtlar yükselecektir.

TOPRAK REFORMU HAKKINDA COĞRAFI DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Talip YÜCEL

Türkiye, Batının cazip hayat seviyesine bir an önce kavuşabilmek ümidiyle, hızını gittikçe artıran bir sanayileşme hareketinin içinde bulunuyor. Ne var ki, endüstri, milletleri yüce hayat standardına ulaştırın tek yol değildir. Sanayi sahasında ileri gitmiş ülkelerin, hamlelerini hayranlıkla seyredip bugün gıpta ile baktıkları Danimarka, aynı hedefe ziraat yoluyla da varılabileceğini göstermiştir. İktisadî kalkınmalarını tamamlayarak feraha kavuşmuş memleketelerde, bir zamanlar saniyeleşme hareketlerinin, ziraî istihsal artışıyla atbaşı seyretmiş olmasından da anlaşılıyor ki, ziraatın desteğinden mahrum bir endüstrinin veya endüstriye sırt çevirmiş bir ziraatin emin adımlarla ilerlemesi mevzubahis olamaz.

Ne yazık ki, bizde bu husus biraz geç anlaşılmış, endüstrileşmeye dinamizm kazandıracak olan ziraî ıslahat teşebbüslerine ancak 1935'ten sonra başlanabilmiştir. Atatürk'ün vefatı ve İkinci Cihan savaşının araya girmesiyle duraklayan teşebbüsler savaşı takiben 4753 ve onu perçinliyen 5618 sayılı "Çiftçiyi Topraklandırma kanunu" ile tahakkuk safhasına intikal etmiştir. Bu kanun, hükûmete, bir kısım devlet arazisinden başka, sahibi tarafından işlenen çiftliklerin 5000, ortakçılık yoluyla ekilen tarlaların 2000 dönümden fazlasını topraksız çiftçiyeye dağıtma hakkını bahşediyor; nadas, askerlik ve belgelendirilmiş uzun hastalık gibi makul bir özür olmaksızın, üst üste 3 yıl sürülmeyen arazinin istimlâk edilebileceği hükmüyle, ziraî faaliyetin sürekliliğini temin gayesi güdüüyor; nihayet çiftçilere teknik malzeme ve kredi sağlama yollarını açıyordu. Böylece ziraî işletmeler, sahibini doyurur ve memleket istihsaline birşeyler ekliyebilir hale getirilecekti.

İşe, daha çok toprak dağıtımıyla başlandı. 1947-1960 devresinde ortalama 50 şer dönümlük parseller halinde, 18 milyon dönümden biraz fazla (18 078 837 dönüm) toprağın tapusu çiftçilere verildi. Bu büyüklükteki arazi parçalarının köylüye bir fayda sağlayamayacağı mülâhazası ile, son yıllarda dağıtılan topraklar, kuruda 200 dönüme çıkarılmış, buna karşılık sulanabilen yerlerde 30 dönüme indirilmişti. Dağıtımdan 360 762 aile; ziraî krediden çiftçilerin sadece % 15-20 si faydalanabildi. Dağıtımı yapılmış toprakların ancak % 5'i istimlâk edilmiş araziydi. Mülk sahiplerinin, kanun tarafından tayin edilen hadler üstündeki topraklarını satmak üzere yaptıkları müteaddit müracaatlara devlet kulaklarını tıkamıştı.

”Çiftçiyi topraklandırma kanunu” ile ziraat alanlarımız biraz daha bölünmüş, ekonomik işletme şartlarından uzak cüce ve cılız işletmelerin sayısı çoğalmış ve ziraatimizde çözümler başlamıştı. Nüfustaki süratli artışın da tesiriyle, ziraati ıslah hayelleri toprağa gömülmüş; ziraatimiz endüstrileşmenin yükünü taşıyamamış ve Türkiye, ağırlığını her geçen gün biraz daha hissettiren, bir ekonomik buhranın ortasına itilmiştir.

İçine sürüklendiğimiz dar boğazdan, bizi ziraatın kurtarabileceği inancıyla ki, 1964 de ve 1971 de, yolları farklı olsa bile, memleketi aynı hedefe ulaştıracak toprak reformu kanun tasarıları hazırlanmıştır. Acaba Türkiye'nin toprak reformuna mı? yoksa ziraî reforma mı ihtiyaç vardır?.

Toprak reformu mu? ziraat reformu mu?

Türkiye ziraatini sıhhatli bir bünyeye kavuşturup, istihali artırmak için bizde toprak veya ziraî reformlardan hangisinin yapılması lâzım geldiği hususu, hiç değilse 1965'tenberi hararetli münakaşalara yol açmıştır. İlmin ve modern vasıtaların yardımıyla, topraktan azamî verim elde etme çarelerinin heyeti mecmuası olan ziraî ıslahat (la reforme agricole); rantabl bir işletme için toprak mülkiyet müessesesinin yeniden tanzimi demek olan toprak reformunda (la reforme agraire) farklıdır. Prof. Dr. Reşat Aktan'ın Türkiye Ziraat mühendisliği I. Teknik Kongresinde okuduğu ”Toprak reformu meseleleri” adlı tebliğine bakılırsa, dünyanın hiç bir yerinde tarım reformu adı verilen bir ıslahat mevcut olmayıp, yapılanların hepsi toprak rejimini yeniden düzenleyen gayesini güden toprak reformudur.

Sayın profesörün, biraz aceleyle verilmiş bu hükmüne katılmaya imkân yoktur. ”Dünyanın hiç bir yerinde tarım reformu adı verilen bir ıslahat mevcut değildir” ifadesinden, muhterem Aktan'nın, kanun adlarına pek büyük bir ehemmiyet atfettiği anlaşılıyor. Gerçekten bir çok ülkelerin, kendi ziraatlerine çeki-düzen vermek gayesiyle ”la reforme agraire” yani toprak reformu başlığını taşıyan bir takım kanunlar çıkardıklarını biliyoruz. Öyle görünüyor ki, prof. Aktan, en ciddi eserlerde bile toprak (agraire) kelimesinin ziraat (agricole) kelimesi yerine kullanıldığından habersiz tercümanların ”la reforme agraire”i dilimize hemen daima ”toprak reformu” şeklinde aktarmalarına kurban gitmiştir.

Bizim için kanunların ruhu, isminden çok daha mühimdir.. ıslahat maksadiyle hangi ülke tarafından çıkarılmış olursa olsun, bu türlü kanunların hedefi, çiftçilere geçinebilecekleri toprağı teminden ziyade, ziraî istihali kamçulamaktır. Esasen toprak mülkiyet rejimine, her yerde bu maksatla ve bu ölçüde müdahale edilmektedir. Meselenin hakiki çehresi bu olduğuna göre, milletlerin binbir fedakârlığa katlanarak gerçekleştirmeye çalıştıkları ”ziraî reformları” birer ”toprak reformu” gibi göstermeye imkân yoktur ve bildiğime göre, dünyanın hiçbir yerinde, iktisadî siyaset profesörü sayın Aktan'ının anlayışına uygun tarzda çıkarılmış bir kanun mevcut değildir.

Ne ad verilirse verilsin, mühim olan husus, tatbikattaki başarı derecesidir. Bu ise, bir yandan toprak mülkiyeti, öte yandan verimin yükseltmesiyle alakalı tedbirlerin doğruluğuna ve icraattaki hünere bağlıdır.

Reformun toprakla alakalı meseleleri

Ziraat reformunu hazırlayanların herşeyden önce bilmek ihtiyacında olduğu husus, ekili ve dikili toprakların işgal ettiği sahadır. Yıllardanberi bir ziraat olmasına rağmen, Türkiye’de ziraat alanlarını ve bu alan dahilinde çeşitli mahsullerin işgal ettiği yeri gösteren tefslîatlı haritalar vücuda getirilmemiştir. O yüzdendir ki bu mevzuda İstatistik Umum Müdürlüğünün, muhtar ve ziraat memurları kanalıyla temin ettiği rakamlara dayanmaktan başka çaremiz yoktur. Buna göre, yurdumuzda halen ziraate ayrılmış toprakların işgal ettiği saha nadasa terkedilenler de dahil 27 743 000 hektardır. Şüphe yok ki, ekili ve dikili topraklarla, ekilebilir topraklar yekdiğerinden farklıdır. Memleketimizde ekilebilir toprakların genişliğini bulabilmek için, devlete ait 70 000 hektarlık arazinin buna eklenmesi icap eder. Öte yandan, Devlet plânlama Teşkilâtının araştırmalarına göre Türkiye’de 3 514 000 çiftçi ailesi yaşamaktadır. Memleket yüzölçümünün % 35’ini (bu nisbet Fransa’da % 38, İtalya’da % 45’dir) işgal eden ekilebilir topraklarımızı çiftçilerimize müsavi şekilde dağıttığımız takdirde, aile başına 7.9 hektar isabet edecektir. Şimdiki ziraat tarzı ile, memleketimizin çeşitli bir ziraate imkân veren kıyı şeridi dışında, kabaca 8 hektarlık toprak parçasının ortalama 5 çok kere daha fazla nüfusla bir çiftçi ailesini besleyebileceğine pek ihtimal veremiyorum. Bu büyüklükteki toprak parsellerinin Coğrafi bölgelerimizin herbirinde yaşayan çiftçilere yeterli olduğunu ve memlekette topraksız çiftçi kalmıyacağını farzetmekle mesele halledilmiyor. Her yıl ziraat ordusu saflarına iltihakları da hesaba katmak gerekiyor. Topraklarımızın mevcut çiftçilere dağıtılması halinde kimseye verilecek tek karış arazi kalmıyacağına göre, sayıları her yıl durmadan artan çiftçi ordusu yeni mensuplarına geçim imkânları hazırlamak, devletin vazifeleri arasında olmak icap eder.

Bunun için, İran’daki gibi, daha çok sayıda çiftçinin ziraat sektöründe oylanmasını temin gayesiyle, mevcut toprakları, elden geldiği kedar küçük parçalara bölmek çaresi akla gelebilir. Filhakika İrlanda’da bu maksatla kurulmuş olan bir komisyon, toprakları 12 hektardan küçük ünitelere bölmek üzere, yıllardanberi faaliyet göstermektedir. Ne var ki, 1955 yılında yapılan bir araştırma, bu ülke ziraat işletmelerinden 3/4’nün, ekonomik bakımdan ayakta duramayacak halde olduğunu ortaya koymuştur. Çiftçiliğimizin iflasiyle neticelenecek böyle bir davranışa kimsenin rıza göstereceğini sanmıyorum.

Ziraatımızın sırtına vurulan yükü, tahammül edilmez mertebeye vurdurmmamak, halletmeğe mecbur olacağımız bir diğer meseleyi teşkil eder. Gerçekten fâal nüfusumuzda kaderini zirâate bağliyanların nisbeti, ötedenberi yüksek değerini muhafaza etmektedir: 1965’de % 71.7; 1970 için yapılan tahminlere bakılırsa % 69. 1945-1963

devresi için bu nispetler Amerike Birleşik Devletlerinde % 7, Hollanda'da % 11, Danimarka'da % 17 ve nihayet Avrupanın kendini biraz daha fazla ziraate adanmış ülkelerinden Fransa'da % 20'dir. Bu nispetleri bizimkiyle kıyasladığımız takdirde, topraklarımızın nasıl bir nüfus yükünü taşımakta olduğu kolayca anlaşılır. Modern ülkelerde, faal nüfusun ortalama % 10-20 teşkil eden bir kütle o memleketi besleyebildiğine göre, bizimde bu nispet üstündeki çiftçileri endüstriye aktırmamız şarttır.

Ne yapalım ki, zıraata nefes aldırarak olan böyle bir hareket, Türkiye'de çok ağır bir tampoyla seyrediyor, yapılan hesaplar, her yıl artan çiftçi nüfustan sadece % 9'nu diğer iş kollarına kaydığını, % 91'lik bir kütle ziraat kısmına intikalini ortaya koymuştur. Sayıları durmadan artan çiftçi ordusunun yeni unsurlarını istihdam edecek kapasitede endüstriyel tesislere sahip olmayan Türkiye, şimdiye kadar meseleyi kısmen dış ülkelere işçi sevkiyle geçiştirmiştir. Fakat artık Batının işçi talebi eski hızını çoktan kaybetmiştir. Şimdiye kadar ziraat hayatımızda bir emniyet süpabı gibi çalışmış olan yarıcı ve murabahacılık yolu, son toprak reformu tasarısıyla tıkanacağına göre, bu çok mühim meselenin halli için uzun yıllar beklemek lâzım gelecektir.

Memleketimizin ekili ve dikili toprakları, bereket versin ki, çiftçilerimize müsavi şekilde dağıtılmış değildir. Ancak ziraat işletme gruplarının bugünkü durumunu aksettiren tabloya bakanlar, topraklarımızdaki bölünmelerin endişe verici bir seviyeye vardığında müttefiktirler. Bununla beraber ziraat arazimizdeki parçalanmaların tabii şartlar itibariyle bize pek benzeyen İspanya'daki seviyeye varmadığı muhakkaktır. Akdenizin batı köşesine yerleşmiş olan bu memlekette, 44 dönümden küçük işletmeler ziraat alanının % 95.6'sını işgal etmesine karşılık, bizde 50 dönümden ufak işletmeler için bu nispet henüz % 23.34'ün üstüne çıkmamıştır. Topraklarımızı Akdeniz ülkelerindeki ölçüde dağılıp parçalanmaktan alıkoyan şey, yakın bir geçmişte toprak mülkiyet rejimimizin şimdikinden çok farklı olmasıdır.

Osmanlılarda toprak mülkiyet rejimi, Orhan Gazi'nin tımar kanunu ile düzenlenmişti. İslâm hukuku ve Selçuklulara ait toprak mülkiyeti usullerinden faydalanılarak hazırlanan ve en mükemmel şekline Kanunî Sultan Süleyman zamanında kavuşmuş olan bu kanun, zabtedilen toprakların devlete aidiyetini kabul eder.

Osmanlı ordusu bir ülkeyi ele geçince, oraya "tahrir memuru" veya "İl yazıcısı"ni yollayarak Mirî toprakları, bir çift öküzün sürebileceği genişlikte, yani 80-150 dönümlük çiftliklere böldürürdü. Şehirlerdeki arsalarla, çevresindeki bağ ve bahçeler, bu muamelenin dışında bırakılıyordu. Böylece teşkil edilen çiftlikleri devlet, "tapu resmi"ni peşin ödeyen çiftçiye (raiyyet'e), ya yarıcılık esasına göre ekip-biçtirir veya işletmeden elini çekerek çiftlikleri öşür, kesim (yılda belirli bir nakit akçe) karşılığı kiraya verirdi. Çiftlikler, işletme bakımından esas itibariyle iki gruba ayrılmaktaydı.

Bunlardan biri raiyyet çiftlikleri idi. Bu çeşit çiftlikler, tapu harcı karşılığı aile reisinin üzerine yazılırdı. Çiftlikleri sürekli olarak ekip-biçen aileler, elde ettikleri mahsüllerin, 1/10 ile 1/2 arasında değişmekle beraber, umumiyetle 1/8'ni devlete verdiği gibi, her yılın Mart ayında 22 ilâ 50 akçe tutarında bir "Çift resmi" öderdi. Çiftlikler dışında kalan çayır ve otlaklardan, koşum hayvanlarının ot ihtiyacına yetecek kısımlar çiftçinin sayılırdı. Gerisi devletindi. Devlet, kendine ait olanların çayır ve otlarını, ya hayvan besleyenlere satar veya buralarda kendi hayvanlarını otlatırdı. Koyun ve arı besleyen çiftçilerden ayrıca- bu hayvanlar devlet arazisindeki ot, su ve çiçeklerden faydalandıkları için- koyun ve kovan vergisi alınırdı.

Raiyyet, çiftliğini bizzat ve devamlı olarak işlemek zorundaydı. Çiftçinin toprağını özürsüz olarak üst üste, 3 yıl "boz bırakması" halinde, devlet toprağı onun elinden alırdı. Boz bırakma, üç yıldan daha az olmuşsa, devletin öşür almamaktan doğan zararını karşılamak üzere, köylünün «Çift bozma» akçesi ödemesi gerekirdi.

İcarcı durumunda olan raiyyet, toprağın tasarruf (süresiz kullanma) hakkına sahipti. Şu kadar ki, onu satamaz, birine başışlayamaz, rehin koyamaz ve nakit yapamazdı. Ancak devletin rızası ve devralacak kimsenin yeniden "tapu resmini" ödemeyi kabul etmesi halinde, çiftçi elindeki toprağını devredebilirdi. Arazi, raiyyet'in erkek evladına tam bir mülk gibi, miras olarak geçirdi. Vefat eden çiftçinin erkek evladı yoksa, kızı, tapu resmini ödemek suretiyle, icracı olabilirdi. Müteveffanın kimsesi yoksa, çiftlik aynı köyden, tercihen toprağı olmayanlara veya az olanlara verilirdi.

Devlet, bir kısım topraklarını da köylüye oratçılık yoluyla işletilmek üzere ayırırdı. Selçuklular zamanında tatoi sahası geniş olan bu usulün Osmanlılarda kısıntıya uğradığı, ortakçı çiftliklerine ayrılan sahanın küçüklüğünden anlaşılmaktadır. Bu türlü çiftliklerde, tohum ile koşum hayvanları, bir defaya mahsus olmak üzere, devlet tarafından verilir; çiftçi ise emeğini ortaya koyardı. Elde edilen mahsulün yarısı köylünün, diğer yarısı da devletin olurdu. Yarıcıların hiçbirinden vergi ve resim alınmazdı.

Devletin malı olan toprakların hepsi raiyyete verilmeyip, verimli kısımları, bazan "Hazine-i-Hümayun"a ayrılırdı. Buralar padişahın bir çeşit dirliği sayılmaktaydı.

Böylece düzenlenmiş üç-beş köyün arazisi birleştirilmek suretiyle bir "tımâr" meydana getirilir, başına da askerlikte yararlılık göstermiş, okuma-yazma bilir bir sipahi (süvari eri) tayin edilirdi; Sipahinin vazifesi, idaresindeki köylerde arazinin defterini tutmak, toprağın usulünce işlenip işlenmediğini tespit etmek, aykırı hareket edenlerin elinden araziyi alıp başkasına vermek ve devlet hissesini toplamaktı. Sipahi, bu işler için ücret almaz ve bir köylü gibi, kendisine verilen toprakla geçinirdi.

Beş-on tımar bir zeameti teşkil etmekteydi. Bir eyaletteki zeamitlerin birleşmesiyle "Has"lar meydana gelmekteydi. Zeamet ve Has başları, sefere iştirak edecek atlı askerleri hazırlamak, şehir ile kasabalardaki imar, sağlık ve maarif işleriyle uğraşmak vazifesini yüklenmişlerdi.

Bu düzen Kanunî devri nihayetlerine kadar muntazaman işledi. Sonraları, sarayın aşırı masraflarını karşılayabilmek için, toprak rejimi müessesesine el atıldı. Merkeze en fazla para tedarik edenler Tımar, Zeamet ve Has başlarına seçilmiş; onlarda, daha çok gelir temini için bir kısım köylülerden aldıkları mirî toprakları kendi adamlarına devretmişlerdi. Böylece Osmanlı devleti, dayandığı toprak rejiminin bozulmasıyla yıpranma ve sarsılma yoluna girdi. 1839 Tanzimat fermanında Tımar, Zeamet ve Has'lardan artık bahis yoktu. Zira bu teşkilât ve bu rejim silinmiş gibiydi. Nasılsa ardakalmış bir kaç Tımar, Zeamet ve Has başı, 1856 tarihli "Arazi Kanunnamesi"nin hükümlerinden faydalanarak, elleri altında bulundurabildikleri bir kısım mirî araziye, kendi adlarına tapulama fırsatına kavuşmuşlardı, Bununla beraber, böylelerinin mirî araziye kendi adlarına tescil ettirmeleri daha ziyade Medenî Kanun sayesinde mümkün olmuştur.

Bu suretle edinilen mülkler, çiftçilerin ölmesiyle her 30-40 yılda bir varisler arasında taksime uğramış ve toprak gittikçe küçülmüştür. Mülkün durmaksızın daralması ise ziraatın alayhine olmuştur. Zira, toprak parsellerine hudut vazifesini gören hendek, çit, köyle tarla arasındaki gidiş-dönüşü temin eden yollar, arazi kaybına sebep olur. Yapılan hesaplara göre, 10 dönümlük bir tarlada, toprağın % 1.6'sı hudut çizgileri yüzünden kullanılmamaktadır. Toprak parçalandıkça ölü sahaların tutarı artmakta ve ayrıca küçük araziler, modern ziraat usüllerinin tatbikini güçleştirdikten başka zaman kaybına da sebep olmaktadır. Nitekim 10 dönümlük bir tarlada bir traktör, çalışma zamanının 1/3 nü dönüş manevraları sırasında kaybetmektedir. Yalnız topraklarımız bu mahzurları göstererek devlet müdahalesini gerektirecek derecede parçalanmış mıdır?

Topraklarımızın küçük parçalardan müteşekkil yamalı bir bohça durumunda olup olmadığına karar verebilmek için, küçükle orta ve orta ile büyük ziraî işletmeleri birbirinden ayıran sınırların bilinmesi lüzumu vardır. Doğrusunu söylemek icap ederse, her ülkenin tabii ve ekonomik şartlarıyla sosyal ihtiyaçlarına göre ayarlanan böylesi sınırlar, birbirini tutmuyor. Filhakika İspanya'da 200, İtalya'da 3000 dönüm Suriye'nin sulanabilen kısımlarında 800, kuru ekilen yerlerinde 3000 dönüm büyük ziraî işletmelerin üst sınırını kabul edilmiş ve bu haddi geçen arazi topraksız köylülere dağıtılmıştır. Fransa'da 500 dönüm altındakiler, küçük mülkten sayılıyor. Fakat çoğu ülkelerde orta ve büyük işletme arasındaki sınırın nereden geçirildiğine pek dokunulmuyor. Bizim "çiftçiyi topraklandırma kanunu" nazarında, 500 dönümden ufağı küçük işletmedir. 500-5000 dönüm arası orta; onun üstündekiler ise büyük işletmeden sayılır. 70 dönümü geçmeyen bir tarlayı, verimli olamayacağı gerekçesiyle küçük; buna mukabil 1175 dönümü aşanlar, memleket şartları hesaba

katılarak büyük işletmeler safına geçiren Türkiye Ziraat Odalar Birliğinin kullandığı ölçüler ise kanundakilerden hayli farklı görünüyor.

Memleketler arasındaki farklılıklar bir yana, öne sürülen sınırlardan yarım metre kare az olan bir toprak parçasını küçük; yine yarım metre kare fazlasını orta işletmeden sayan bir çeşit sınırların, kimseyi tatmin edemeyeceği aşîkârdır. Hakikatte bir toprak parçasının, bir ziraî işletmenin büyüklüğü veya küçüklüğü hakkında hükme varabilmek için, onun besleme gücünü hesaba katmak lâzımdır. Her hangi bir tarla ve bahçenin besleme gücü ise, bulunduğu iklime, sulanabilir olmasına, toprağın verimine, ekilen ürünün cinsine, tatbik edilen ziraat metodlarına göre çok değişir. Aynı büyüklükte olmalarına rağmen, Doğu Anadolu'daki bir tarlanın besliyebileceği insan tutarı Egedekine; pamuk tarlasının verimi tahılınkine uymaz. Kanaatkâr bir çiftçi ailesine kâfi gelen bir bahçe, hayat seviyesi yüksek bir aile nazarında yetersiz ve küçüktür. O sebeptendir ki, Coğrafi bölgelerimizin su kenarı, ova, yamaç ve dağlarına takılmış pamuk, tahıl, narenciye v.s. gibi tarla ve bahçelerinden ne kadarının, şimdiki hayat şartları altında bir çiftçi ailesi için yeterli olacağı tespit edilmeden, topraklarımızın endişe verecek tarzda bölündüğü iddialarının ve bunu ziraî reformun bir an önce tahakkuku için gerekçe diye öne sürmenin ilmi hiçbir değeri yoktur.

Veraset yoluyla karı ve kocaya, ailelerinden intikaller, tarla ve bahçeleri yekdiğerinden uzak olması neticesini doğurmaktadır. Bu hal, ziraatımızın diğeri bir meselesini teşkil eder. Halen yekpare bir toprak parçasını ekip-biçenlerin sayısı, çiftçilerimizin % 11, dir. % 40'nın 2-5 ve % 47'sinin 6-15 parçadan ibaret parsellerin işledikleri anlaşılıyor. Parsel sayıları, Trakya ve İç Anadolu bölgelerinde azamiye çıkmakta, kazanç imkânlarının arttığı kenar kısımlarla, hayvancılığın ziraatı gerilerde bıraktığı Doğu Anadolu'da asgariye inmektedir. Parsellerin birbirinden uzaklığı zaman kaybından başka istihsal maliyetini yükselttiğinden dolayı, arzu edilir bir şey değildir.

Yukarıda belirttiğim hususlar dikkate alınarak memleketimizdeki küçük, orta ve büyük ziraî işletmeler ve bunların işgal ettikleri alan henüz tespit edilmemiştir. Buna rağmen hükümetimiz, nedense, Türkiye'yi bir cüce işletmeler diyarı kabul ederek bunların kooperatifler marifetiyle ekilip-biçilebilmesi için yeni toprak reformu tasarısına bir madde eklemiştir.

Toprakların ziraî kooperatifler eliyle işlenmesi fikri yeni değildir. Halen, ziraatını, ulaşılması güç olan bir seviyeye çıkartmış bulunan Danimarka'da bu iş 1887'de başlamıştır. Danimarkalıların, modern teknikten ancak kooperatifler yardımıyla faydalanılabileceğini inancıyla ilk defa bir süt kooperatifi kurmuşlardı. Bu vadideki gayretlerin ardı kesilmedi. Halen işletmelerin % 92'si bu kooperatiflerin azasıdır. Her aza, piyasanın durumuna göre, malının bir kısmını kooperatife taahhüt etmektedir.

Bizde tesisi düşünölen kooperatifler meşru ve mukaddes olan mülkiyete hürmetkâr kalacaksa, kadastro probleminin mutlaka halli lâzımdır. Zira, kooperatiflerin emrine verilecek toprakların modern ziraat vasıtalarıyla işlenebilmesi için, tarla ve bahçe hudutları üzerine bir sünger çekilecektir. Halbuki bizde ailelere ait toprakların sınırları, içinden çıkılması zor; hatta bazan imkânsız işaret noktalarına göre tarif edilmiştir. Meselâ: şarken tek çam, garben Acıçay, şimalen deniz gibi. Ancak yıllarca önce baltanın devirdiği tek çamın yerini bilen yoktur. Acıçay yatak değiştirmiş ve hudut tespitinden bu yana kuzeydeki denizi hayli doldurmuştur. Daha garibi, çiftçinin işlediği toprağın dönümü, tapu kayıtlarını tutmaz. Bu ve benzeri pürüzler bertaraf edilmeden kurulacak kooperatifler, ilerde mahsul satışından sağlayacakları kârı hangi esaslara göre dağıtacak ve icabında varislere intikal edecek toprakların büyüklüğü ne olacaktır? İtiraf edelim ki, Kadastro teşkilâtımız, eli altındaki sayısı az teknik personel ve aletlerle, bütün bu işleri, en selâhiyetli ağızlardan önümüzdeki yıl tatbikine başlanacağı ilân edilen toprak reformuna yetiştiremez.

Kurulacak kooperatiler, ortak mülkiyet esasına dayanacaksa, çiftçilerimizi böyle bir çatı altında toplamak, galiba pek kolay olmayacaktır. Bir çok örnekler de göstermiştir ki, çiftçilerdeki çalışma şevkini büyük ölçüde körelten bu tip kooperatiflerini istihsali, ferdi işletmelerinkinin altında seyretmektedir. Nitekim Rusya'da, fertlere nasılsa verilmiş, bütün ziraat sahalarının % 2'si tutarındaki bu topraklar, Kolhozların işlediği geniş alanlara rağmen, bu memleket yumurta üretiminin % 76'sını, patatesinin % 70'ini, etinin % 44'ünü, sebzesinin % 42'sini temin etmektedir.

Bu duruma göre, hem küçük ve hem de aynı ailenin malı olmasına rağmen, dağınıklığı şikayetlere yol açan toprakları, asgari, Batı metodlarıyla işletmek şartıyla bizdeki bir çiftçi ailesini, Batılı bir çiftçi ailesinin hayat seviyesine çıkarmaya muktedir toprak haline getirmeliyiz. Yurdumuzda hakiki manasıyla en küçük işletme çapını tayine yarıyacak araştırmaları takiben, küçük ve parçalı toprakları, hiç değilse, bu büyüklüğe çıkarmak zorundayız. Ancak bu, kolay, ucuz ve kısa vadeli bir iş değildir.

Unutmamak lâzımdır ki, Batı ölçülerine göre bir aileye kâfi büyüklükteki işletmeler, daha doğrusu küçük işletmeler, sadece sahibini besleyebilen istihsal üniteleridir. Ziraî istihsali, millî ihtiyacı karşıladıktan başka, memleket döviz ihtiyacını sağlayacak seviyeye çıkarmak azmiyle ortaya atılmaş, bunun için de ziraî operasyonlara kararlı bir idarenin, kendi yağıyla kavrulabilen işletmelerden ziyade, orta ve büyük istihsal ünitelerini yaratması icap eder. Esasen modern ziraî iktisat politikasının hedefi, rasyonel olan büyük işletmelerde en yeni usullerle üretim yapmaktır. Faal nüfustan % 7'lik bir kütleinin, dev bir ekonominin bütün ihtiyaçlarını karşıladığı Amerika Birleşik Devletlerinde umumî gidış bu istikamettedir. O mak-satla 1920'de 6,5 milyondan ibaret işletmelerin sayısı, alanı genişletilmek üzere

4,5 milyona indirilmiştir. Çünkü büyük işletmeler, istihsalı artırmakla kalmamakta, ziraatte çağdaş ilim ve tekniğin memleket sathına yayılmasını temin etmektedir. Binaenaleyh, zirai reforma kalkışmış memleketlerden çoğunun, belirli bir sınırı aşmış geniş toprakları dağıtma yolundaki davranışlarının aksine, ilmin ve tekniğin emrettiği şekilde zirai işletmelerimizi mümkün olduğu kadar büyük tutmaya mecburuz. Türkiye'nin ana meselesi de işletmelerin büyüklüğü değildir; dağınık ve küçük oluşlarıdır. Şunu bilhassa belirtmek isterim ki, büyük işletmeleri, ekip-biçecek yeri olmayanlara dağıtmak suretiyle pek çok ülkenin başarıya ulaştığı tarzındaki yaygın kanaat doğru değildir. Hatta zirai reform uğruna milyonları sarfetmiş memleketlerde, istihsalin bir miktar artmasını büyük bir başarı zannetmek ve meseleyi öyle göstermek insafla kabili telif değildir. Meselâ başarılı bir zirai reformu gerçekleştirdiği ileri sürülen İtalya'da, kooperatif üyelerinden herbiri için devlet, 36 bin litrelik yatırım yapmıştır. Fakat acaba, bu çiftçilerden her biri, Amerika Birleşik Devletlekindeki bir çiftçi gibi, üretimini, 23 kişiyi besleyebilecek seviyeye çıkartabilmiş midir? yeterli sermaye, ileri teknik ve bilgiye rağmen, İtalya'nın 1952'de başlattığı reformu bir müddet sonra durdurması da gösteriyor ki, ortada başarı diye bir şey yoktur.

Zirai işletmeleri genişletmeye kalktığımız takdirde, toprak mülkiyetinde kendini hissettiren adaletsizlik büsbütün su üstüne çıkacaktır. İstatistiklerimizden anlaşılıyor ki, çiftçi ailelerinden % 75'i ekili-dikili toprakların % 29'una sahiptir. Bu grupta aile başına ortalama 30 dönüm arazi isabet ediyor. Buna karşılık çiftçilerden % 25'i ziraat arazisinin % 71'ini (aile başına 2230 dönüm) elinde tutuyor. Zirai reformdan, emellerinin tahakkuku için faydalanmayı düşünen bazı kimseler "toprak dağılımındaki bu adaletsizliği önleyemez isek, memlekette nizamı sağlamayız" teranesini dillerinden düşürmüyorlar. Adaletten kasıtları, ziraat topraklarının çiftçilere müsavi şekilde taksimi ise böyle bir bölünme ziraatımızı iflasa sürüklemekten başka bir işe yarayacaktır. Aksine topraklarımızın rantabl bir işletmeye fırsat vermiyecek tarzdaki bu taksimi, zirai istihsalini süratle ve hiç umulmadık ölçüde azaltacağından dolayı, memlekette, bazılarının işine pek yarayacak huzursuzlukların ve kaynaşmaların müsebbibi olacaktır. Bu türlü bir vasat yaratmanın nizam sağlamakla ne alâkası vardır? üstelik, alanları eşit olsa bile, toprakların çeşitli coğrafi bölgelerdeki verini farklılıklar arzedeceğinden dolayı, adaleti tesis etmek mümkün olamayacaktır. Adalet veya son yıllarda kimsenin dilinden düşürmediği sosyal adalet, eş alanlı toprak dağıtmak demek değildir. Sosyal adalet, gelirden müsavata temin etmektir. Unutmamak icap eder ki, dünyanın her yanında, zirai mahsullerin endüstri mallarına nazaran daima ucuza satılması, ziraat sektörüne bağlananların gelirini, galiba ilelebet aşağı seviyede tutacaktır. Böyle bir gelir dağılışı ise, sosyal adalet fikriyle bağdaşamaz. Bu noktada milletçe ne istediğimizi tespit etmek mecburiyetindeyiz. Hepimiz, memleketin hayrı ve kalkınması için, özünde müsavatsızlıkların yattığı sözde bir adalet mi? yoksa bizi feraha kavuşturacak zirai istihsal artışını istiyoruz?

Ziraî işletmelerin büyük çiftliklere çevrilmesiyle milyonlarca kişinin işsiz kalacağı görüşünü paylaşmak mümkün değildir. Anladığıma göre, büyük çiftliklerde modern ziraî aletler, insan emeğini tamamen karşılayıncaya kadar, çiftçilerin işsiz kalması mevzubahis olamaz. Zira, toprağı istimplâk edilmiş çiftçilerin, mâkul bir ücret karşılığı, büyük ziraî işletmelerde istihdamı mümkündür. Hatta bu türlü büyük çiftliklerde verimi artırıcı sulama, gübreleme, çapalama gibi entansif bir ziraatın gerektireceğı işler, işçiye olan talebi artıracığına göre, işsizlik şimdikine kıyasla daha da azalacaktır. Ancak bu takdirde, ilk defa Fransız Radikal sosyalist partisinince ortaya atılan "toprak onu işleyenindir" sloganıyla bağdaşması mümkün olmayan yarıcılık, murabahacılık müessesesi şimdikinden çok daha yaygın bir hal alacaktır. Adı geçen müessese, bugün de Türkiye'de ayaktadır ve 1,5 milyona yakın çiftçi, hayatını bu yoldan kazanmaktadır.

Orta çağ feodalizminin bir kalıntısı şeklinde gösterilmek suretiyle yıkılmak istenen toprak ağalığının, en ziyade Doğu ve Güney doğu Anadolu'da cari olduğunu biliyoruz. Şimdiye kadar ciddi itilâflara ve yakınmalara sebep olduğunu duymadığım bu müesseseyi yıkmaya teşebbüs etmeden önce, toprak ağasıyla, ağa toprağını ekip-biçenler arasındaki münasebetleri incelemek lâzım gelir.

Profesör Mümtaz Turhan'ın Erzurum havalisinde yaptığı araştırmalardan anlaşılıyor ki, Doğu Anadolu'da yarıcılık, ilâve bir kazanç vasıtasıdır. Yarıcılara ağa, teamüle göre, toprakla birlikte tohumun yarısı veya tamamını; bazanda ziraat atelyeleriyle koşum hayvanlarını verir. Elde edilen mahsül yarı yarıya bölüşülür.

Murahabacılıkta mülk sahibi, el emeğı dışında kalan her şeyi teminle mükelleftir. Maraba denilen, çok defa kalabalık bir iki aileden müteşekkil işçilere ağa ev, hal ve vaktine göre, bir-iki inek; beş-on koyundan faydalanma hakkını veridiğı gibi, faizsiz para ve hasat zamanına kadar yiyeceğı zahireyi borç olarak temin eder. Mahsulün iyi olmadığı yıllarda borç, faizsiz olarak gelecek senelere devredilir. Bu şartlar altında, âkid icabı, mahsulün 2/3 veya 1/3'ü marabaya düşer. Büyük bir toprak sahibi yanında çalışan becerikli bir maraba'nın, orta halli bir çiftçiden iyi durumda olduğu söylenebilir. Güneydoğu Anadolu'da mahsulün 3/4 ile 7/8'ni alan marabaların durumu daha da müsaittir.

Ağa ve yanında çalışanlar, hukukî bakımdan, aynı haklara sahip olduklarından dolayı, bizdeki toprak ağalığı ile çiftçinin esir muamelesi gördüğü ve toprakla birlikte alınıp-satıldığı Batı feodalizmi arasında, yakın veya uzak hiç bir münasebet yoktur. Fakat el kapısında çalışanların başlarına buyruk olamayacakları da tabiidir. Asırlarca, cemiyetimizin ihtiyaçlarına cevap veren, dede yadigârı bu müesseseyi, kanunların yardımıyla daha insanî ve daha muntazam çalışır hale getirebileceğimize kaniyim. İngiltere 1958'de çıkardığı bir kanunla, mülk sahibi- kiracı münasebetlerini bir nizama sokmuş bulunuyor. Osmanlı mülkiyet rejiminden faydalandığına şüphe etmediğim bu kanuna göre, mülk sahibi, dilediğı zaman toprağını kiracıdan

alamamakta; kiracısının emniyet ve sağlığını teminat altına almak, ziraat aletlerini teminle mükellef bulunmaktadır. Kiracı tarlaya dilediği mahsulü ekmekte serbesttir. Bundan ötürü, istihsal geliri bir evvelki yıla nazaran düşük olursa, icarcı durumundaki çiftçi, bu zararı karşılamaya mecburdur.

İngiltere gibi ileri bir memlekette tatbik edilen Selçuklu ve Osmanlı mülkiyet rejiminin bu kaideleri, ziraî reformun ilk yıllarında, yani ziraî nüfusun mâkul hadler dışındaki kısmını endüstriye kaydınıncaya kadar, kanunlaştırmalıyız. Büyük mülk sahiplerini de, diledikleri şekilde toprağı işlemekten menetmeliyiz. Meselâ İspanya, 1969'da hazırladığı ziraî reform tasarısına, bununla alâkalı maddeler eklemiş bulunuyor. Tasarı, mülk sahiplerinin istihsal satışına yönelmiş bir plân devlete vermesini şart koşturmaktadır. Devlet, plânda lüzumlu gördüğü değişiklikleri yapma hakkına sahip olacaktır. Plâna uygun hareket etmeyenlerin toprakları hükümete veya onunla ortaklaşa iş gören bir işletmeye devredilecek, ayrıca böylesi mal sahipleri hazineye, diğerlerine nazaran % 30 nispetinde daha fazla vergi ödeyeceklerdir.

Ziraî reformda istihsalı artırma tedbirleri

Kuru bir toprak dağıtımıyla ziraî reformu başarıya ulaştırmak imkânsızdır. Reformda üretim artırıcı tedbirler alınmaz veya alınamaz ise, Suriye, Mısır, Küba'da olduğu gibi, istihsal, reformdan önceki seviyenin çok aşağılarına düşer. Yakın bir tarihte Birleşik Arap Cumhuriyetini kurmak üzere Mısır'la birleşen Suriye'de, büyük işletmeler, alelacele topraksız çiftçilere dağıtılmıştı. Fakat çiftçiler, kendilerine tapulanan toprakları işleyecek güçte olmadıklarından, istihsal yarı yarıya düştü. Neticede, yeni toprak sahipleri bunları eski ağaların kiraya vermek zorunda kaldılar. Kendileri de ağa yanında birer işçi gibi çalışmaya koyuldular.

Ziraî istihsalı kamçulamak üzere alınması lâzım gelen tedbirler üzerine fazla eyilecek değilim. Bu husus çok kimselerin malûmudur. O itibarla ben, sadece birkaçına dokunmak niyetindeyim.

İstihsal artırıcı unsurların başında, Batıların toprağı israf derecesinde atıkları gübre geliyor. Hollanda'da hektar başına atılan göbre 562, Belçika'da 439 kilogramdır. Yunanistan'da bu miktar 64, bizde 16 kilogram. Tabiiyle Batı ülkelerinde verim, yağışların yıla müsavi tarzda dağılışının da tesiriyle, yüksektir. Meselâ hektar başına buğday verimi Danimarka'da 300, Belçika'da 3420, kilogramdır. Türkiye'de 1230 kilogram. Memleketimizdeki kimyevî gübre tesisleri ihtiyacımızı karşılamadığına göre, boşluğu, hayvanî gübreyle doldurmaya mecburuz. Türkiye'nin, geniş alanlar kaplıyan yarıkurak bölgelerinde, koşum hayvanlarını beslemeye yetirli gübr otlaklar yok gibidir. Davarlar, gübrelerini ziraat alanları dışındaki meralara bırakır. Buna tezeğin bir ısınma vasıtası olarak kullanıldığını eklersek, memleketimizin gübre yönünden fakirliği meydana çıkar.

Zıraatla hayvancılık arasındaki bağ bundan ibaret değildir. Türkiye’de 96407 traktör bulunmakla beraber, devlete ait arazinin eklenmesiyle genişleyecek olan olan zıraat alanlarını sürebilmek için, daha 275 bin traktöre ihtiyacımız vardır. Traktör fabrikamızın bulunmadığı, döviz sıkıntısı sebebiyle bir sayıda traktör temininin güclüğü hesaba katılırsa, bizde ziraî istihsal artışına müteveccih her teşebbüsün, zıraatın ayrılmaz bir parçası sayılan hayvancılığı geliştirmeyi plânlaması icap eder.

Fakir çiftçilerimizin gübre ile ziraî aletleri temin edebilmesi, kendisine elverişli şartlarla açılacak kredilere; entansif zıraatın yerleşmesi, çiftçilerin ziraî bilgilerle mücehhez olmasına bağlıdır. Devlet Plânama Teşkilâtının yaptığı araştırmalar, çiftçilerimizden % 51,2 sinin, lüzumlu krediyi ağa, tüccar, komisyoncu ve faizcilerden aldığını gösteriyor. Zıraat Bankasının 1969’da köylüye ödediği kredi (1.547052000TL.) 1970’de çiftçi ihtiyacının sadece 1/6 kadardır. Bankanın verebildiği 500-700 TL. kredilerle köylülerin entansif zıraate geçme hususunda ciddi teşebbüsler yapamayacağı meydandadır.

Entansif zıraate geçiş, biraz da çiftçinin teknik bilgilerle mücehhez olmasını gerektirir. Danimarka’da 1850’den itibaren açılmaya başlıyan ”halk yüksek zıraat” okullarının sayısı 58’e; yüksek zıraat okulları 32’ye; orta zıraat okulları ise 25’e yükselmiştir. Kış mevsiminde 5 ay devam eden yüzlerce kurs açılmakta, çiftçilere yeni ziraî buluşları haber veren 50 adet haftalık dergi neşredilmektedir. Danimarka çiftçilerinin yarısı, kış kurslarından geçirilmiştir. Bir kısmı da, modern aletlerle donatılmış büyük işletmelerde staj görmüşlerdir.

Bu teşebbüslerden sonra ziraî mahsullerin değer fiyatlarla satışını temin işi gelir. Son husus ihmal edilirse, bunca fedakârlıklara katlanılarak alınan tedbirler heba olup gider.

Netice

Sözlerimi bağlarken şunu belirtmek isterim ki, Türkiye’nin kalkınmasını hızlandıracak ve ziraî istihsalini artırmaya yarayacak bir ıslahata ihtiyacı vardır. Ancak her ülkeden çok, geri kalmış memleketlerin reforma başlamadan önce sabırlı olması ve bir yandan toprak ve veim, öte yandan toprağı işleyecek köylünün yetiştirilmesiyle alâkalı çok cepheli araştırma ve hazırlıkları tamamlaması, ziraî nüfus fazlasını istihdam edecek endüstrisini hızla geliştirmesi lâzımdır.

Herşeye rağmen hükümet, ziraî reformu derhal tatbik mevkiine koymakta kararlı ise, işe Coğrafi bölgeleri karakterize eden birer ilçeden başlamalı, büyük işletmelere dokunmamalı, bilâkis büyük işletmeler sayısını artırmanın çarelerini aramalı, edineceği tecrübelerden faydalanarak reformu safha safha gerçekleştirmeye bakmalıdır. Yoksa, zıraat reformundan umulan kazançlar kâğıt üzerinde kalmaktan öteye gidemez.

Bibliyografya

- 1- Akdağ (M).- Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi . cilt II. (D.T.C. Fak. yay. No. 131) Ankara, 1971
- 2- Aktan (R).- Toprak Reformu (Siyasal Bilgiler Fak. Derg. cilt XX. No. 2) s: 1-15, Ankara, 1965
- 3- Barkan(Ö.L).- Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (İktisat Fak. Mec. Ekim 1944, Ocak 1945, No. 1-2, s: 54-145)
- 4- Bilge (A).- Tarih Boyunca Toprak, Konya, 1946
- 5- Birot(P)- Gabert(P).- La Méditerranée et le Moyen-orient (collection orbis) Tome I. Paris, 1964
- 6- Chabot (G).- l'Europe du Nord et du Nord-ouest (Collection Orbis) Tome II, Paris, 1958
- 7- Guilcher (A)-Beaujen-Garmor (J).- l'Europe du Nord et du Nord-Ouest, Tome III. Les iles Britanniques) Collection orbis, Paris, 1963
- 8- Sarç (Ö.C). - Ziraat ve Sanayi Siyaseti, İstanbul, 1934
- 9- Somme (A).- The geography of Norden, London, 1961
- 10- Tümertekin (E).- Türkiye'de Toprak Reformu hakkında düşünceler: Ziraat sahalarının birleştirilmesi (konsolidasyon). İst. Üniv. Coğr. Enst. Derg. cilt 7, say. 13, : s: 64-82, İstanbul, 1963

Coğrafyanın Bölümleri ve Uygulamadaki Önemi Üzerine Bazı Düşünceler.

Dr. A. Nişancı

Doğal ilimlerle beşeri ilimler arasında yer alan ve bunlar arasındaki dengeli gelişmeyi en iyi değerlendirecek olan Coğrafyayı, bir sistem olarak düşünmek ve onun çeşitli bölümlerinin birbiriyle bağıntısını gözönünde bulundurmak gereklidir.

Bu cümleden olarak, yeryüzünde belli bir sahadaki görünüşleri, zaman ve mekân yönünden ortaya çıkan değişiklikleri ve karşılıklı bağıntıları gösteren bir ilim olarak Coğrafya iki ana bölüde düşünülmektedir:

I. Genel Coğrafya

II. Ülkeler Coğrafyası.

Tümüyle "Ülkeler Coğrafyasını" da teşkil eden ve ayrı ayrı "Genel Coğrafya" içinde birer çalışma alanı olarak;

1.a) Matematik Coğrafya,

b) Fiziki Coğrafya,

c) Bitki ve Hayvan Coğrafyası (Organik Coğr.),

2. Beşeri Coğrafya (Kültür Coğr.) ayırt edilmektedir.

Coğrafyanın bu ana çalışma dalları içinde bilhassa fiziki coğrafya ve beşeri coğrafyanın komşu ilimlerle olan çok yönlü bağıntıları dolayısı ile farklı birçok alt şubelerini birbirinden ayırmak gerekmektedir:

Fiziki Coğrafya: a) Klimatoloji

b) Jeomorfoloji

c) Hidroğrafya

ç) Glasyoloji (Buzul Coğr.)

Beşeri Coğrafya: a) Nüfus ve Yerleşme Coğrafyası

b) İktisadi Coğrafya

c) Sosyal Coğrafya.

İşte bu ana bölümleriyle bir "ilimler çatısı" görünüşünde olan Coğrafyanın üniversite seviyesinde, daha çok teorik olan ve bizzat yerinde yapılan araştırmala-

rı yanında günlük hayata da etkili, bilhassa plânlı kalkınma devrelerinde "maksada en uygun şekilde tatbikat" yönü de vardır. Böylece Coğrafya içerisinde önceden yapılan araştırmalar ve tatbikat birbirini tamamlayan konular olmaktadır.

Coğrafya, gün geçtikçe önemini kaybeden ve artık ona ihtiyaç duyulmayan bir ilim olmak yerine, gelişen ilmi ve teknik imkânlarla kendini yenileyen, çeşitli araştırmalar yapan ve memleketlerin geleceğinde, bilhassa "plânlı" uygulamalar da kendine daha şiddetle ihtiyaç duyulan bir ilim olduğu iyi bilinmelidir. Böylece coğrafyacı kendine en yakın çevre (yöre) kavramından hareketle, onun ilerideki gelişimi (durumu) üzerine tahminlerde bulunacak, yörenin bakımı, muhafaza edilmesine dair tedbirlerin alınmasında araştırmalar yapacak ve ondan toplumun yararına olan en uygun faydalanma olanaklarından bahsedebilecektir.

Çeşitli ifade şekilleri olarak ülke, bölge, şehir, köy ve geniş anlamda yöre plânlamaları yapılırken ve bunları yürütürken iyi yetişmiş coğrafyacıardan faydalanıldığı ölçüde yapılan plânlara daha az hatalarla gerçekleştirilecektir. Aksi takdirde, kötü sonuçlu plân ve projelerin önüne geçilemeyecektir. Bir yerde iyi düşünemediği görülecek, ancak uzun ve bazen kısa süreler içinde insanlar böyle hataları tanıyacak, acı ve sonu hatta felaketlerle kapanacak neticelerle yüz yüze geleceklerdir.

Diğer taraftan yanlış ve hatalı plânlara da tanımak gerekir ki; bu, gelişme (kalkınma) yönünün tayin ve tesbiti kadar önemlidir. Buna dair örnekler bütün dünyada, fakat özellikle gelişmekte olan ülkelerde, bu arada yurdumuzda da zaman zaman görülmekte, sonra da bunlara "tabii afet, görülmeyen felâket vs." denilmektedir. Bu türlü hatalı tatbikatların sokaktaki sade bir vatandaşın dahi gözünden kaçmadığı bilinmelidir.

Örneklerinin sayılamayacak kadar çok olduğu bu tür uygulamalardan veya tabiatda mevcut dengeyi bozacak şekilde insan müdahalelerinden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Her yıl büyük ölçüde zararlara yol açan toprak erozyonu bilgili ve plânlı yapılacak bazı küçük çalışmalarla azalabilecek, topraktan daha çok faydalanılacaktır. Lüzumsuz ve bilgisiz müdahalelerle çıplaklaşan yamaçlarda bu ve buna benzer toprak kaymaları acaba görünmeyen felaketler midir?. Su ve rüzgâr erozyonunu azaltacak ve belli ölçülerde ortadan kaldıracak çalışmalardan olan ağaçlandırma veya iklim şartları gereğinden olarak bitki yetiştirme ile yöreyi koruma zorunluluğu ciddiyetle ele alınmamaktadır. Bu tedbirlerin daha pekçok faydalı yönleri yanında yörenin ikliminin düzelmesi ve havanın toz, zehirli artıklardan arınması konusu bilhassa belirtilmeğe değer.

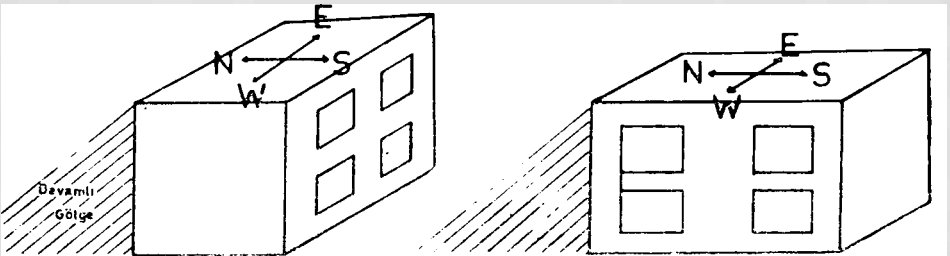
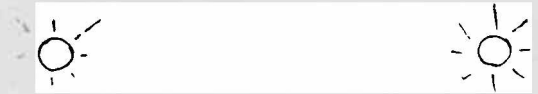
Ülkemizde tarımın en başta gelen problemlerinden birinin sulama olduğu, bunun için çok masraflı sulama projelerinin yapılması gereği ileri sürülmüştür. Fakat bu işlerin de her yönü ile iyi düşünülmemiş oldukları görülmekte, toprak ve

iklim şartları birlikte gözönüne alınmadığından sulamalar sonunda toprağın fakir ve verimsiz hale gelmesi veya tuzlu toprakların yaygınlaşması gibi neticeler sonradan acı gerçekleriyle ortaya çıkmaktadır.

Yerleşme alanlarında kurulacak endüstri tesisleri artıklarının (zehirli duman veya kirli suları vs.) insan sağlığı ve çevre tabiatına zararları, yörenin coğrafi özellikleri dikkate alınmayarak, adeta hızlandırılmakta veya teşvik edilmektedir. Bunların kötü neticeleri ise iyi araştırılmamış olduğundan veya kişisel görüşlere aykırı düşüğünden bilinmemekte, aydınlanamaktadır.

Yine çevrenin bilhassa iklim özellikleri dikkate alınmadan yapılan binaları ve hatta büyük yerleşme alanları maksada uygun olmadıklarından ya ora halkınca kullanılmayıp terk edilmekte (deprem sonrası kurulan yeni mahallelerde olduğu gibi); veya sonradan çok büyük masraflarla yeni yol, bina ve hatta binaların çatıları değiştirilmektedir (Atatürk Ünivesitesi yapılarında olduğu gibi). Burada basit bir düşünceyle bazı evlerin güneşlenmesi de ihmâl edilmiştir. Bir tarafta güney yönündeki daireler bütün gün ve yıl boyunca güneş alırken, kuzeye bakanlar devamlı gölgede kalmaktadırlar. Böylece birincilerde bilhassa yaz mevsiminde sıcaklardan oturulamazken, kuzeye bakanlarda serin yaz gecelerinde ısıtma zarureti görülmektedir. Halbuki bu tipteki bloklara evlerin pencereleri (şekilde görüleceği gibi) kuzey-güney yerine, doğu-batı yönünde yapılmış olsalardı hem daireler eşit şekilde ısınacak veya serin kalacak ve hem de bilhassa uzun kış mevsiminde (önemli derecede çocuklar) sağlık yönünden zaruri güneş ışınlarından faydalanmış olacaktı.

Bu ve daha buna benzer pek çok yanlışların ve hatalı plânlamaların nedenleri temelde, insanın ihmalkârlığı, araştırma ve tatbikatların ehline yaptırılmamış olması, kısaca mesuliyetlilerin vazifelerini yerine getirememiş olmalarıdır.

Şimdiki tek taraflı güneşlenme durumu.

Eşit güneşlenme için yapılması gerekli durum.

Burada çok yönlü düşünebilecek olan ve birçok etmenleri bir ünite içinde birleştirebilecek olan, iyi yetişmiş coğrafyacılar duyulan ihtiyaç kendiliğinden anlaşılacaktır.

Özet olarak hata ve yanlışların sebeplerini,

- 1). Uzun süreli verimlilik yerine, kısa devrede yüksek kazanç elde etme yolunda uğraşı ve gayretler,
- 2). Başka ülkelerdeki bilinen, hatta bizzat kendi yurdumuzda edinilmiş tecrübelere rağmen, aynı hataların tekrarlanması,
- 3). Az bir düşünce veya fedakârlıklarla telafisi mümkün olan ufak, fakat kötü sonuçlar doğuran arızaların ortadan kaldırılmayışı şeklinde sıralayabiliriz.

Şayet gelecekte de çevremizin şekillenmesinde çeşitli hatalardan korunmak istiyorsak iki gerçeği unutmamamız gerekir:

- 1). Önceden yapılan hataların telâfisinin zor, hatta çoğu zaman imkânsız olduğunu,
- 2). Yapılan hataların neticelerinin önceden hesap edilemediğini.

Büyük işlere, devlet bütçeleriyle ancak gerçekleştirilebilecek yatırımlara girişmeden evvel yapılacak pekçok küçük işler bulunduğu bir gerçekken, böyle çalışmalar daima ihmâl edilir. Çünkü bunlar sabır, muntazam bakım ve devamlı kontrol isteyen işlerdir. Ayrıca bu tür çalışmalar ve sonuçları kısa zaman içerisinde görülemezler. Buna karşılık büyük yapılar ve yaldızlı sözler, parlak vaidlerle yapılan "dev" eserler (!) halk nazarında övünme, propoğanda vesilesidir. İşte böyle küçük çalışmaların plânlanması ve tatbikinde de coğrafyacılar büyük görevler düşmektedir. Bu cümleden olarak en küçük bir coğrafi üniteyi teşkil eden yöre (doğal çevre) bilgisi, oradaki doğal şartların tanınması, karşılıklı ilgi ve etkileri, nihayet orada yörenin bir parçası olarak insan ve faaliyetleri, bunların nedenleriyle araştırılması, bilinmesi yapılacak coğrafi çalışmaların temelini teşkil etmekte, böyle yöre plânlamaları da gelişmenin ilk şartı olarak görülmektedir.

Sıhhatli yaşamanın ilk şartı temiz ve bol gıdalı yiyecekler yanında, saf ve temiz havası, temiz suyu, verimliliğini kaybetmemiş toprağı, dengeli bitki ve hayvan topluluklarıyla doğal yöredir. Fakat bugün böyle doğal yöreler tehlikeli bir şekilde tahrip edilmektedir. Bu nedenle bir taraftan teknik ve ekonomik, diğer taraftan doğal faktörler arasındaki dengeyi sağlamak ve korumak için, durumu müştereken kontrol etmek, plânlamak ve incelemek gereklidir. Bir taraftan doğal çevrenin korunmasına çalışılırken, yanlış tatbikatlar da görülmekte, kanun ve yasaklarla yörenin korunabileceği zannedilmektedir. En doğru davranışın ise temelden, yani insanların daha çocuk yaştan iyi yetiştirilmesi, eğitilmesi ve onlara çevrenin korunması, hatta bazı küçük ameliyelerle daha da düzeltilmesi, sıhhatli kılınması gerekliliğinin öğretilmesidir.

İki önemli husus yöre korunmasında herkesçe bilinmelidir;

- 1). Yöre, insan etkisinin giderek arttığı, en küçük bir coğrafi ünedir,
- 2). Yörenin korunması, tekniğin mümkün kıldığı herşeyin, veya küçük bir grup insan topluluğu için ekonomik yönden verimli olan faaliyetlerin yapılması şeklinde değil, fakat bilâkis toplum yararına olduğu için yapılmalıdır; yani ökoloji ekonomiye üstün tutulmalıdır.

İçinde insanın sağlığına zarar olmadan yaşayabileceği böyle bir tabii yörede her şeyden evel aşağıdaki şartların mevcudiyeti aranmalıdır:

Temiz hava, temiz su, yeterli ölçüde açık alanlar ve çalışma hayatının sıkıcı, yorucu havasından kurtulup huzur, sükun içinde insanın dinlenebilmesi olanakları.

Yöre (veya ülke) plânlaması yaklaşık olarak aşağıdaki safhalarda oluşur:

— Başlangıçta problem teşkil eden konunun tanımı gelmektedir. Bu, plânlamayı zorunlu kılan husustur. Konunun motifi ve unsurları belirtilmiştir.

— Plânlamayı ele alabilmek için plânlama bölgesinin esaslı ve detaylı bilgileri gereklidir. Bu ikinci safhada yörenin bütün elamanlarının (doğal elemanlar: toprak, iklim, sular, hayvanlar; kültür elemanları: nüfus, iktisat, ulaşım, yerleşme, idare vs.) kartoğrafik veya istatistik bilgilerinin dökümantasyonu yapılmaktadır. Böyle plânlama hazırlıkları "örnek modellere" ve "kalkınma programlarına" ulaşmayı mümkün kılmalıdır.

— Bundan sonraki safhada plânın tatbikata konulması, bir başka sözle yöreden düzenli bir şekilde faydalanma gelir.

Coğrafyacı ilk plânda gerekli malzemenin sağlanmasında ehliyetlidir. O, bu ehliyetini ispat için daima artan bir ölçüde kendini mevcut durumun tesbiti ve gelecekteki gelişimi görececek bir şekilde hazırlamıştır. Coğrafyacı yöre elemanlarının bir bütün halinde dokusunu göz önünde bulundurur. Bununla beraber onların önemlerine uygun ağırlıklarını teker teker kavramağı gözetler. Böylece karar safhasında hatalı davranışlardan sakınmış olunur. Haklı olarak o, sadece yöre (ülke) plânlaması ve teşkilinin temel araştırmacı değil, fakat aynı zamanda yörenin şekillenmesini ve ondan faydalanmada önemli konuşmacıdır da.

Yöre çalışması, plânlama teşkili ve faydalanılması bütün müsbet ilim dallarının ve tekniğin müşterek bir eseri olduğu hususunda coğrafyacının kararlılığı önemsenmeyecek bir husus değildir. Bu çalışma ortaklığında coğrafyacı kendini eşit derecede hak sahibi ve aynı derecere sorumlu bir ortak hissedecek, yerini alacaktır.

Böylece yöre araştırma ve plânlamaları, tatbikatları artık bir ilim şubesinin mensubu veya mesuplarının yapacağı işler olmayıp, birçok ilim dallarından pek

çok araştırmacının birlikte yapacağı bir çalışma, bir "Grup alışması" olduğu anlaşılmış olmaktadır.

Coğrafyacı, kendisinin sadece bir teoriki olmayıp, aynı zamanda ilim adamı, vatandaş ve bir fert olarak çevresindeki olaylarda birlikte sorumlu olduğunu bilen kimsedir.

Coğrafyanın böyle enteresan bir çalışma sahasına işaret ettikten sonra burada daha bazı problemleri sıralamak istiyoruz ki, bu konular yine az veya çok, yakın evreder itibaren bütün bir memleket lsnde tatbikat alanı bulmakta ve memleketin başlıca sorunlarını teşkil etmektedir. Bunlar:

- Toprak verimliliğinin tahribi (kaybolması),
- Su ve rüzgâr erozyonu
- Ormanların tahribi,
- Kimyevi yönden, çevrenin zararlara uğratılması (maden işletme alanlarında veya şehir havasının türlü yollardan kirlenmesi konuları).
- Her türlü toprak ürünlerinin muhafaza ve nakli sırasında hava şartları ile olan bağıntıları.

Buna karşılık müsbet yönde yapılabilecek bazı çalışmaları da şöylece sıralayabiliriz:

- Sulama problemleri,
- İçme ve kullanma suları kaynakları bulunması ve bunların istenen yerlere sevki,
- Rzgrın tahripkr gücüne ve kurak bölgelerde buharlaşmayı artıran etkisine karşı alınacak tedbirler.
- Eğimli yamaçları sekiler (teras) haline getirme ve sağalandırma faaliyetleri.

Kısa Bibliyografya

- Denker, B.: Teknocoğrafya Hakkında. İst. Üniv. Coğr. Der. 1961 s. 147.
- Erinç, S.: Plnlamada İklime Müdahale. İmknlar ve Metodlar. İst. Üniv. Coğr. Der. 1961 s. 47.
- Bölge Plnı İst. nivi Coğr, Der. 1959 s. 36.
- Fischer Lexikon: Geographie und Landschaftsplanung, 1968 s. 97.
- Neef, E.: Geographie und Umweltforschung. Pet. Mitt. 1972 s. 81.
- Ritter, W. / Strzygowski, W.: Geographie. Berlin 1970.
- Socova, V. B. Geographie und kologie. Pet. Mitt. 1972 s. 89.
- Tanoğlu, A.: Beşeri Coğrafya İst. 1969 (Coğrafya Nedir. s. 1-19).
- Tümertekin, E.: Bölge Plnlaması. İst. Üniv. Coğr. Der. 1960 s. 51.

Türkiye İklim Bölgeleri ve Yağış Özellikleri*

Dr. A. Nişancı

Bilindiği gibi, bir yerde veya ülkede hava olaylarının uzun süreler içindeki ortalama durumu, o yerin iklim özelliklerini teşkil etmektedir. Meteorolojik r-satlardan aritmetik yollarla ortalamalar hesaplanırken, atmosferde ancak kısa devreler içinde görülen bazı karakteristik hava olaylarının tesirleri kaybolmakta, göz önüne alınamamaktadır. Ayrıca uzun süreler için geçerli olacak ortalama değerler bazen yanıltıcı da olmaktadır. Örneğin ortalama sıcaklık değeri yüksek olan bir yaz veya ilkbahar ayında birkaç günlük soğuk hava baskınının etkileri görülmez.

Bu ve buna benzer pek çok örneklerden anlaşılacağı üzere, bir ülkenin genel iklim özellikleri kısa devreli hava durumlarının bir neticesi olarak meydana gelmektedir. İşte bu sebepten uzun yıllık ortalama değerler yerine atmosferdeki termik ve dinamik olayları en iyi aksettiren iklim elemanı (sıcaklık, yağış vs.) ve faktörlerinin (yükseklik, bakı vs.) bir bütün olarak şekillendiği, kısa devreli hava durumlarının incelenmesi ve özelliklerinin açıklanması gerçeği daha iyi aydınlatacaktır.

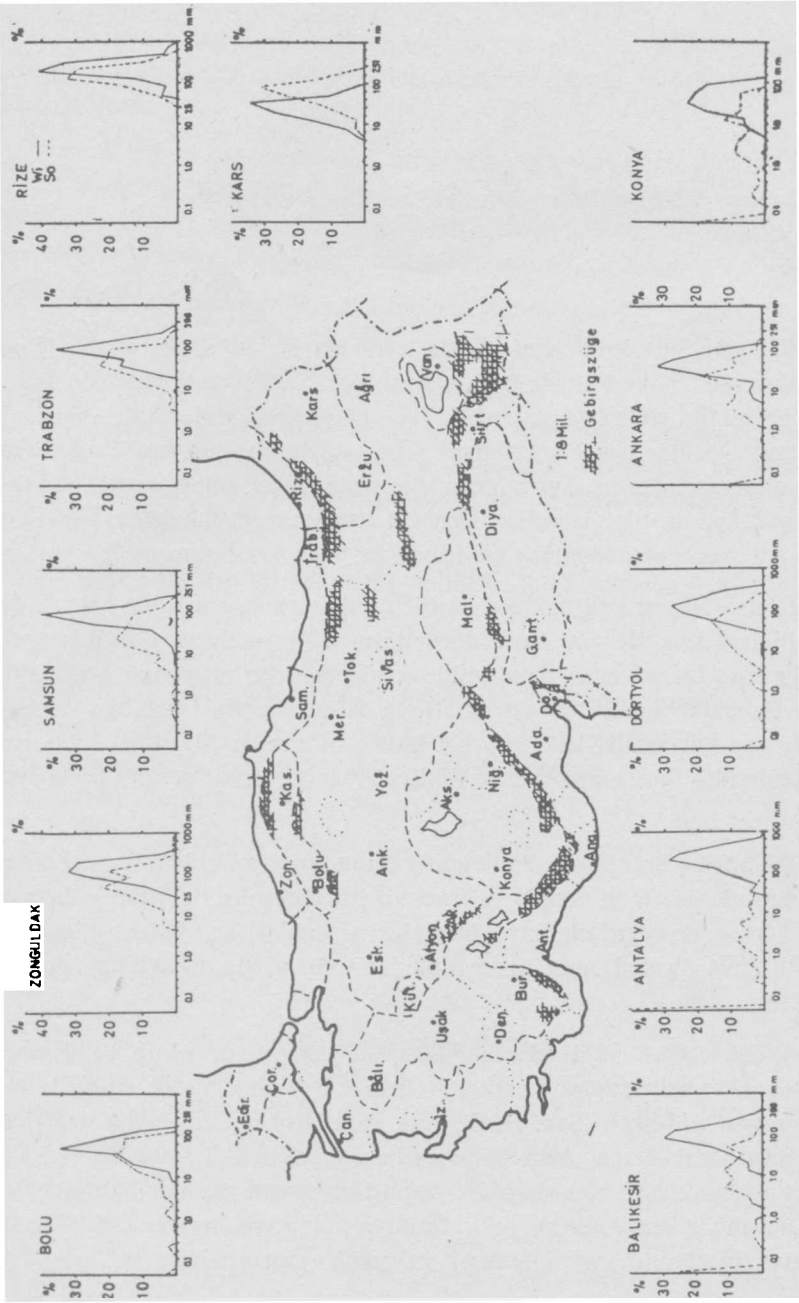
Yine bilindiği üzere klimatolojik görüş açısından atmosferdeki bir seri dinamik olayların neticelerini en iyi şekilde yağışlar aksettirmektedir. Belirtilen çalışmamızda biz de Türkiye'de yağışlarla hava durumları arasındaki sıkı bağıntıyı göstermeye ve farklı hava durumlarının neticesi olarak yağış şartlarını açıklamağa gayret ettik.

Ancak daha önceki bölümlerde bilhasassa yağış değerlerinin sıklık dağılışlarının (frekans) analizleri yapılmak suretiyle Türkiye'nin farklı iklim bölgeleri birbirinden ayırt edilmiştir (Şek. 1). Böylece yağışların bilhassa aylık değerlerinin sıklık dağılışı incelenirken, hem ortalamaların yanıltıcı olabilecek ifadesinden kurtulmuş olunmakta ve hem de sıklık dağılışlarının diyagramlar halinde gösterilebilmesi nedeniyle istasyonların yağış özelliklerinin ayrı ayrı ve farklı mevsimlerdeki mukayeselerinin yapılabilmesi mümkün olmaktadır.

(*) "Studien zu den Niederschlagsverhaeltnissen in der Türkei..." Bonn (1973) isimli doktora çalışmamın neticelerinden yararlanarak bu kısa makale ele alınmıştır.

Şekil 1. : Aylık yağış değerlerinin sıklık (frecans)ları dağılımlarına göre Türkiye'nin iklim bölümlenmesi.

(— kış eğrisi, --- yaz eğrisi)

Bu yazıda kısaca, asıl çalışmamızdaki bölümlerin ayrı ayrı anlatımına girmeden, elde edilen (tasnifî yapılan) iklim bölgelerini ele alarak, onların yağış özelliklerini hava durumları ile bağıntı içinde açıklamağa, bölgelerin yağış genetiğini aydınlatmağa çalışacağız.

1. **Karadeniz Bölgesi:** Yerel bazı önemli farklanmalara rağmen, yüksek yağış basamaklarında büyük ihtimallerle bilhasasa kış yağışlarını alan sahalar olarak Karadeniz kıyı şeridinin doğusunda Rize ve Giresun çevresiyle, batıda Zonguldak-İnebolu arasını görüyoruz. Yaz aylık yağış miktarlarının da yine yüksek basamaklarda nisbeten büyük ihtimallerle görüldükleri bu alanları, daha alt bir bölümlenmede iki ayrı bölge olarak düşünebiliriz. Çünkü Giresun ve daha doğu kıyı istasyonlarda (Rize, Hopa) yaz ile kış yağış sıklığı eğrilerinde bariz bir farklanma görülmemesine karşılık, Zonguldak-İnebolu çevresinde yüksek basamaklarda görülen aylık yağış değerlerinin kışın yaza oranla bir fazlalık, farklılık gösterdiği hemen ilk bakışta anlaşılmalıdır. Yani bu ikinci alt bölgede:

- a) Kış aylık yağış değerleri yaz aylık yağış değerlerine göre daha yüksek basamaklarda görülürken,
- b) Aynı zamanda kış yağışları bu yüksek basamaklarda daha büyük ihtimallerle düşmektedirler.

Yine yapılan bir karşılaştırmada, yaz ve kış ayları yağış değerleri birlikte göz önünde tutulduğunda, en sık görülen değerlerle aylık ortalama değerlerin yaklaşık olarak ve yüksek yağış basamaklarında toplandıkları, en az ve en yüksek aylık değerlerin de nisbeten yukarı basamaklarda yer aldıkları görülmektedir (bkz. a.ç.s. 35). *

Yalnız kış ve yaz ayları değerleri değil, aynı zamanda bütün yıl boyunca düşen yağışların aylık değerlerinin yüksek yağış basamaklarında ve yüksek oranlarda görüldükleri, örnek istasyon Zonguldak'da on iki aylık değerlerin sıklık dağılışı analizlerinden anlaşılmalıdır (bkz. a.ç.s. 44).

Bütün bu kıyı bölgelerin yaz ve kış yağışlarının bolluğunu ve diğer iklim bölgelerine nazaran yüksek yağış basamaklarında büyük oranlarla görülmeleri sebeplerini başlangıçta da belirttiğimiz gibi atmosferde, günlük hava durumlarına dayanan "hava tipleri" tasniflerinde, görmek mümkündür (Şek. 2). Türkiye için tasnifini yaptığımız, karakteristik on iki hava durumu tiplerinin yağış özelliklerini incelediğimizde bu sebepleri daha iyi anlamaktayız. Az veya çok, bütün hava tiplerinin Karadeniz kıyı şeridi bölgelerinde yağışlara yer verdikleri tesbit edilmiştir. Kuzey sektörlerden esen ve yağış getiren rüzgârlara dönük olduğundan sözü geçen Rize, Giresun çevresi ile Zonguldak-İnebolu arası bölgelerin hemen her hava

* (Adı geçen çalışma)

durumunda daha yağışlı olduğu anlaşılmaktadır. Güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan, nisbeten yüksek dağlık alanların önündeki bu bölge istasyonlarında yağış bakımından elverişli olmayan kış yüksek basınç hava durumlarında dahi, bilhassa Karadeniz'in nisbeten ılık su yüzeyinde alttan itibaren ısınma ve nem alma olanağı ile ilgili olarak kıyı dağlarında yükselmek mecburiyetinde kalan hava kütlelerinden, alçalan genel hava hareketine rağmen, bu hava durumlarının az fakat belirgin yağışları meydana gelmektedir. Aynı şekilde, hemen bütün Türkiye için az veya çok etkili kuraklığın görülmesinin baş sorumlusu olan ve yazın Azor-Yüksek Basıncı ile Basra-Alçak Basıncı arasında gelişen hava tipinde de (Tip VII) az da olsa bu kıyı bölgelerin yağış aldıkları tesbit edilmektedir. Yine aynı prensip veya fiziki olaylar nedeniyle alçalan genel hava hareketine rağmen bu kıyı dağlık bölgelerde kuzey, kuzeydoğu yönlü ve nisbeten nemli rüzgârların buralarda yükselmeleri sırasında hemen kıyı düzlüklerinden itibaren (yoğunlaşma seviyesinin düşük olmasından dolayı), bilhassa cise yağışları bu yörelerin yaz yağışlarını meydana getirmektedir.

Yaz kuraklığının, diğer bütün bölgelerde olduğu gibi, şayet azalma veya yumuşamasından söz edilebilirse, toplam olarak çok seyrek görülmelerine rağmen, sağnak yaz yağışlarına yer veren hava tipleri bozmakta, buralardaki yaz yağışlarını daha da artırmakta, böylece yörenin diğer bütün bölgelerden çok farklı ve en karakteristik olan doğal şartlarını meydana getirmektedir (örnek Tip XI).

2. Akdeniz Bölgesi: Ayrıntıları bir yana bırakılırsa kış yağışları bakımından kuzeyde Karadeniz kıyı bölgesi ile büyük bir benzerlik içinde görülen güneyde Akdeniz kıyı şeridi ve güneydoğu Toros dağları yükseklikleriyle, batıda Ege kıyı şeridi bölgesi yaz yağışları yönünden onunla tam tersine bir özelliğe sahiptir. Kış ayları değerleri, büyük ihtimallerle, yüksek yağış basamaklarında yer alırken, ekstrem değerler diğer bölgelerden farklı olarak, seyrek de olsa daha yüksek basamaklara ulaşmakta, böylece kış yağışlarının bilhassa bu bölgelerde etkili olduğu gerçeği meydana çıkmaktadır. Öyle ki, bu güney ve batı bölgelerde yüksek yağış değerlerinin (100.0 mm. ve daha fazla) bütün yağışlara oranının % 50'den daha fazla olduğu görülmektedir.

Bu durumun daha iyi anlaşılması için, yine hava tipleri ve onların yağış etkenliğinin incelenmesi gerekmektedir. Kış ayları yağışlılığını bu bölgelerde, yüksek yağış değerleri ve ihtimalleriyle, bilhassa kış alçak basınç hava durumlarında görmek mümkündür. Buna göre, özellikle ocak ve şubat aylarında nisbeten sık görülen "Merkezi Alçak Basınç Hava Durumu" (Tip IV) ile "Doğu Bölgelerin Yüksek Basınç Hava Durumları" ilk plânda dikkati çekmektedirler. Öyle ki, yıl içinde nisbeten seyrek görülmelerine rağmen, bilhassa belirtilen aylarda ortalama olarak, bu bölge istasyonlarında, bütün günlerin % 70-80'i yağışlı geçmekte, yine ortalama olarak birçok istasyonda bir günde 8-10 mm. lik yağışlar görülmektedir. Nihayet ortalama bir görüşle bu iki hava durumu bölge istasyonlarının

yıllık yağış toplamının % 30-40'ından fazlasını vermekle etki derecesi ve önemlerini göstermektedir.

Bütün bu istasyonları diğer bölgelerden ayıran hâkim yaz kuraklığı ise burada görülmektedir. Bir başka sözle, yaz yağışları buralarda Anadolu'nun içleri ve hele Karadeniz kıyılarına nazaran çok seyrek olarak düşmektedir. Öyle ki, bu aylarda (haz.-ağus.) bir çok istasyonda hiç yağış kaydedilmeyen ayların % 70 oranında temsil edilmeleri kuraklığın derecesini belirtmektedir. Geri kalan yaz aylarında ise (% 30) ekseriye küçük basamaklarda ve çok az miktarda yağış beklenmektedir. Yine bütün aylarda çeşitli değerlerdeki yağış sıklığı dağılımları da kıştan yaza gidildikçe yüksek basamaklardan hiç yağış almayan aylara doğru hızlı bir düşüş görülmektedir. Yani, kış aylarında yüksek basamaklarda büyük ihtimallerle yağış beklenirken, yaz aylarına gidildikçe yağışları düşük basamaklarda ve nihayet büyük ihtimallerle yağış görülmeyen aylarda beklemek gerekmektedir (haz.-eyl.). Bu bölgelerde kış ayları ile yaz ayları yağışları arasındaki büyük farklılığı; en sık, ortalama ve ekstrem değerlerin birbirleriyle karşılaştırılmalarında da görmek mümkündür (bkz. a.ç.s. 35). Bu istasyonlarda kışın en sık görülen aylık yağış değerleri, aylık ortalamalarla birlikte yüksek basamaklarda (100.0 mm. ve daha fazla) yer alırken, yaz ayları yağış değerleri, maksimumlar da dahil olmak üzere çok aşağı basamaklara kaymış bulunmaktadır. Aylık ortalamalar ekseriya 10.0 mm. nin altında yer alırken, en sık görülen aylık değerler de 0.0 mm.'nin altında, yani büyük ihtimallerle yağış görülmeyen aylar olarak temsil edilmektedir.

İşte deniz kıyısında yer almalarına rağmen, bu istasyonlarda görülen bariz ve hâkim yaz kuraklığı, bilhassa "Meltem Hava Tipi"* olarak adlandırdığımız, Azor-Yüksek Basınç Alanı ile Basra-Alçak Basınç Alanı (sıcak nüveli) arasında gelişen bu hava durumu tarafından meydana getirilmektedir. Yıl içinde bütün günlerin % 30'unda, yaz aylarında ise bütün günlerin % 70'inde görülen bu hava durumu, ekseri bu kıyı istasyonlarında kurak olup, yağışlara yer vermemektedir. Atmosferde alçalıcı dikey hareketler bu hava tipinde genel olarak yağışları engelleyici olmaktadır. Yine, kütleli Anadolu dağlık masifinin kuzeyinde, Karadeniz kıyılarında hava kütleleri yığılma ve sonra az da olsa yükselmeğe mecbur kalırken, bu kütleli kara masifinin güneyinde sanki bir fön etkisi gibi hava kütleleri birbirinden uzaklaşıp alçalma hareketini deha da hızlandıran bir hava akımı gelişme durumunda olduğundan, zaten yağışlara pek müsait olmayan şartlar buralarda daha da kuvvetlenerek, yüksek hava nemine rağmen atmosferde dinamik olaylarla yağışlar iyice seyrekleşmekte, büyük ihtimallerle hatta hiç düşmemektedir. Bunun haricinde az ihtimallerle de olsa görülen ve çoğunca kuzeyde kıyı şeridinde hatta kısmen içerilerde yaz yağışlarının (çoğunca sağnak halinde) teşekkülüne sebep

---

(* Her ne kadar bu adlandırma yerel rüzgâr olan ve dar bölgede kullanılan bir terim ise de bu hava tipinde karakteristik olduğundan genelleştirilmiştir. Diğerlerinden ayırma söz konusudur.

olan hava durumları ("Störungslagen" ve "Kaltlufttropfenlagen") güneye inildikçe etkilerini kaybetmekte ve buralara artık yaz yağışları getiremez olmaktadır.

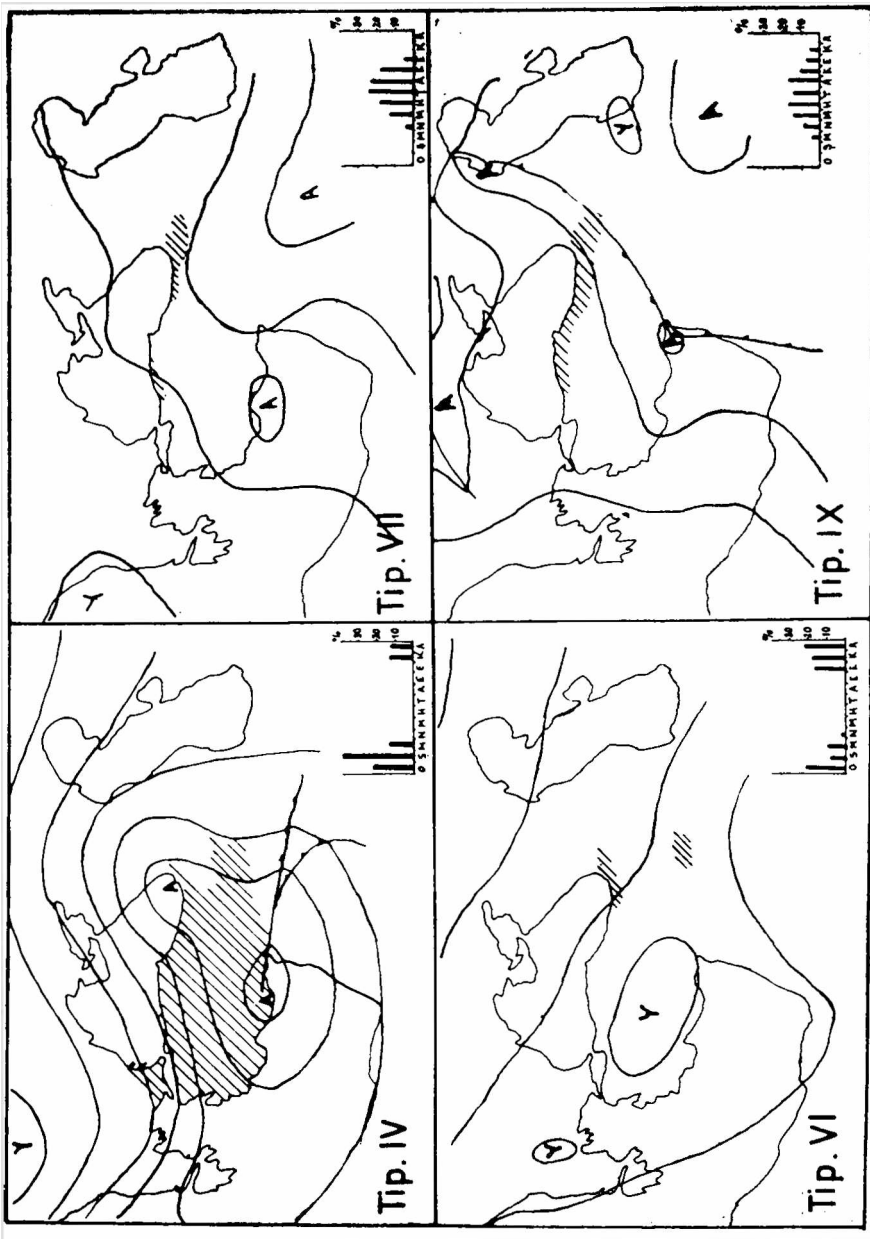
Burada bilhassa İskenderun-Dörtyol çevresi, bölgenin yeryüzü şekil ve dağların uzanış özellikleri dolayısıyla, genel hava hareketleri sırasında özellikle kuzey kuzeybatıdan gelen ve yüksek atmosfer katlarının soğuk olması nedenleriyle, kararsız hava durumu yağışlara yer vermekte, böylece yağış bölgeleri tasnifimizde, buraların Karadeniz istasyonları yaz yağışlarına benzer özellikleri taşıdığı anlaşılmaktadır. O halde bütün Ege ve Akdeniz kıyı bölgelerinde büyük ihtimal ve hâkimiyetle görülen yaz kuraklığı, İskenderun Körfezi ile Amanos dağları arasında, seyrek görülen hava baskınları tesirlerini hissettirerek yağışlara yer vermek suretiyle pek etkili olamamaktadır. Nemli hava kütlelerinin yamaçlarda yükselmeler sırasında, burada da Karadeniz kıyılarında olduğu gibi çoğunca cise ve hatta "sis yağışlarına" yer verdiğini günlük yağış miktarları dağılımını gösteren diyagramların yapısından çıkarmak kabildir (bkz. a.ç. s. 65). Ayrıca bu bölgenin bitki örtüsü zenginliği de, bilhassa yaz yağışlarının önemine işaret olarak ileri sürülebilir.

3. Kuzeyin Geçiş Bölgesi: Yaz ve kış ayları yağış değerlerinin sıklık dağılışı eğrilerindeki bazı farklılıklara rağmen, Karadeniz bölgesinde dağlık alanların gölgesinde kalan (kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan kıyı şeridi), Sinop-Samsun ve Trabzon çevreleriyle bilhassa Marmara bölgesinin kuzey yarısı istasyonları, asıl Karadeniz kıyı bölgesinde olduğu gibi düzenli, bol kış yağışları yanında az çok yaz yağışları da alan sahalar olarak görülüyor. Yaz yağışları yüksek basamaklarda ve büyük oranlarda temsil edilirken, çok düşük aylık değerler ve hatta seyrek de olsa, yağış görülmeyen aylar beklenebilmektedir.

Kış ayları yağış değerlerinin alt basamaklara kayması gerçeği, bu aylarda görülen hava durumlarının birinci bölgeye nazaran elverişsiz olan yeryüzü şartları tesiriyle, daha az yağış bırakmaları neticesidir. Bu durum günlük yağış değerlerinde, özellikle aynı hava tipleri ortalama yağış değerlerinde görülmektedir. Örneğin kış hava tiplerinden yağışlar yönünden en etkili "Merkezi Alçak Basınç Hava Durumunda" (Şek. 2) bu bölge istasyonları, komşu kıyı istasyonları Zonguldak ve İnebolu'nun yarısına yakın yağış değerleri almaktadır.

Böylece bilhassa bu iki Karadeniz bölgesi istasyonları kış yağışlarındaki farklılıklar, az veya çok yağış olan hava durumlarında daha ziyade yeryüzü şekillerine, dağların uzanış doğrultuları ve yüksekliklerine bağlı bulunmaktadır.

Kış aylarında yağışlar büyük ölçüde adveksiyon yağışları, yani başka bölgelerden hava akımlarıyla taşınan nemlilik şartları sonucu olduklarından geniş bölgelere yağışlar az çok dağılmakta, farklılıklar belirtildiği gibi, ancak yeryüzü şekillerinin etkilerinden doğmaktadır. Buna karşılık yaz yağış şartlarında yerel faktörler daha önemli olmakta, kısa mesafelerde büyük yağış farklılıkları gö-

Şeki' 2. : Örnek hava durumu tipleri ve onların yıl içindeki gidişleriyle, yağış bölgeleri.

yağışlı bölge (22 mm).

rlmekte, yağışlar daha çok "tesadüfi" bir dağılış göstermektedir. Böyle olmakla beraber, buralarda da az veya çok yaz yağışları düşmesi, yağışsız ayların çok az ihtimallerle görülmesi, bir başka sözle henüz muntazam ve şiddetli yaz kuraklığından söz edilememesi bu aylarda teşekl eden hava tiplerinin bölgeye az veya çok yağış bırakmalarıyla açıklanabilmektedir. Yaz yağışlarının bu aylardaki toplam düşük değerleri hâkim hava durumu olan "Meltem Hava Tipi" yanında, kuzeyin soğuk hava baskını tipleri buraların bu aylarda az veya çok yağışlı durumunu meydana getirmekte, seyrek de olsa sağnak yaz yağışları aylık değerlerin yüksek görünmesine sebep olmaktadır. Diğer taraftan, Kuzey Marmara Bölgesinde "Kuzeybatı Soğuk Hava Baskını Tipi", doğudaki kıyı istasyonlarında ise (Sinop, Samsun, Trabzon) "Kuzeydoğu Soğuk Hava Baskını Tipi" (Tip IX) etkili olmakta, buraların yaz yağışlarını getirmektedirler. Ancak mayıs-haziran aylarında bir maksimum gösteren ve yıl içinde çok seyrek teşekkül eden (bütün günlerin % 5-7'si) bu hava durumlarında bölge istasyonları yıllık yağış tutarlarının nisbeten önemli bir kısmını (% 8-10) almaktadırlar.

4. Batı Geçiş Alanı ve Güneydoğu Anadolu: Burada hemen şunu belirtelim ki, memleketin bu iki birbirinden ayrı bölgesi elbetteki yağışların genetiği bakımından farklı hava durumları etkileri ile açıklanacaktır. Yalnız burada aylık yağış sıklığı dağılışları tasnifi yapılırken birbirine az çok benzer yaz ve kış yağış eğrileri dolaıısiyle bir bölümde incelenmiştir.

nce aylık yağış değerlerinin çeşitli logaritmik yağış basamaklarındaki sıklık dağılışları gözden geçirilirse, bilhassa kış ayları yağış değerleri bakımından bu iki ayrı bölgede bir benzerlik grlmektedir. Burada da kış aylık yağışları kıyı şeridi istasyonlarındaki gibi olmamakla beraber, yine de yüksek basamaklarda büyük sıklıklarla grlmektedir. En sık görülen aylık yağış değeri, ortalama % 30'luk bir ihtimalle 63.1 mm. ile 100.0 mm. ler arasında bulunmaktadır. O halde Ege Denizi kıyılarından İç Anadolu'ya ve Akdeniz'den Güneydoğu Anadolu'ya gidildikçe kışın yağışlar aynı oranlarda, fakat daha aşağı basamaklarda görülmektedirler. Bu tesbit yıllık ortalama ve ekstrem değerler için de geçerlidir. Buralarda Kuzey Geçiş Bölgesinde olduğu gibi, en fazla yağış değerleri gösteren aylar dahi 251.2 mm. basamağını aşamamaktadır. Kış yağışlarının bu özelliklerinin genetik açılmasını ise, günlük hava durumları ve onların tiplere ayrılarak yağışlılık şartları incelenirken bu iki alt bölgenin farklılığı grlmektedir.

Kış aylarında Ege kıyı bölgesi gibi, Batı Anadolu'nun bu geçiş alanlarında da en bol yağışlar bilhassa gezici olak basınç alanlarının hakim olduğu hava tiplerinde (Tip II ve III) düşmektedirler. Aynı hava durumlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kuvvetli bir şekilde gelişen kış yüksek basınçları (soğuk nüveli) nedeniyle çok düşük günlük yağış değerleri grlmektedir. Buna karşılık Güneydoğu Anadolu istasyonları "Doğunun Alçak Basınç Hava Durumu" ile bilhassa "Merkezi Alçak Basınç Hava Durumlarında" bol yağışlar almaktadır.

O halde, kışın aylık yağış değerlerinin nisbeten yüksek basamaklarda, büyük oranlarda görülme durumları itibariyle birbirine benzeyen Batı Anadolu Geçiş Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesinin yağış dinamiği açıklamasına esas teşkil eden hava durumları ve onların yağış özellikleri tamamen farklıdır.

Yaz yağışlarına veya başka sözle yaz kuraklığına gelince, bu iki ayrı bölge yine az çok farklılık göstermektedirler. Aylık yağış değerlerinin sıklık dağılışı diyagramlarında her iki bölge istasyonları için yağış görülmeyen aylar büyük ihtimallerle beklenmekte ise de, bilhassa Batı Anadolu Geçiş Bölgesinde bu oran kıyı Ege Bölgesine nazaran daha düşük oranlara ulaşmaktadır. Böylece yaz kuraklığının daha bariz bir ifadesi olan yağışsız ayların sıklığı hiçbir zaman Akdeniz ve Ege Denizi kıyılarındaki kadar olamamaktadır. Halbuki Güneydoğu Anadolu'da yağış görülmeyen ayların oranı, Akdeniz kıyı istasyonlarında olduğu gibi yüksek değerlere ulaşabilmekte, yaz kuraklığı bütün şiddetiyle kendini belirtmektedir. Kabaca bir ifade ile, Batı Anadolu Geçiş Bölgesinde üç yaz ayından ancak biri tamamen yağışsız geçerken, Güneydoğu Anadolu'da yine üç yaz ayından ikisi büyük ihtimallerle tamamen yağışsızdır denebilir. Arada "tesadüfi" sağnak yağışları veya çok seyrek beliren "Yüksek Atmosfer Soğuk Hava Damlası" yağışları nedeniyle görülen ve bu sebeple yağışlı olarak sınıflandırılan ayların da aslında kuraklığın genel görünüşünü bozmadıkları belirtilmelidir.

Günlük hava haritalarının tasnif edilmeleriyle meydana gelmiş olan hava tipleri ve onların yağış özelliklerinin incelenmesiyle, buralarda da kuraklığın veya hiç yağış görülmeyen ayların yüksek oranlarının asıl sorumlusunun "Meltem Hava Durumu" olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü çok yüksek ihtimallerle ve uzun süreklilik durumlarıyla yaz aylarının bu hakim hava tipi çok düşük ortalama günlük yağışlara yer vermektedir. Yaz aylarının yağış getiren ve genel görünüşü bozan, "Kuzeyin Soğuk Hava Baskınları" olarak nitelendirilen çok kısa süreli (1,5-2 gün) hava tipleri ise toplam olarak az bir oranla (ihtimalle) görülmekte ve çoğunca sağnak yağışlarına yer verdiklerinden, bu yaz aylarının kuraklığını bozamamaktadırlar. Buna rağmen, bilhassa Batı Anadolu Geçiş Bölgesine kadar bu sağnak yağışlı hava durumları tesirlerini göstererek, bölgenin az-çok yağışlı görünmeleri neticesini doğurmaktadır (Üst atmosfer tabakalarının soğuk hava kütleleri yerden olan aşırı ısınmalar nedeniyle konveksiyonel yağışların teşekkülünü hızlandırmaktadırlar).

5. İç Bölgelerin Yüksek Düzlükleri ile Kenar Çukur Alanlar: İç bölgelerin geniş, yüksek düzlükleriyle, kuzeyde kıyı dağları ardındaki çukur alanlarda kış ayları yağış değerlerinin bariz bir şekilde düşük yağış basamaklarına kaydığı görülmektedir. Şimdiye kadar ki bölgelerden farklı olarak bu durum, yağışların bu mevsimde, iç bölgelere oldukça az düştüğünün bir ifadesidir. Buna rağmen logaritmik bölümlenmeye göre tasnifi yapılmış aylık yağış değerleri eğrisi düzenli bir gidış göstermektedir (bkz. şek. 1'de Bolu ve Ankara diyagramları). İstatistik ma-

nada Gauss'sche normal dağılış deniler "U" dağılışı burada da görölmektedir. En sık görölen yağış değeri yaklaşık olarak eğrinin en tepesine yaklaşmakta (aynı zamanda ortalama değlerle aynı basamakta bulunmakta), böylece istasyonların yağış eğrileri arasında bir karşılaştırma yapmak mümkün olmaktadır.

Kış ayları yağış değeri dağılışını gösteren eğrinin, bütünüyle yağış basamaklarının düşük değlerine kayışı görölmekte, fakat yine de aylık yağış değlerinin en sık göröleni % 30'luk bir orana erişmektedir. En fazla aylık yağış değlerinin dahi 100.0-158.5 mm. basamağını aşamaması, burada yağışların önemli derecede azaldığını göstermektedir. Aylık tutarları 100.0-158.5 mm basamağı üzerinde yağışların görölmemesi bütün bu iç bölge istasyonlarının, kış yağışlarının genel özelliğini teşkil etmektedir. Örnek istasyon olan Afyon'da (bkz. a.ç. s.45) on iki ayın yağış değeri incelendiğinde, düşük yağış değlerinin yüksek oranlarda görölme ihtimalleri ilkbahar aylarında da dikkati çekicidir; yani kış aylarında olduğu gibi, mart, nisan, ve mayıs aylarında da aylık yağış tutarları düşük basamaklarda, fakat yüksek oranlarda görölmektedir.

Kış yağışlarının Anadolu'nun iç kısımlarındaki bu genel özelliği yine günlük hava durumlarının, dolayısı ile atmosfer olaylarının karakteristik hava tipleri ile açıklanabilmektedir. Bu mevsimde Anadolu'nun geniş iç bölgelerinde çoğunlukla kış yüksek hava basıncı (soğuk nüveli) şartlarının hakim olduğu görölmektedir. Bu hava durumlarında (örnek Tip VI. Şek 2). ortalama günlük yağışlar çok düşük değlerle halinde belirmektedir. Karakteristik bir tip olan ve kış aylarında büyük ihtimallerle görölen (aralık ve ocak aylarında bütün günlerin % 40'ından fazla) "Merkezi Yüksek Basınç Hava Tipinde" (Tip VI) yağışlar hemen bütün istasyonlarda 1.0 mm. nin altında bulunmaktadır. Bunun yanında, diğer hava durumlarında ise bu iç bölgelerde kışın çoğunca yüksek hava basıncı şartları hüküm sürmekte ve yağışlar son derece az olmaktadır. Bu mevsimde seyrek de olsa orta enlemlerin gezici siklonları, "Alçak Basınç Hava Durumlarında" içerilere kadar sokularak, oldukça büyük ihtimallerle bol yağışları meydana getirmektedirler. Bu arada iç bölgelerin düşük kış sıcaklık değeri altında yağışların önemli bir kısmının kar yağışları olduğuna bilhassa dikkati çekmek gerekir. Asıl bereketli ve o derece önemli ilkbahar, yaz başları yağışlarına gelince, burada da yıl içinde çok az sıklıklarla görölmelerine rağmen bilhassa "Yüksek Atmosfer Soğuk Hava Damlası" hava tiplerinin önemini belirtmek gerekir. Bu hava durumlarındaki yağışlar daha ziyade konveksiyonal, yani yüksek atmosfer katlarıyla yeryüzüne yakın hava bölümleri arasındaki sıcaklık ve nem bakımından kararsız durum dolayısı ile gelişen, dikine hava hareketlerinin sebep olduğu yağışlar olarak düşmektedirler.

İç bölgelerin yaz yağışları aylık değlerinden çıkarılacak genel görünüş bu istasyonlarda da güneydeki gibi, yağış düşmeyen ayların ve dolayısıyla kuraklığın önemli bir rol oynadığı şeklindedir. Fakat burada yağışsız ayların görünüş sıklıkları güneydeki kadar çok olmadığı gibi, en sık görölen aylar da yağışlı aylar

bölümüne düşmektedir. Yaz ayları yağış değerlerinin sıklık dağılışını gösterir eğrinin düzenli olmayıp, düşük oranda ve küçük yağış basamaklarında birkaç zirvenin bulunması, düzensiz bir yağış dağılışını ifade etmektedir. Bu mevsimde aylık yağış değerleri seyrek de olsa bazen kışın görülen değerlerden de fazla olmaktadır. Bunun yanında hiç yağış düşmeyen ayların oranı da ihmal edilecek kadar az değildir. O halde bu iç bölge istasyonlarında, yaz aylık yağış değerlerinin kış aylarına nazaran daha büyük oynaklıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen en sık görülen aylık değerler o ayın ortalamalarına yakın basamaklarda yer almaktadır. Yaz yağışları oranının bu iç bölgelerde yıllık yağış tutarının % 10-20 arasında değişmesi, yaz kuraklığının Akdeniz, Ege kıyı bölgeleri, Güneydoğu Anadolu ve Batı Geçiş Bölgesinden daha az şiddetli olduğunu göstermektedir. Yaz yağışlarının genel olarak yeterli görülmemesine yine hakim hava durumu olan "Meltem Hava Tipi" (Tip VI) sebep olmaktadır. Mayıstan eylüle kadar büyük ihtimallerle ve uzun süreli devreler halinde beliren bu hava durumunun yağışları engelleyen dinamik gelişimini ve dolayısıyla kuraklığa sebep olan görünüşünü bozan hava durumları ise oldukça seyrek teşekkül etmektedir. Bunlar zaman zaman bol yağışlı, sağnaklı hava durumlarını meydana getirmektedirler. Bu iç bölgelerde, yaz mevsiminde alttan olan aşırı ısınmalarla (yukarıda belirtildiği gibi) ve aynı zamanda yüksek atmosfer katlarındaki kısa süreli, kuzeyden gelen soğuk hava baskınları şeklinde gelişen Kararsız hava durumu, arada su baskınlarına da yer veren yaz yağışlarının nedenleri olmaktadır.

6. Orta Anadolu Tuz Gölü Çevresi İle Doğu Anadolu'nun Dağlarla Çevrili

Kapalı Havzaları: Kış ayları yağışlarının muntazam, fakat küçük yağış basamaklarına kaymış olarak görünmeleri; orta Anadolu Tuz Gölü çevresiyle, Doğu Anadolu'nun etrafı dağlarla çevrili havzalarında (Malatya, Van vs.) bundan önceki bölge istasyonlarında olduğu gibidir. Buna göre Türkiye'de kış ayları yağışlarının kıyı bölgelerde yüksek yağış basamaklarında büyük oranlarla düşmelerine karşılık, dar geçiş alanlarından sonra, iç bölge istasyonlarında pek büyük farklılıklar göstermediği anlaşılmaktadır; az, fakat muntazam kış ayları yağış miktarları burada da asıl özelliği teşkil etmektedir. 25.1-100.0 mm. ler arasındaki aylık yağışlar bu istasyonlarda da büyük ihtimallerle görülürken, ortalama değerlerle, en sık aylık değerlerin hemen aynı basamaklarda yer almaları dikkati çekiyor. Kış yağışlarının bu iç bölge istasyonlarında geniş alanlarda benzer yağış sıklığı dağılışları, aynı aylarda görülen hava durumlarının da kıyı ve kenar bölgelerde büyük yağış değerlerine yer verdikten sonra, bu geniş orta ve Doğu Anadolu kapalı havzalarında büyük değişiklikler göstermeksizin düşük yağış değerlerine yer vermelerinin doğal bir sonucudur. Fakat burada her hava durumu için bu genel sonuca varmamak, yani daima kıyı istasyonları fazla yağış alır, içerilere gidildikçe yağış değeri düşer şeklinde bir ifadenin her zaman doğru olmadığını, hava tiplerini ve onlara bağlı yağış dağılışını incelediğimizde anlıyoruz. "Doğunun Alçak

Basınç Hava Durumunda” birçok iç bölge istasyonlarında dahi (Malatya, Van) Akdeniz ve Ege Denizi kıyı istasyonlarından daha fazla yağış değerleri göstermesi bu durumu iyi belirtmektedir.

İç bölgelerin etrafı dağlarla çevrili alanlarının yaz yağışları, komşu yüksek düzlükler veya bilhassa kuzeydeki istasyonların (Kastamonu, Tokat vs.) yağış durumlarından olan esaslı farklılığı meydana getiriyor. Buralarda artık yaz kuraklığının kaide teşkil ettiği, yağışsız ayların en sık görüldüğü sahalar olarak bu istasyonlarda üç yaz ayından birinin tamamen yağışsız geçmesi beklenmektedir. İç bölgelerin en az yağışlarının görüldüğü ve aynı zamanda yaz kuraklığının arttığı bu bölge istasyonlarında yaz aylarının hakim hava durumu (“Meltem Tipi”) yanında, seyrek görülen ve bu aylarda bilhassa iç bölgelerde sağnak yağışlara yer veren hava durumları da artık komşu yüksek düzlükler ve kenar dağlık bölgelerdeki kadar etkili olamaktadırlar.

7. Kuzeydoğu Anadolu Yüksek Düzlükleri: Memleketin en karakteristik yörelerinden birini teşkil eden bu yüksek, dağlık ve yer yer düzlük alanlarında ise şimdiye kadar olduğundan da ayrı özellikler tespit edilmektedir. Bütün bölgelerin aksine, yaz ayları yağış değerleri büyük ihtimallerle kış ayları yağış değerlerinden daha yüksek basamaklarda görülmektedir. Kış ayları yağış değerleri yine etrafı yüksekliklerle çevrili orta Anadolu havzalarında olduğu gibi muntazam, fakat Türkiye’deki kış yağış değerlerinin en alt basamaklarında yer almaktadır (en sık görülen değer 63.1 mm. nin altında). Buna karşılık yaz ayları değerleri doğu Karadeniz kıyı istasyonları sıklık dağılışı değerlerine benzer bir görünüşte, yani yaz yağışları nisbeten yüksek yağış basamaklarında, oldukça yüksek oranlarda temsil edilmektedir. Böylece bu yöreler için yaz yağışlarının daha büyük bir önem taşıdıkları görülmektedir (zırai anlamın da ötesinde). Sadece aylık ortalamaların değil, fakat aynı zamanda en sık görülen aylık yağış değerleri ve maksimumların da yaz aylarında daha üst basamaklarda görünmesine karşılık, kış aylarında aynı değerler alt basamaklarda yer almaktadırlar. Örnek istasyon olarak alınan Kars’ta aylık yağış değerlerinin çeşitli logaritmik yağış basamaklarındaki sıklık dağılışılarının bütün aylardaki durumu incelendiğinde, aylık değerlerin bilhassa mayıs, haziran ve temmuz aylarında en yüksek basamaklarda temsil edildikleri görülmektedir. Günlük yağış değerlerinin de bilhassa yaz aylarında 2.5 mm. den küçük basamaklardan çok, bu değer üzerinde basamaklarda görülmesi, yaz yağış karakteri ve önemi bakımından dikkat çekicidir.

Kış yağışlarının az çok muntazam ve fakat düşük yağış basamaklarında görülmeleri, bu aylarda yağış getiren hava tiplerinin (alçak basınç alanları) bölgede oldukça seyrek teşekküllerini, buna karşılık yağış yönünden elverişsiz hava tiplerinin ise (kış yüksek basınç alanları) oldukça büyük ihtimallerle görülmesi sebepleridir. Bu durum kış aylarında büyük sıklıklarla görülen ve tipik kış yüksek basınç hava durumu olan “Merkezi Yüksek Basınç Hava Durumu” (Tip VI)

ile "Doğu Bölgelerin Yüksek Basınç Hava Durumu" tipleri günlük ortalama yağış değerlerinde de görülmektedir.

Yaz yağışlarının Türkiye'nin doğu Karadeniz kıyıları haricinde genellikle muntazam olmadığı ve yağışsız ayların çeşitli oranlarda etkili oldukları bilinmektedir. Buna karşılık Erzurum, Kars ve Ardahan dolaylarında yaz yağışlarının az çok muntazam düşmesi ve yüksek değerler göstermesi Türkiye'de bu mevsimde çok büyük sıklıklarla ve uzun süren devreler halinde beliren "Meltem Hava Tipi" (örnek tip VII)'ne rağmen olmaktadır. Genel atmosfer dolaşımında bilhassa yeryüzüne yakın alt katlarda oldukça kuvvetli gelişen ve Azor-Yüksek Basıncı ile Basra-Alçak Basıncı arasında, alçalıcı hava hareketleriyle, kuzey sektörlü rüzgârların hâkim olduğu bu hava tipi doğu, kuzeydoğuya gidildikçe zayıflamakta, doğu Karadenizle, kuzeydoğu Anadolu yüksekliklerinde bilhassa yüksek atmosfer katlarında kuzeyden gelen soğuk hava baskınları ve alttan olan fazla ısınmalar nedeniyle kararsız hava olayları ve buna bağlı yağışlar görülmektedir.

İşte Anadolu'nun büyük iç ve güney bölgelerinde uzun süreli ve devamlı olan yağışsız şartlar hüküm sürerken ve bu durum daha çok memleketin kuzeyinde seyrek hava baskınları, sağnak yağışlı, kısa süreli devreler halinde iken, kuzeydoğu Anadolu'da bu yağış getiren hava duruları daha sık ve nisbeten kararlı yaz yağışlarına yer vermektedir. "Meltem Hava Tipinde" dahi yüksek atmosferdeki "Soğuk Hava Damlaları" olarak adlandırılan şartlar dolayısıyla buradaki istasyonların yağış değerleri, hemen diğer bütün istasyonlardan fazla olmaktadır. Daha etkili, yüksek değerli günlük ortalamalar "Kuzeydoğu Soğuk Hava Baskınları" (örnek-Tip IX) ve bilhassa yüksek atmosfer katlarının "Soğuk Hava Damlaları" tiplerinde meydana gelmektedir. Bu hava tiplerinin azamileriyle, yağışların en fazla düştüğü devrelerin aynı aylarda bulunması, yağışlarla hava durumları arasındaki sıkı bağlantıyı göstermektedir.

Böylece burada kısaca Türkiye'deki büyük yağış bölgeleriyle onların hava durumlarına dayanan açıklamaları (genetiği), yıl içindeki gidişleri açıklanmış olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. Yıldönümü Dolayısıyla :

“ŞARKÎ - ANADOLU MÜDAFAAİ HUKUK CEMİYETİ MERKEZİ”
KARAR DEFTERİNDEKİ KARARLARIN SURETLERİ

— I —

Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu

Atatürk Üniversitesi'nin, her Fakülteden seçilen Temsilcilerinden kurulu “Türkiye Cumhuriyetinin 50. Yıldönümünü Kutlama Komisyonu”nda Edebiyat Fakültemizin Temsilcisi olarak bulunuyorum. Bu yüzden, gerek bu Fakültenin “Araştırma Enstitüsü” çalışmalarında, gerekse adı geçen “Komisyon”un bana verdiği derleme işlerinde görevli bulunduğumdan, Ankara, İstanbul ve Sinop (Dr. Rıza Nur Kütüphanesi) şehirlerimiz ile, Erzurum içinde de “belgeleri görme ve mikro-filmlerini aldırma” ile uğraşıyorum. Bu arada, elime çok değerli ve şimdiye kadar varlığı bile bilinmeyen bir “Karar Defteri” geçti. Bu defter, 16X20,4 santim boyunda ve 19 satırlı bir ilkokul defteri olup, merhum Erzurum’lu Mehmet Cevat Dur-sunoğlu’nun elyazısı ile ve mor mürekkeple yazılmıştır. Kırmızı kapaklı ve 40 sahifeli olup, baştan 21 sahifesi yazılıdır. Defterin ön kapağı içinde mavi kurukalemle rahmetli M. Kemal Atatürk’ün eliyle, “*ihtilâfâta âid esâslar var*” ibaresi yazılmıştır.

Defter, “*Vilâyâti Şarkıye Müdâfaai Hukuukı Milliye Cemiyeti*” ile “*Tırabzon Muhafazai Hukuukı Milliye Cemiyeti*”ne mensup Kazâ Temsilcilerinin yaptığı 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Erzurum Kongresi’nin son günü, adı geçen Cemiyetlerin birleştirilmesiyle kurulan “*Şarkî-Anadolu Müdâfaai Hukuk Cemiyeti*”nin “*Erzurum Hey’eti Merkeziyyesi Karar Defteri*”dir. Bu defteri, “Erzurum Turizm ve Tanıtma Derneği Başkanı” sıfatı ile “Erzurum Kongresi”nin 50. Yıldönümünü Kutlama Komitesi”nde çalıştıktan ve o zaman hayattaki Erzurum Kongresi Murahhaslarından beş zâttan üçünün 23 Temmuz 1969 da Erzurum’a gelip, “Şeref Misafiri” olarak kaşılanmaları ve o gece Erzurum-Halk Eğitimi Merkezi Salonunda anlattıkları 50 yıl öncesine âit hâtıralarının banda alınmasından iki ay sonra, Ankara’da Çankaya “Cumhurbaşbakanlığı Arşivi - Atatürk Arşivi” bölümünde “A III/2, D(osya) 13, F(iş) 3” te bularak, önce suretini, bu yıl da mikro-filmini aldım.

Bu çok değerli “*Karar Defteri*”nin, Cemeyitin Kâtibi sıfatı ile M. Cevat Dursunoğlu Bey’in eliyle yazıldığını görünce, o zaman son aylarını yaşayan ve Ankara’daki evinde rahatsız olup, damadı Hırslı Dr. İbrahim Budak Bey’in devamlı kontrolü altında bulunan merhumu, 10 Ekim 1969 günü evindeki son ziyaretimde, bu defterin nasıl olup da Erzurum’dan Çankaya-Atatürk Arşivi’ne götürüldüğünü ve bu defterdeki kararlar altında imzaları bulunan azânın kimler olduğunu, sordum. Karsın Son Kurtuluşundan sonra şehirde ilkokulların açılışında Maarif Emini olarak vazife gördüğünden beri âile dostumuz olan merhum, o gün bana, damadı Dr. İbrahim Budak Bey’in yanında, şunları söyleyerek, not ettirmişti :

“— O Kırmızı Kaplı Karar Defteri’ni, nereden buldunuz? Bunun varlığını ve şimdiye kadar kaldığını, sizden duyarak, çok sevindim. O zaman, yeni kurtulmuş bulunan Erzurum’da, Mütarekenin kara günlerinde, İstanbul’dan daha iyi kırtasiye gelmediğinden, ancak böyle bir defteri bularak, Şarkî-Anadolu Müdafaa Hukuk Cemiyeti’nin Erzurum Hey’eti Merkiziyesi Karar Defteri yapmıştık. O zaman ben, 28 yaşındaydım; Kanuna göre, 30 yaşımı doldurmuş olmadığımın, Milletvekilliğine adaylığımı koymadım. Erzurum Hey’eti Merkeziyesi’nden yaşları müsait olan Süleyman Necati (GÜNERİ) ve Hüseyin Avni (ULAŞ) Beyler, adaylıklarını koyduktan sonra, İdare Hey’etinden ayrıldılar. Onlar ayrılmadan önce İdare Hey’eti, Eylül 1335 ortalarına kadar, şu on kişiden kurulu idi :

“1- Mütakaîd Binbaşı Edirneli *Süleyman Bey*, Başkan idi; 1925 ten az önce Kars’taki bir akrabası yanında, sonsuz (evlâdsız) olarak öldü;

2- Kılıklı Muallim ve Konya Hukuk Mektebi Mezunu, “Albayrak” Gazetesi Başyazarı ve Albayrak Mektebi Müdürü *Süleyman Necati GÜNERİ*;

3- Erzurum-Künbet köylü Genççağazâde Avukat *Hüseyin Avni ULAŞ*;

4- Emekli Binbaşı Erzurum’lu Kazanasmazzâde “Küçük” lakaplı (“Büyük” lakaplısı, Kolordu Kurmayı Kâzım Dirik idi) *Kâzım YURDALAN*;

5- Erzurum Vilâyet Evrak Müdürlüğünden Emekli *Maksud KAPIKAYA*;

6- Erzurum’lu Kırbaşzâde *Mehmed Fevzi KIRBAŞ*;

7- Erzurum’lu Saidefendizâde *Mes’ud ÇANKAYA*;

8- Erzurum’lu Nâmıkefendizâde (eski vakıfnâmelerde: Kazâzzâde) *Ahmed Mümtaz ERVERDİ*;

9- Emekli Baytar Erzurum’lu *Ahmed Nedim DAMAR*;

10- İdare Hey’eti Kâtibi Mes’ulü olarak da, ben (*Dursunbeğzâde Mehmed Cevat DURSUNOĞLU*)”.

“1925 te Erzurum’daki *Şapka Hâdisesi* üzerine Ankara’dan gelen bir *Müfettiş*, bizlerin elimizdeki Kongre zamanına âit bütün evrak ile, bu defteri de alıp,

götürdü. Demek ki, Karar Defterimiz, kaybolmamış, Gazi Hazretlerine intikal etmiş; ondan da millete maledilmiş. Siz bana, bu Defterin sağlam kaldığını haber vermekle, hâtıralarımı tazelediniz...”

*

Gerçekten de, bu Defter’de Erzurum Mebusları nâmzedi Süleyman Necati ve Hüseyin Avni Beylerin imzası, 15 Eylül 1919 daki IX. İctimâdan sonrakilerin altında bulunmadığı gibi, “14 Teşrinievvel” (Ekim)den sonra da bu iki zâtn adı, Kararlarda geçmiyor. Çünkü, her ikisi de, Son Osmanlı Mebuslar Meclisine Erzurum Temsilcisi olarak seçiliyorlar. Defterdeki ay-gün tarihleri, “efrenci/gregoryan” olduğundan, şimdikine uyar. Bu Defter’deki bütün “İctimâ”larda verilen Kararların suretlerini, kilişeleriyle birlikte sunuyoruz (/s.1/,sahife 1 demektir ve devamına da, böylece işaret ediyoruz):

/s.1/

Bismillâh (remizle)

BİRİNCİ İCTİMÂ‘

14 Ağustos 335 (1919)

1- Hey’eti Temsiliye A’zâlığı’na Kongrece intihâb olunan (Erzurum’lu Nâ-ibzâde Hoca-) *Râif Efendi*’den inhilâl eden *Erzurum Hey’eti Merkeziyyesi Reisliği*’ne, (Edirneli) *Mütekaaid Binbaşı Süleyman Beğ*’in intihâbı, takarrur eyledi. (İmzalar): *Mes’ûd, Süleymân Necâti, Maksûd, Kâzım, Süleymân, M. Cevâd, Ahmet Mümtâz.*

İKİNCİ İCTİMÂ‘

Re’is: *Süleyman Beğ, A’zâ: Kâzım, Fevzi, Necâti, Mes’ûd, Hüseyin, Cevâd Beğler* (mevcut bulunanlar)

16 Ağustos 335 (1919)

1- Me’mûriyeti mahsûsa ile gönderilen terkhis edilmiş İhtiyât-Zâbitanına, onar banknot ve Efrâda beşer banknot verilmesi karârgâr olmuştur.

M. Cevâd, Mes’ud, Süleyman Necâti, Kâzım, Mehmed Fevzi, Süleyman, Hüseyin Avni, Ahmed Mümtâz.

/s.2/

ÜÇÜNCÜ İCTİMÂ‘

17 Ağustos 335 (1919)

(Cemiyetin yayınladığı) “Albayrak” gazetesinin (PTT Umum Müdürü Refik Hâlid KARAY’ın gizli emrine uyan Posta Memurlarınca engellenmesi, yüzünden) icâb eden yerlere gitmediği, ‘indettahkîk analaşıldığı, fîmâ -ba’ad, Cem’iyet tarafından posta paketi şeklinde ve yâhûd mazrûfen gönderilmesi; ve gazeteden, her intişâında yüzelli nüshanın, matba’aya mâl-olduğu, fi’âtdan Cem’iyet’e teslimi, karârlaşdırılmıştır.

M. Cevâd, Ahmd Mümtâz, Maksûd, Mes'ûd, Hüseyin Avni, Mehmet Fevzi, Kâzım.

19/20 Ağustos 335 gecesi memleket münevverânının celbi ile, ma'ârif mes'e-lesi hakkında bir karâr ittikhâzı, karârgîr olmuşdur.

Mes'ûd, M. Cevâd, Ahmet Mümtâz, Hüseyin Avni, Mehmed Fevzi, Kâzım, Maksûd.

DÖRDÜNCÜ İCTİMÂ' 21 Ağustos 335 (1919)

Erzurum târîkhiinde bir mevki'i mahsûsu bulunan *Mustafâ Kemâl Paşa*'dan, Şehrimizin Hemşehriliği'ni kabûl etmesi için, bir Hey'eti Mahsûsa i'zâmile, bu husûsun Müşârün-İleyh'den istirhâmı karârgîr oldu.

M. Cevâd, Ahmed Mümtâz, Hüseyin Avni, Maksûd, Süleyman, Kâzım, Mehmed Fevzi.

/s.3/ Bismillâh (remizle) 21 Ağustos 335 (1919)

BEŞİNCİ İCTİMÂ'

18 Ağustos 335 târihli ve mahrem işâretli Hey'eti Temsîliyye'nin (ki, 29 Ağustos 1919 da Erzurum'dan Sivas'a hareket edeceklerdir) tahrîrâtının İkinci Mâdde-si'ne, âtîdeki tedbîrin vâridi hâtır olduğu cevâbı verilmesi, takarrur eyledi(1):

Posta ve Telgraf Müdüri Umûmîsi'nin (Refik Hâlid KARAY'ın) hareketi vâki'ası, Kaanûnı Esâsi ile mahfûz masûniyyeti muhâbereyi ve bu sûretle milletin en tabi'î hukuukundan birini ihlâl eylemiş ve bu; memleketin sukuutu karşısında, bütün efrâdi milletin yek-dil ve yek-âmâl olması lâzımgelen bir zamânda, ittihâdi umûmîyi ta'kîme ma'tûf bir teşebbüsü mühînâne mâhiyyetinde görülmüş olduğundan, keyfiyyetin evvelâ her tarafda müttehiden ve kat'î bir lisânla Hükûmet'e ka(r)şu protesto edilmesini; ve bu cürmün mürtekibi olan *Refik Hâlid Beğ*'in, Kaanûn'a teslim olunmasının, ve milletin ârzûyi meşrû'una hürmetlerinden dolayı 'azl-edilmiş olan *Sivas ve Erzurum (PTT) Me'mûrları*'nın i'âdei me'mûriyyetlerinin taleb olunması; ve bu mürâcâ'at, mu'ayyen bir müddet zarfında kabûl ve is'âf edilmediği takdirde, iş'âri âlileri vechile, muhâberâtın bil'umûm merâkizde ve 'ayni zamânda kat'ı lâzımgeleceği.

M. Cevâd, Ahmed Mümtâz, Hüseyin Avni, Maksûd, Süleymân, Mes'ûd, Kâzım, Mehmed Fevzi.

(1) Bundan sonraki asıl metin, Sayın Prof.Dr. Sıtkı BAYKAL'ın, 1969 da Ankara'da basılan "Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler" adlı kitabında (s. 28-29), DTCF. "Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi-Vesika No: 38/4308" den "Cevat Dursunoğlunun elyazısı ile, İdare Hey'eti Azaları tarafından imzalanmış müsvedde"den alınarak, neşredilmiştir; fakat imzalar-dan Fevzi/"Nuri" ve Mümtâz/"Muhtar" okunmuştur.

Karakilise (Karaköse)den *Kağızman Ahâlisi* nâmına üç imzâ ile gelen ve *Ermeniler*'in katli'âmlarından şikâyeti hâvî telgrafnâme üzerine, uzun uzadıya müzâkerât cereyân ederek, bervechi âti husûsât takarrur eyledi:

1- *Kağızman* civârında bulunan *Ahâli İslâmiyye* nezdine şimdilik, *İstiltâ'ât Encümeni*'nin intihâb edeceği birkaç zâtın yedine, bu husûs için takarrur edecek bir *Program*'la i'zâmı.

2- *Oltu* taraflarından (oradaki yerli "Millî İslâm Şûrâsı" teşkilâtı ve Milislerini görerek) avdet eden (Küçük)-*Kâzım Beğ'in Raporu* ile, *Elviyei-Selese*'nin (Kars-Ardahan-Batum'dan ibaret Üç-Sancak Türkleri'nin) müttehid bir teşkilât etrâfında toplanabilmesi; ve bu sûretle, gerek hâlihâzardaki *Ermeni Mezâlimi*'ne mümâna'at ve müstakbel vaz'iyet hakkında hâtıra gelen teklifâtın, *Hey'eti Temsilliyye*'ye 'arzı.

3- Sedd-edilen mekâtibin, milletçe esbâbi güşâdınının te'mîni husûsu tezekkür edilmek üzere, Memleket Münevverânından mürekkeb bir *Hey'et*'in, 2 Eylül 335 Salı Gecesi, Cem'iyet binâsında ictimâ'a da'vet edilmeleri, karârgâr oldu.

M. Cevâd, Mes'ûd, Kâzım, Mehmed Fevzi, Süleymân, Ahmed Mümtâz.

Re'is: *Süleymân Beğ, A'zâ: Kâzım, Hüseyin, Maksûd, Mes'ûd, Cevâd Beğler.*

1- *Cem'iyet Hademeliği*'ne, bilâhire râyici beldenin tebedülünde ma'âş tezyîd veya icâbı hâle göre tenkîs edilmek üzere, şimdilik bin beş yüz gurûş ma'âşla, *Yorgancı Hâlid Ağa*'nın ta'yinine karâr verildi.

2- *Kâzım Beğ'in* (Oltu Sancağı'ndan dönüşünde verdiği) *Rapor*'u kırâ'at edilerek, mevâddının gelecek ictimâ'da münferiden müzâkeresile, icâbının ba'dettezekkür karârlaştırılması takarrur eyledi.

M. Cevâd, Mes'ûd, Kâzım, Mehmet Fevzi, Süleymân, Ahmed Mümtâz.

Re'is: *Süleymân Beğ, A'zâ: Ahmed, Kâzım, Maksûd, Necâti, Mes'ûd ve Cevâd Beğler.*

Sivas'da mün'akıd *Umûmî Kongre* tarafından '*Atabei Hilâfet-pehâniye* 'arz-edilen telgrafın keşidesine, *Dersa'âdet* (Istanbul) *Hükûmeti Merkeziyesi*'nin (Damad Ferid Paşa Hükûmeti'nin) mümâna'ati üzerine, Cem'iyetimiz tarafından

mâvaka'ın, *Süddei Seniyyei Hilâfet-penâniye* 'arzile, *Zâti-Şâhâne* ile, milletin i'timâdı tammını hâiz zevâtdan müteşekkil yeni bir *Kabine*'nin teşkilinin, telgrafla istirhâmına karâr verildi.

M. Cevâd, Mes'ûd, Ahmed Mümtâz, Kâzım, Süleyman, Mehmed Fevzi.

/s.7/

DOKUZUNCU İCTİMÂ'

15 Eylül 335 (1919)

Re'is: *Süleymân, Beğ, A'zâ: Ahmed, Maksûd, Kâzım, Hüseyin, Necâti, Cevâd Beğler.*

1- Kazalarda ve Nevâhîde *Nizâmnâme* mücibi yapılacak teşkilâtın icrâsı içün, masârıfı zarûriyyeleri Cem'iyet tarafından tesviye edilmek üzere, Kazâ ve Nâhiye'nin vüs'at ve ehemmiyetine göre, birer-veyâ ikişer zâtın gönderilmesi karârgîr olmuştur.

M. Cevâd, Ahmed Mümtâz, Mehmed Fevzi, Kâzım, Süleymân,

ONUNCU İCTİMÂ'

17 Eylül 335 (1919)

1- Memleketimize gelecek olan (General HARBORD Başkanlığında, tahkikata memur) *Amerika Hey'eti*'le görüşecek olan Memleket Eşrâfî'nın, 18 Eylül 335 de Cem'iyet merkezine celb ile, verilecek cevâbların hutûtu umûmiyyesinin takarruru, karârgîr olmuştur.

M. Cevâd, Ahmed Mümtâz, Memed Fevzi, Kâzım, Süleyman.

—Sonu var—

A	
D	
F	

-6-

توقیر فیض

۱۰ / ۱۰ / ۱۳۵۰

بیت
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

۱- سید و خوار نگار
 توقیر فیض
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

توقیر فیض
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

A	۱۱/۱۱
D	۱۲
F	۱۳

توقیر فیض

۱۰ / ۱۰ / ۱۳۵۰

بیت
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

۱- سید و خوار نگار
 توقیر فیض
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

توقیر فیض
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

۱- سید و خوار نگار
 توقیر فیض
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

توقیر فیض
 سید و خوار نگار
 سید و خوار نگار

CURHURDAS A. LID ANSHI
 Yer No. :
 Dos. No. :
 Yapı No. :
 ۱۳۵۰

HİND KAYNAKLARINDA HUNLAR'A DAİR BÂZİ KAYITLAR

Dr. Enver KONUKÇU

(Tarih Bölümü)

I. yy.'da Büyük Asya Hunları (:Hsiung-nu) İmparatorluğu, eski azametli devrini kaybetmiş, siyâsî hadiseler, bir kısım Hunların Aral Gölü taraflarına çekilmeleri ile neticelenmişti. Bunlar III. ve IV. yy. da Hazar Denizi'nin doğusunda ve kuzeyinde, pek de önemli olmıyan hadiseler sonunda yerleşmişlerdi.

Geo von Wesendonk'a göre etnik bir yeknesaklık arzetmekten uzak olan bu Hun kabileler birliğinin Karadeniz Hunları bölümü ilk olarak harekete geçenleri idi. Önce komşuları Alanlar ve daha sonra Karadeniz'in kuzeyindeki Gotlara hücum ettiler. İşte bu tarihlerde Hun kabileler birliğine dahil bazı kümeler Maveraünnehrde aktif rol oynamağa başlamışlardı. İnan ile Turan'ın destanı sınır nehri Ceyhun'u (Amu Derya) geçmeğe teşebbüs ettiler. (1).

Bu esnada İnan'da Sasanî imparatorluğu vardı. Batı taraflarındaki rakipleri Doğu Romalılarla kıyasıya mücadeleden başlarını alamıyorlardı. Öyleki Şapur II (241-271) Romalılara karşı büyük zafer kazanmış, mağrur imparatorlarını esir etmişti. İster Lâtin, ister Grek tarihçileri olsun, Sasanî ordusunda bazı yabancı ücretli yardımcı kuvvetlerin bulunduğunu bildirmektedirler. Chionit'ler de bu kabileler arasında sayılmaktadırlar. Maveraünnehrdeki Hun kabileler birliğine giren kabilelerden biri olan Chionit'ler Avesta'da Hyaona, Pehlevî metinlerinde Khion Süryanî kaynaklarında Khionayé gibi isimlerle geçmektedir (2). Sasanî ülkesindeki iç ve taht karışıklıkları esnasında tekrar Maveraünnehrdeki Hun kabilelerinden birinin harekete geçtiği görülmektedir. Nitekim islâmî kaynaklardan birinin "hakan al-Türk" diye isimlendirdiği hükümdarın idaresinde Ceyhun nehrini, V. yüz yılın başlarında, geçtiler (3). Yine bir Bizans kaynağına nazaran bu Hun istilâcıları Levkoy Hunnoy, yani Beyaz/Ak-Hun adını taşıyordu (4). Sasanîlerin Yazdegerd II (439-457) Firuz (459-484) ve Kavad (488-531) gibi şahları zamanında, bazen devletin içişlerine karışmaya kadar varan cür'etli hareketlerde bulundular. Fakat Kavad zamanında Akhunların başka bir mesele ile yakından ilgilenmeye başladıkları görülmekte idi. O da Afganistan ve Kuzey Hindistan'da, artık eskisi gibi kuvvetli birlik arzetmeyen Kuşanların siyâsî durumunu göz önünde tutmaları idi.

(1) Gyula NEMETH, Attila ve Hunları, Çev: Şerif Baştav, İstanbul 1962, s. 25

(2) G. Németh; s. 25

(3) Taberi; Chronique de Abou-Djafar Mu'hammed ben D'arir ben Yezid Teberi. Çev; M.H. Zotenberg, 1958 I, 120

HUNLARIN CEYHUNDAN AFGANİSTAN VE KUZEY HİNDİSTANA İNMELERİ

Hunların Batı Asya hakimiyeti, Avrupadaki Hunların başbuğu Attilanın ölümünden sonra da uzun müddet devam etmişti. Umûmiyetle tarih edebiyatında Eftalitler (1) yahut Bizans tarihçisi Procopius'un Akhunları (2) 484 tarihinde Sasanileri mağlup ettiler (3).

Bundan sonra Kuşanlar meselesi üzerine rahatlıkla eğilmeleri mümkün olmuştur. Nitekim kısa bir zaman sonra Akhunlar, Afganistandaki Kuşan prenslikleri üzerine saldırdılar. Kâbil, Kapisi, Puruşapura (:Peşaver) ve Gandhara gibi devrin önemli şehirleri ciddi tehlikelere maruz kaldı. Kuşanlar Ki-to-lo'nun reisliğinde istilâcılara karşı bir ordu çıkardılarsa da, muvaffak olamadılar. Akhunlar sür'atle bu şehirleri ele geçirdiler (4) Kuşan prensliklerinin hakimiyetine son verildikten sonra, sıra Hind'in kapıları Quetta ve Hayber geçitlerinin açılmasına geldi. Her iki geçidin doğusu Hindistan topraklarının batı sınırı oluyordu. Buradan Ganj nehrinin döküldüğü Bengale Körfezine kadar uzanan sahada aynı tarihlerde Gupta'lar hakim vaziyette idiler. Ak-Hunlar, Afganistan'ı Hindistana bağlayan geçitleri aşarak zaman zaman Gupta topraklarına tecavüzde bulundular. Bazen bu akınlar çok tesirli oluyordu. Nitekim, durum Gupta hükümdarı Kumaragupta zamanında (414-455) iyice tehlikeli olmuştur. Akhunları durdurmak mümkün olmuyordu. Nihayet Kumaragupta'nın oğlu ve halefi Skanda Gupta, Akhun tecavüzlerini önlediği gibi, onları mağlup bile etti. Tekrar bir istilâ yahut akın hareketinin olacağını hesaplayarak sınırlarında daimî karakollar tesis etti. Kısa bir duraklamayı takiben Akhunlar, reisleri Toraman idaresinde Hindistana daha tesirli istilâ hareketlerine giriştiler. Onun halefi Mihirakula zamanında Kuzey Hindistan, tamamen Akhunlar lehinde Gupta'nın elinden çıkmış durumda idi. Ganj nehrinin güneyine isabet eden bir çok Hind şehirleride Akhunların hakimiyetini tanımak zorunda bırakılmışlardı (5).

(1) G. Moravcsik, Byzantino-Turcica, Berlin 1948 1, 127

(2) History of the Wars, H.B. Dewing trc. London 1914, s. 21-25

(3) Th. Nöldeke, Geshichte der Ferser und Araber zur zeit der Sassaniden. Leiden 1879 s. 125

(4) Ki-to-lo'nun esas adını bilemiyoruz. Bu kayıd sadece Çin kaynağında mevcuttur. Bk; P. Pelliot, Tokharien et Koutschéen, J A 1934, 32

(5) Akhunların Hindistana inişleri ve fütühatları için şu yerlere bkz;

E.K. Anyangary; "The Hüna Invasion of India " J R A S -BE 1959 Altekar'a Armağan Sayısı.

S.K. Aiyangar; "The Hun Problem in Indian Hitory; Indian Antiquary 1919

J.J. Modi ; "The Early History of the Huns and their Inroads in India and Persia" J R A S -B B XXIV 19J9

U. Thakur ; The Hunas in India, Varanasi 1967, 62-185

Hunlar V. yy.'den VI. yy sonlarına kadar Kuzey Hindistanın en kuvvetli siyâsî unsuru haline geldiler. Coğrafi yakınlıkları onları mahallî Hind devletleri ile kültürel, siyâsî ve askerî temaslarda bulunmaya mecbur etmiştir. Bu sebeplerden Hind halkının hafızasında uzun müddet yer etmekten de uzak kalmadılar. İlk devrelerde sadece şifahî mahiyette olan destanlar unutulmadan Hind yazarlarınca yazılı hale geçirildi. İşte bunlar vasıtası ile Hindistanda, Hunların varlıklarına dair haber zamanımıza kadar gelebilmiştir.

Kuzeyden gelmiş Asyalı istilâcılar gibi Hunlar, Hindlilerce yabancı (:Barbar) nâsına gelen Mleccha umûmi adı altında tanınmışlardı. Önceleri gerek kitabeler, gerek destanlar hep bu isim altında Hunlardan bahsederler. Hind tarihi ile uğraşanlar Hunların istilâ zamanını diğer bazı eserler vasıtası ile bildiklerinden kaynakların sadece Mleccha diye bahsettikleri bu kavmin, Hunlar olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Fakat zaman geçtikçe ve Hunlar iyice Hindistan'a yerleştikten sonra, artık kendi isimleri ile anılmaya başlanmışlardı. Hun adı da sanskritleştirilerek Hûna haline gelmiştir (1). Hûna kelimesinin yerleşmesinden sonra Mleccha ismi kullanılmaz olmuştur. Diğer taraftan Hindliler temasa geldikleri Hun'larda Ak ve Kara diye fizikî bir farklılığı ayırdedebilmişlerdir. Ak ve Kara Hûnalara dair Hind kaynaklarındaki malûmat aşağıdaki maddelerde görülecektir.

A-) EDEBÎ ESERLEDE HÛNA'LAR

Hûnaların Hindistandaki faaliyetleri ilk defa yazılı hale geçmiş bulunan destan mahiyetteki eserlerde göze çarpar. Bunlar Purânalar, Mahâbhârata, Kâlidâsa, Harşacarita, Brhatsamhitâ, Kalhana'nın Racatarangini'si, Râmâyana ve Mahâvastu gibi eserlerdir. Şunu da hemen ilâve etmeliyiz ki, Hûnalarla ilgili pek kısa bilgiler mevcuttur. Bu kaynaklarda Hûnalar Sveta Hûna ve Hara Hûna (yâni: Beyaz Hun ve Kara Hun) olmak üzere iki kısımda mütalâa edilmiştir (2). Bizans ve İran kaynaklarında görüldüğü gibi Hindlilerce de Hunlar kara ve beyaz tenli oluşları sebebi ile bir ayırımı tabi tutulmuşlardır.

1-) P u r â n a ' l a r ; Âlemin yaratılışını, yok oluşunu, bir çok tanrıların ve kahramanların yaşayışlarını konu olarak işleyen eserler Purâna adı ile tanınmıştır. Bunların sayıları çoktur ve bazı hanedanlara asalet sağlayan belgeler olarak düzen-

(1) Aslında Hun kelimesinin telâffuuzu Hûna'dır. Hindologlarımız (-) yerine (ô) kullandıkları için, bizde bu şekilde kabul ettik.

(2) İran ve Bizans kaynaklarında Hindlilerden önce ak ve kara gibi bir ayırım yapılmıştı. Bk; Prof. H.W. Bailey, "To Zamasb Namak II"BSOS VI (1930-1932). J.J. Modi; "Hûnas in Avesta and Pahlavi" Bhandarkar Com. Vol. Poona 1917. Procopius'un kaydı için ; History of the Wars, s. 21-25

lenmiş oldukları da görülmektedir(3). Bu Purânalarda Yavana, Gandhara, Sauvira, Madraka, Kuninda, Parada gibi kavimlerle birlikte Hûna transkripsiyonu altında Hunlarında bahiskonusu edildiği görülüyor (4). Brâhmaṇḍa Purâna'da ise sadece Hara Hûnalara dair bir atıf mevcuttur (5). Diğer Purânalar arasında, meselâ Vişnu Purâna (6), Kurma Purâna (7) da Saindhava'lardan sonra tekrar bir Hûna ismi görülmektedir.

2-) M a h â b h â r a t a ; Hindlilerin millî şiir kitabı olan ve "Bhârata'nın Büyük Şiiri" anlamını taşıyan Mahâbhârata da, Râmâyana'nın yazma nüshalarındaki gibi Hûna'lara dair, ona benzer mahiyette malûmat göze çarpmaktadır (8). Bu eserin verdiği bilgilere göre Hindistan'ın kuzey ve kuzey-batısında sâkin kabileler arasında Sveta ve Hâra Hûna gibi iki Hûna topluluğu mevcuttur. Yine Sabhâparva'da (9) Hûnalar Hind asıllı olmayan ve yabancı (:Mleccha) milletler arasında sayılmaktadır.

3-) Râmâyana; Bu yazarın eseri 16'şar heceli, 45.000 mısralı olup 7 kitap halindedir. Eserin yazma nüshalarından birinde U. Thakur'un da zikrettiğine göre Pahlava'larla birlikte Hûnalarda geçmektedir. Fakat buradaki Hûnalar Pahlavalardan ayrı bir kavim gibi sayılmaktadır (10).

4-) Mahâvastu; Bu kaynakta sadece Çinliler ile beraber ve Hûna yazılışı altında, Hunlardan bahsedilmektedir (11).

5-) Harşacarita: Harşacarita 620 senelerine doğru Maharaca Bâna tarafından şiir-roman tarzında yazılmış bir eserdir (12). Burada Celum ile Cenâb nehirleri

---

(3) A.H. Dani, A Short History of Pakistan, Karachi 1967 s. 17-18 V.A. Smith, The Early History of India, s.22

(4) Markandeya Purâna, K. M. Bannerjee nşr. Calcutta 1862, satır: 54-57 Vâyu-Purâna Bl: 45, str: 109-136. Brâhmaṇḍa Purâna Bölüm: 49, str: 44-71 Matsya Purâna Bl: 14, str: 34-56. Vâmana Purâna Bl: 13, str. 36-58 Purânalar için umûmi malûmat XI. yy da El - Birunî tarafından aslı eserler esas tutularak derlenmişti. Bk; E. Sachan, Al-Birunî 's India London. 188881 s. 299-300

(5) Bombay nşr. 1913 Bl: 49, str: 44-47

(6) J. Vidyasagara nşr., Calcutta 1882 II. cild Bl: 3, str:14-17

(7) M. Mukhopadhyaya nşr. Calcutta 1890 II. cild Bl: 32

(8) Mahâbhârata'nın yazarı veya daha doğrusu yazarları bilinmemektedir. 18 bölüm ve 200.000 mısraı vardır.

(9) Calcutta nşr. II, s. 51

(10) U. Thakur, The Hunas in India, s. 52

(11) E. Senart nşr. Paris 1882-1897 1, 135

(12) L. de la V. Poussin, Dynasties et Histoire de l'Inde, Paris 1935 s. 74; V.A. Smith, The Early History of India, s. 23

arasındaki Penc ve Naoshera sahasında oturan aynı zamanda Dârvâbhisâra ahali-
sini teşkil eden, Uttarapathha'daki Hûnaların varlığından bahseden satırlar bu-
lunmaktadır. Metinde geçmekte olan Hûna-desâ Hunların oturduğu sahayı ifâde
etmektedir. Kezâ Hindistan ile hudutlarına tesâdüf eden 56 kutsal makamı anlatan
Saktisamgama-Tantra'nın Satpancasâddesvavibhâga'sında aynı bölgeyi anla-
tan ifadesi vardır (13).

6-) K â l i d â s a : Kâlidâsa, Kuzey Hindistanı tehdid eden yabancı kabilelere
karşı, kral Raghu'nun mücadelesini anlatmaktadır. Bu bölüm Raghuvamsa adını
taşımaktadır (14). Destandaki kral muhtemelen, tarihi bazı benzetmeler esas alın-
dığı taktirde, Gupta Hükümdarı Skandagupta olmaktadır. Raghuvamsâ'dan anla-
şıldığına göre kral Raghu, Bengale körfezinin kuzeyindeki yerleri kendi ülkesine
kattıktan sonra, büyük bir batı seferine çıktı. Parasikalalar diye Hindlilerce malûm
olan İranlıların üzerine yürüdü. An'anevi rivayetler onu İndus Sind nehri ile ku-
zeydeki Vankşu (Ceyhun) nehrine (15) kadar gittiğini belirtiyor. Bu esnada Hû-
na'lar da Vankşu ile İndus nehri arasındaki sahada sakindiler. Bu hususta bizi
aydınlaticı mahiyette bilgiler mevcuttur.

Raghuvamsâ'daki metinde, kral Raghu'nun Parasika (İranlılar) ve Hûna'-
lara karşı olan mücadelesi, aşağıdaki gibi anlatılmaktadır; (16).

”Pârasikânstato jetum prat asthe sthalavartlmanâ
Idriyâkhyâniva ripûn tattva-jnânena samyamî
Yavanîmukha padmânâmsehe madhu-madam na sah
bâlâtapam ivâbjânâmakala jalododayah
Samgrâmas tumulas tasya pâscâtyairas vasâdhanaih
sâranga-kûjita-vijneya -pratiyodhe rajasya bhût
Bhallâ pavarjittais teşân sirobhîh smasrualirmahin
tastara saraghâvyâptaih sa ksaudra-patalairiva
Apanîta sirastrânâh sesâstam saranam yayuh
pranipâtapratikârah samrambhohi mahâtmanâm
Vinayante sma tadyodhâh madhubhir vijaya-sramam
âstirnajinarat nâsu drâkwâvalaya bhûmişu
Tatah pratasthe kauverim bhâsvâniva Raghurdisam
sarairustrairivodicyen uddharisyam rasâniva

(13) N. Mukhopadhyaya nşr. Calcutta 1890 II, Bl: 32

(14) Raghuvamsa of Kalidasa , H.D. Valenkar nşr. Bombay 1948 Bl: IV str:59-70

(15) Ceyhun'a Hindlilerin vermiş olduğu isimdir. Keza Vankşu Pradesa Ceyhun boyu memle-
ketlerini ifade etmektedir.

(16) Dr. Atrei Ray., ”Origine and Ethnology of the Hunas of India, JIH XLIII/2 (Ağustos
1955) s. 505-507. Kâlidâsa'daki Hunlar için en mükemmel tetkik için bk; Buddhaprakash,
”Kâlidâsa and the Hûnas J I H 1957

Vinitâdhvasramâstasya Sind ıu-tira-vicestanaih
dudhuvurvâjinah skandhân lagna-kûmkuma-kesarân
Tatra Hûṇavarodhânam bhârṭṣu vyaktavikrâman
kapalpâtâladesi babhûva Raghucesstitam
Kâambojah samare sodhum tasya virya manisvarâh
gajâlâna pariklistair aksetaih sârdham anatah
Tesam sadâsvabhû tisthâhitunga dravinârâsayah
upadâ vivisuh sâsvata notsekâh kosâlesvaram
Tato gaurigurum sailam ârûrhâsva-sâdhanah
vardhayaniva tatkûtan uddhûtair dhâtu-renubbih

“Parasikalari (İran/Pers) fethetmek maksadı ile kendisini alıkoyma duygusuna sahip olan tam bir zahid gibi karadan başlayarak düşmanlarını zapt-ı rapt altına aldı. Gerçek bir bilgi ile onlara hitap etti. O tıpkı aniden ortaya çıkan bir bulutun doğan güneşin lotus çiçeklerini aydınlatmasına engel oluşu gibi Yavana kadınlarının çehresinde şarabın kırmızılığını görmeğe tahammül edemedi. Batı Yavanaları ile çok azimli mücadeleye girdiki, bu kadınların *mensup oldukları ordunun* süvarileri epeyce kuvvetli gibi görünmekte idi. *Süvarilerin kalabalık oluşlarından dolayı* kalkan toz o kadar kesifti ki *muhariblerin yaylarının* kirişlerinden başka bir şeyi görmek imkânsızdı. Mızrakların ucunda kesilmiş sakallı başlar *olduğu gibi* yer dahi bu kafalarla dolu idi. Bu manzara üzeri arılarla dolu bir *kovanın* peteğini andırıyordu. *Bu savaştan sonra* hayatta kalanlar başlarından turbanlarını, çıkartarak *kurtuluşlarını sağlamak için* himayesine sığındılar. Zira *onun* kızgın kafasından kurtulmanın tek çâresi *vardı*. *O da* itaat etmekte. Savaşçıları *kazandıkları zaferin* yorgunluğunu nadide geyik derilerinin üzerine sere serpe yatarak ve bağlarda şarap içerek telâfi ettiler. Sonra *kral Raghu büyük melek kral* Kuvera tarafından idare edilen dünya yuvarlağının dörtte bir kısmından başlayarak, tıpkı güney ışınlarının rutûbeti yok etmek üzere kuzey çizgisine ilerlemesi gibi kuzey bölgesinin sakinlerini okları ile telef etmeye yöneldi. *Bu insanlar* kendilerini Sindhu (:İndus) nehrinin kıyılarına yorucu bir yolalşın ağırlığını çıkarmaya indiler. Hûṇa'lara *kendi* kuvvetlerinin gücünü gösterdiler. *O yüzden Hûṇaların* eşlerinin yanakları, *kral Raghu'nun* kahramanlığından kızardı. Kamboja'lular onun vuruşmadaki cesaretine karşı duramadıklarından ceviz ağaçlarının yere eğildiği gibi *onun ayaklarına kapanmak* zorunda kaldılar. *Kamboja'lular* büyük ganimet yığınları ile birlikte, Raghu'ya güzel atlar da hediye ettiler. Fakat bu dahi Raghu'nun zaferini gölgelemedi. Sonra *kral Raghu ve ordusu* at sırtında bu şaşalı görünüşü ile Himalaya'lara *doğru* yol aldı. Buradaki zirvelerde *pırıldılar neşreden* tonlar yükseliyordu.”

7-) Câritravardhana ve Sumativijaya; Eski Hindli müfessirlerden olan Câritravardhana ve Sumativijaya Hûṇaların bazı adetlerinden bahsetmektedirler. Bu da Hûṇa kadınlarının yakınlarından birinin ölümüne karşı gösterdikleri yas adeti

ile ilgilidir. Her iki yazar da Hûna'lara dair şu kayıd göze çarpmaktadır (17).

”Hûnayositah kuca-kapola-vidâranapurvam rûdantiti tad desâcârah: Hûna kadınları *kederlerinden* ağlıyorlar, göğüslerini dövüyorlar, yüzlerini de yırtıyorlardı. O gibi *hareketler Hûna memleketinin sâkinlerinin adetlerindendi*”.

Bu Hind kaynağındaki bilgiler diğer bir latin yazarı tarafından daha önceleri tesbit edilmiş bulunuyordu. Nitekim Ammianus Marcellinus Sasanilerden Şapur II zamanında Anadolu'daki Amida (Diyarbakır) şehrini kuşattıkları sırada yardımcı kuvvet olarak Chionitae'ler, yani Hunlar da bulunmakta idi. Buranın muhasarası sırasında Chionitae reisi Grumbates'in (Kurum-Batı?) oğlu ölmüştü. Bu Hun reisinin oğlu için yapılan cenaze merasimi sırasında Ammianus Marcellinus'un kaydettiği husus şu şekildedir (18):

”*Chionitae* kadınları kendi hüznelerini belli etmek için mutat usûllerden sonra göğüslerine ve yüzlerine vuruyorlardı”.

Hind ve Lâtin kaynaklarında geçen bu yas törenine ait küçük kayıd Çin yıllıklarında bile benzer şekilde görülmektedir (19).

8-) Hemaçandra Koşa; Hemacandra Koşa'daki tasvir Kara Hûna'lara (:Hara Hûnas) aittir ”Sunda hâlâ hara Huram prasannâvârûnî surâ; mr dvikâ hârahûra ca gokşura sctatrikantakah svadamştrasthalasrmgatogirikarn yaparâjitâh” ifadesindeki Hâra Hûra kelimesi mecâzî olarak ”sarhoş eden içki” gibi bir mânâda kullanılmıştır (20).

9-) Pâdatâditakam; Guptalar devrinde yazılmış sanskrit eserlerden biri de Symlâka'nın Pâdatâdikam'ıdır (21). Symlâka; ”aye kasyâyam-a-Huno-hûna-mandana na mânaitah Ârogpyaghatakah: Pâtaliputrakâyah puşpadâsyâh bhavanadvârâm-âvişkaroti” metninde Hûna hükümdarı Mihirakula (415-550) zamanındaki fetihleri, bu arada Hindistan'ın önemli ve eski şehirlerinden biri olan Pataliputra (şimdiki Patna) ve civarının zaptını hikâye etmektedir.

10-) S o m a d e v a ; Hûna'lardan bahseden diğer bir Hindli de Râştrakü-

---

(17) Dr. Atrei Ray, a.g.m, s. 510 .

(18) Rerum Gestarum , Loeb Classical Library, xxx, 1,11

(19) Çin kaynağındaki yas adeti Göktürklerle ilgilidir. Mukan Han'ın vefatı sırasında Göktürk merkezinde bulunan Çinli Wang-king'in tasviri için bk; E. Chavannes, Documents ...., s. 48° not: I ve s. 240 not: 6

(20) Dr. Atrei Ray, a.g.m s. 494

(21) Upendra Thakur, aynı eser, s. 142; V.S. Agrawal ve Moticaandra'nın neşirlerinin bulunduğunu da ilâve etmeliyiz.

taların kralı Krişna Raca'ya çağdaş (22) Jaina (:Cayna) yazan (23) Somadeva'dır (24). Onun Jainasında büyük Hûna fatihi Mihirakula için kaydetmiş olduğu metin; "nâmudrahasto' sodhito vâ kascitsvamandalavişaye praviseni (nni)-rgacchedevâ. Srûyate ni kila Hûnâdipatih punyaputavâhibbih subbhataiscitra-kûtam jagrâha"dır. Yukarıdaki parçadan Mihirakula (515-550) tarafından Mandakini nehri boylarında Çitrakûta'ya kadar Hûna nüfuzunun yayıldığını anlıyoruz. Şüphesiz ki X. yy'a ait olan bu metin, Toramana ve Mihirakula gibi büyük Hûna hükümdarlarının üç asır önceki faaliyeti hâlâ halk arasında yaşamış olması ci- hetinden önemli sayılır.

Somadeva'nın daha sonradan yazdığı ve "Hikâye Dereciklerinin teşkil ettiği deniz" ismini taşıyan "Kathâsaritsâgarah" (25) isimli eserinde de Hûnalar ihmal edilmiş değildir. Burada Mleccha (:Yabancılar) arasında Parasika (:İranlılar) ile birlikte, fakat ayrı olarak Hûnalar zikredilmiştir (26).

B-) KİTABELERDE HUNLAR :

Hûnalar (:Hunlar) ile ilgili kitabeler, şimdiye kadar ortaya çıkanlar ile henüz tarihi aydınlatma hususunda mühim bir yer tutmaktan, uzaktırlar. Kura, Eran, Gwalior, Uruzgân gibi bölgelerde bulunmalarından dolayı, epigrafi edebiyatında, o yerlerin isimleri ile geçmişlerdir.Orta Hindistan'ın kuzeyi ile Afganistan'ın güney-doğusundaki sahalarda ele geçen bu kitabeler bize hiç olmazsa Hûna tarihini aydınlatmada yeteri rol ifa etmektedir. Hûna'ların Hindistan'daki siyâsî faaliyetleri hakkında birkaç satır dahi olsa malûmat vermekte olan kitabeler şunlardır:

1-) Kura Kitabesi; Bu kitabe Pencab bölgesinin kuzey-batısında aynı isimle anılan yerde bulunmuştur. Takribi olarak 500-515 yılları arasındaki bir devrede dikilmiştir. Hûna hükümdarı Toramana (1) bazıları tarafından iddia edildiği üzere bir Kuşan hükümdarı değil, Hunalı olarak tanıtılmaktadır. Mahâraca Yabgu (Jabula) gibi hükümdarlık ünvanlarına sahip olduğunu yine bu kitabeden öğrenmekteyiz (2).

2-) Eran Kitabesi; Bu kitap Toraman'ın ilk saltanat yıllarına aittir. Sagar denilen yerde bulunmuştur. Kitabe Hûna hükümdarının ilk saltanat yıllarında,

(22) V.A. Smith, aynı eser, s. 446, 454,485

(23) Jaina izm, Hindistan'daki dinlerden biri olup, "muzaffer" anlamına gelen Cayna (Jaina) tarafından kurulmuştu. VII. yy da, Çinli seyyah Hsüan Tsang'ın ifadesinden bu dinin re- vaçta olduğunu bilmekteyiz. IX.yy da Raştrakûta hanedanı zamanında en parlak devresine ulaştı. VIII. asırda Racputana ve Güceratta yayıldı.

(24) L. de la V. Poussin, aynı eser, VI2 s. 167

(25) aynı yer, VI2 s. 167

(26) Kathâ - Sarit-Sâgara or Ocean of the Streams of Story, çvr: H. Tawney Calcutta 1880-1884, II, 93-94; U. Thakur, a. g. e, s. 162-163

yani takriben 500 den önce, dikilmiş olmalıdır. Bundan Hûnaların Eran bölgesininin fethini gerçekleştirmiş olduklarını anlamaktayız (3).

3-) Uruzgân Kitabesi; Bu gün Afganistan sınırları içinde kalan Zabulistan bölgesinde bulunan bu kitabe Mihirakula'ya aittir.

500 ile 515 tarihleri arasındaki bir zamanda Uruzgân'da dikilmiştir. Kitabe'nin metni Eftalit-Hellen (:Hûna-Grek) alfabesi ile yazılmıştır. Ancak bu alfabenin Hûnalar devrinde karışık ve güç anlaşılabilinen bir yazı olduğunu, bir de zamanın tahribatı neticesinde izlerinin silinmeye yüz tutmasına rağmen okunabildiğini de ilâve etmeliyiz. Metni aşağıdaki gibidir (4):

"Bogo shao Zovolovo Mihroziki"

"İlâhi ve şanlı Zabul kralı Mihirakula" Zovolovo'nun türkçe karşılığı Yabgu olarak alırsak, "İlâhi ve şanlı şah Yabgu Mihirakula" şeklinde bir mânâ verilmesi mümkündür. Yukarıdaki satırdan Mihirakula zamanında Hûnaların Zabulistan'da artık iyice hakim durumda olduğunu anlıyoruz. Zaten bazı tarihi malzemeler de bunu destekler mahiyettedir.

4-) Skandagupta'nın Bhitari Kitabesi; Skandagupta (455-667) Guptaların büyük hükümdarlarından biridir (5). Bilhassa Mleccha denilen barbar kavimlerin istilâsının önlenmesinde başarıları görülmüştür. Bu hususta onun kahramanlıklarını gelecek nesillere iletmış olan Bhitari kitabesi (6) güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hûna'lar ile ilgili kısmı aşağıdaki şekildedir:

"Samvarddhamâna-dyutih gitais = cha stutibhis=cha vandaka-ja (?) nö (?) yam prâ (?) payaty = âryyatâm Hûnair = yasya samâgatasya samaredorbhyâm daharâkanpitâbhim-â vartta karasya "yâni; "Guptaların (7) Hûnalar ile münasebetleri gerginleştiği bir anda *bu olaydan* sanki dünya kökünden sallanmış ve korkunç bir girdap zuhur etmiş gibi gözükte. Düşman, kendi taraflarına *Gupta askerlerinin attıkları* okların yağmur gibi yağdığı sıralarda *Ganj nehrinin* kükrediğine hükmetti (8).

(1) Toramana Toraman isminin sanskritleşmiş şeklidir.

(2) Sten Konow "Note on Toramâna" I H Q 1936 s. 532

(3) D.C. Sircar, Select Inscriptions , s. 326-27,335-36, 396-97 U. Thakur, aynı eser, s. 227

(4) A.D.H. Bivar "The Hephthalite Inscription of Uruzgân, Afghanistan" J R A S 1954. Kitabenin okunuşundaki bazı aleyhte fikirlerde mevcuttur. Meselâ bak: Pohand Abdülhây Habibi "Heft Kitabe-i kadim" Aryana II (H. 1348) s. I-25

(5) U. Thakur, aynı eser, s. 62-85; Bu bölüm daha önce "Skandagupta and the Hunas" ismi altında JRAS Bengal Branch'da "Râhula'ya armağan cildinde (1962) yayınlamıştı. Gupta hükümdarı olarak Skandagupta R. Mook-HER herjee, The Gupta Empire, varanası 1969, s. 90-100

(6) Bhitari kitabesi için bk; ; Singh, The Imperial Guptas, N. Delhi 101-111; J.F.Fleet, Corpus Inscriptionum Indicarum (kısa adı ile CII) III, s. 52 No: 13; Sir A. Cunningham, Archeological Reports I, levha: xxix

(7) (-----) ile altı çizili kelimeler manayı tamamlamak için tarafımızdan ilâve edilmiştir.

(8) R. Mookherjee, a.g.e, s. 92; J.F. Fleet, C I I , s. 52 no: 13

C - SİKKELERDE HÛNALAR :

Hûna'ların Hindistan'a gelmeden önce, Ceyhun boylarında iken günlük hayatlarında sikke kullandıkları bilinmektedir. Bu husus R. Göbl ve R. Ghirshman'ın tetkikleri ile de sabittir(1). Hindistan'da imparatorluk tesis ettikleri sırada da Hûna'ların sikke kullanmaya devam ettikleri görülmektedir. Zamanımıza kadar, elimize geçen sikkeler bu saha mütehasısları tarafından a-) atlı, b-) Sasanî-Büst, c-) Yarım drahmi gibi üç kümede sınıflandırılmaya tabi tutulmuşlardır.

Bilinen Hûna paralarının ilki Toraman'a aittir. Portresinin bulunduğu yüzde „)^ı / (” sembolü göze çarpmaktadır (2). Hind alfabesi ile "şahi Jabuvla", "şahi Jabul", "deva jayati", vijitavanir avanapati sri" gibi yazılar mevcuttur (3). Bunların neyi ifade ettiğini aşağıdaki bir başka bölümde inceleyeceğiz. Onun Onun için burada tafsilâta lüzum görülmemektedir.

Prof. Dr. Ghirshman, Toraman'ın sikkelerinin bazılarının Ramanila isimli bir kralinkilerini hatırlattığı için, her iki şahsın aynı kişiler olabileceğini ileri sürmüştü (4). Fakat daha isabetli neticeleri havî materyaller yoktur. Zaten Ramanila ismini taşımakta olan başkaca bir sikke de bugüne kadar ele geçmiş değildir (5).

Hûnaların ikinci hükümdarı Mihirakula'nın sikkeleri de Toramaninkileri hatırlatır. Keşmir, doğu ve batı Pencab, Takşaşila (:Taxila. Ravalpindi civarında) Racputana gibi geniş bir sahada bulunmuştur. Bu sikkeler ilim alemine Sir A. Cunningham tarafından tanıtılmıştır (6). Hûna gümüş sikkeleri de Orta Çağ Sasanî tipini örnek olarak tedavüle çıkarılmıştı. "Jayatu Vrisha-dhwaja," "jayatu Mihirakula", "Sri Mihirakula" yazıları Hind karakterli olarak göze çarpmaktadır. Bu sikkeler ayakta kral ve "oturan ilâhe" olmak üzere iki küme teşkil etmektedir. Diğerlerine nazaran çok sayıda bulunmuş ve Hindistan, Pakistan ve İngiltere müzelerinde bulunmaktadır. Mihirakula'nın portreli sikkelerinde de "Jayatu Mihirakula" ve "şâhî Mihirakula" yazılarına tesadüf olunmaktadır (7).

(1) R. Göbl, Dokumente zur Geschichte der Hunnen in Baktrien und Indien I,II,III,IV, Wiesbaden 1967; Prof. Dr. R. Ghirshman, Les Chionites-Hephthalites. Cairo 1948

(2) Bu sembol Kuşanlarda ")^ı / (” şeklindedir. Bk: John Resenfield, The Dynastic Arts of the Kushanas, Berkley and Los Angeles 1967, s. 69 şekil: 10

(3) Sir A. Cunningham, Later Indo-Scythians, A.K. Narain tarafından gözden geçirilmiş yeni baskı, Varanası 1962, s. 252

(4) Les Chiontes et Hephthalites, s. 35

(5) R. Ghirshman, aynı eser, s. 35

(6) Sir A. Cunningham, Coins of Medieval India, New Delhi, 1967 s. 27

(7) Coins of Medieval India, s. 27

Ç- HÛNA'LAR İLE İLGİLİ BAZI İSİMLER :

Hûna'ların Hindistan'a gelmelerinden biraz önce kendilerine mahsus örf ve adetlerini korudukları bilinmekte olan bir husustur. Ancak Hindistan'a yerleşmelerinden sonra yabancı bir kültür çevresine girdikleri görülüyor. Tabii ki bu kültür değişmeleri Hindistan'a dışarıdan gelen her kavim için söz konusu olmuştur. Hûna'ların kuzey Hindistan'da siyâsî bakımdan üstünlük kazanmaları sırasında, ya kendileri Hind adet ve kültürlerini, benimsemişler, ya da aksine Hindliler tarafından onlara benimsetilmişlerdi. Nitekim aşağıda işaret edildiği gibi hükümdar ünvanlarında değişiklik yapmışlardı.

I- Hûna Hükümdar Ünvanları :

Asya Hunları ana vatanlarında iken başbuğlarına "Shan-yü" derlerdi. Hun dilindeki manası da "semanın oğlu" idi (1). Daha sonra Hunlar batıya çekildiler. Bizim şimdi söz konusu ettiğimiz kol, Ceyhun boylarında yerleşmişti. Burada iken İran ile kültür alışverişinde bulunmuşlardı. Hükümdarlarına İranî bir ünvan olan "şah" ı taktılar (2). İran taraflarından Hindistan'a doğru inişlerinde ve yerleşmelerinde yine bazı ünvanların, Hûna reisleri tarafından kullanıldığı, görülmektedir.

Seyâhatnâme, kitabe ve sikkelerden öğrendiğimize göre, Hûna reisleri Tekin, Hûna-raca, şah-şaho-şaha-Jauvla, Maharaca gibi ünvanları benimsemişlerdi.

a-) Tegin: Akhunların İrana karşı mücadelelerini tedricen azalttıkları bir sırada, Afganistan ve Kuzey Hindistanın istilâsı için hazırlıklara başladıkları görülmektedir. Akhun hükümdarı bu fütûhat işinin gerçekleştirilmesinde kendi yakınlarından veya kumandanlarından birini vazifelendirmişti. Ne yazık ki kaynaklar bu şahsın ismini vermemektedirler. Ancak bu reisin Tegin ünvanını taşıdığı bir Çin kaydından anlamaktayız. Tabgaç'lar devrinde VI. yy.'ın başlarında Sung Yun isimli bir seyyah kutsal memleketi görmek ve Budizm'i öğreten kitapları temin etmek için Hindistan'a seyahat etmişti. Afganistan yolu ile Kuzey Hindistan'a giderken, Gandhara'ya da uğramıştı (3). O tarihte Hûna'ların hakimiyetinde bulunan Gandhara'nın tasvirinde; "Gandhara (=kân-d'ât) Ye-ta'ların (:Hûna) eline geçmeden önce Ye-po-lo ismini taşıyordu. Lae-lih isimli hükümdarlarından şimdiye kadar iki nesil geçmiş bulunmaktadır" denilmektedir (4).

(1) G. Németh, Attila ve Hunları, s. 39

(2) İran Hunlarına ait olan bir sikkenin üzerinde Hapatalla Şaho Khiono ifadesi bulunuyor. Bu "Hun hükümdarı Eftal" manasına gelmektedir. Bk; R. Ghirshman, aynı eser., s.12

(3) Sung Yun'un 518-522 arasındaki Gandhara ve civarının tasviri için bk; E. Chavannes" "Voyages de Sung Yun dans l' Uddiyana et le Gandhara, B E F E O III (1903).

(4) S. Beal, Travels of Fah Hian and Sung Yun,? 1964, s. 197-200

Sung Yun burada Hûna reisinin adını Lae-lih şeklinde vermektedir. Ancak Lae-lih hükümdar ismi değil, ünvanı olmalıdır(5). Nitekim Sir A. Cunnigham "Lae-lih"i bizim ismini bilmediğimiz Hûna hükümdarının babası olarak kabul etmektedir(6). J. Marquart ise, Lae-lih kelimesini daha vazih bir hale sokmuştur. Ona göre bu kelime isim değil, Türklere mahsus ünvan olan Tekin kelimesinin hatalı bir yazılışdır. (7). Keza, Ed. Chavannes dahi Sungyun'un Lae-lihi'ini" Tch'e-le" veya "Tch'e-kin" gibi az farklı iki şekilde okumuştur (8). Tch'e-le bazen çok-hatalı anlamlara da sokulmuştur. Nitekim bazı dikkatsizlikler sonunda bir Türk kabilesi olan Töles'lerin Çinliler tarafından aynı transkripsiyon altında ifade edildiği görülmektedir. Bu yüzdendir ki, Sung Yun'un kaydı esas alınarak Töleslerin Hindistan'daki mevcüdiyeleri bile iddia edilmiştir(9). Hindistan'daki Hûna hükümdarlarının ise bu Tekin ünvanını kullanmadıklarını görüyoruz. Muhtemelen başka Hind asıllı ünvanları buna tercih etmiş olacaktlardır (10).

b-) Hûna-Raca: Hindistan'da Hûnaların kullandıkları yabancı ünvanların ilki Raca'dır. Kausambi'de Goşitarama manastırı kazıları sırasında bir çok sikke ve mühürler bulunmuştu. Bunlar arasında mühürlerden biri üzerinde hecelerinin ilk harfleri büyük yazılmış To-Ra-Ma-Na yazısı ile bir isim ve Hûna raca imlâsı altında ünvan görülüyor(11). Hûna-Raca'daki Hûna Toramanın mensup olduğu milleti, Raca'da o millete hakim kimsenin ünvanını ifade etmektedir. Raca Hind menşelidir ve kral mânâsına gelmektedir. Bu şekilde Hûna-Raca: Hun kralı demek oluyor. Toraman'dan sonra Mihirakula'nın da (515-550) bu ünvanı taşıdığını biliyoruz (12).

c-) Şah/Şaho/Şaha: Şah İran, menşeli bir ünvardır ve Hûna'lar Ceyhun boylarında iken bunu kabul etmişlerdi. Aynı ünvan Hindistan'a geldikten sonrada kullanılmıştır. Keza Hûna'lardan önce Hindlilerce mlecca olarak adlandırılan

(5) E. Chavannes., Documents..., s. 225; V.A. Smith, The Early History of India, Oxford 1967., s. 328

(6) Later Indo-Scythians, s. 252

(7) Eranşhr, Berlin 1951, s. 211-212

(8) Ghirshman, aynı eser, s. 109; E. Chavannes, Documents..., s. 225, not: 3

(9) Bk: T'ang-shu CCXVII a'daki Töles kabilesinin Çincesi Tch'e-le idi.E. Cpvannes, aynı yer, s. 225

(10) Hûnalarla ilgili olmamakla beraber Hindliler Tekin kelimesini diğer bazı yabancı kavimler'in reisleri için kullanmışlardır. Yalnız Tekin yerli telâffuz sebebi ile Thakkana olmuştur. Bk: A. Stein, Râcatarangini of Kalhana, Westminster 1900, s. 225

(11) G.R. Sharma , The Excavations at Kausambi 1957-1959, s. 15-16 Indian Archnology 1954-1955, s. 18 levha: XXXII B

(12) U. Thakur, aynı eser s. 178

Kuşanlarda da-şah, şaho gibi ünvanları benimsemişlerdi. (13). Toraman ve Mihirakula'nın kitabelerinde Şaho ve şah şekillerinde sık sık geçmektedir (14).

ç-) Jauvla; Hûna hükümdarlarının Hindistan'da kullandıkları aynı ünvan daha evvel Yüe-çi'ler Afganistan'da ikende mevcuttu. Ancak kral lâkablari olarak sonraki zamanlarda bazı bozulmalarla sikkelerde Zafoy, Zaoou, Yavuga, Yavugasa, yavugasya şekillerine tesadüf olunmuştur. (15). Prof. A. Z. V. Togan'a göre bu kelimeler yabgu'nun iyice tahrif edilmiş halleridir ve "iş yapmak, örtmek, himaye etmek" mânasına gelmektedir (16).

Hûna'lardan Toraman ve Mihirakula'nın kitabe ve sikkelerinde Türk ünvanı yabgu bir takım bozulmalara uğrayarak Jâula, Jaûvla, Jaubla, Jabula, Jabubla, Jaûnah, Jaûvlah, Tsvala (:Jaûvala) halini almıştır (17), Bazen sikkelerde Jausura yazılışı da görülmektedir (18).

Kura kitabesinde Hûna hükümdarı Toraman'ın Jauvla ünvanını taşıdığı bilinmektedir. (19) Daha sonra Mihirakula da aynı ünvanı takınmıştır (20). Keza Uruzgân kitabesindeki Zaoolo da Yabgu kelimesinin Grekleştirilmiş şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (21). Abdülhayy Habîbî Zaoolo kelimesinin Yabgu'ya karşılık olmadığına ısrar etmektedir. Ona göre Uruzgân kitabesindeki Zaoolo bir ünvan değil, Zabulistana yahut Zabulların memleketine karşılık imiş. Bununla ilgili olarak, "Zaoolo kelimesi Zabul ve Zavul olarak göze çarpmaktadır. Firdevsi'nin Şehnamesinde Zabul 50, Zabulistan 90, Zabulî 26 defadan fazla kullanılmıştır. M.F.C. Martin "Coins of Kidara and the little Kushanas JASB 1937" makalesinde Eftalitlerin (yâni, Hûna) V. VI. yy. arasındaki bir zamanda Afganistan ele geçirdiklerini, bunların önemli kabilelerinden birinde Zabulîler olduğunu, Kâbil'in güneyindeki yerlerinde bu sebepten o kabilenin adını aldığını, sikkelerinde onun için Kuşan-Hellen yazısı ile Zaoolo gibi göze çarptığını yazmaktadır" demektedir (22).

(13) Kuşanların Kanişka kümesi kralları Şao şaho'yu kullanmışlardı. Bk; Dr. B. Chattopadhyay, The Age of the Kushanas, Calcutta 1967, s. 215 v.d

(14) A.D.H. Bivar, The Inscription of Uruzgân, Afghanistan, JRAS

(15) Dr. B. Chattopadhyay, aynı eser, s. 27

(16) Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercümüae ve Tahlili, nşr. Prof. Z.V. Togan, İstanbul 1972, s. 82

(17) U. Thakur, aynı eser, s. 99,-100, 108

(18) aynı yer, s. 279

(19) R. Ghissman,, aynı eser, s. 109

(20) D.C. Sircar, Select Inscriptions, 1 s.398

(21) A.D.H. Bivar aynı makale, s. 117-118

(22) Heft Kitabe-i Kadim , Aryana II (H.1348), s. 6-7

d-) Mahâraca; Biraz yukarıda Hûnaların Hind asıllı ünvan olan raca'yı kullandıklarını belirtmiştik. Zamanla Hûna hakimiyeti Guptalardan daha üstün mevkie çıkınca, hükümdarları raca ünvanlarının önüne "mahâ" ilâve etmişlerdir. Bu şekli ile "büyük hükümdar" "krallar kralı" gibi bir mâna kazanmaktadır (23), Bu husus kitabeler ve sikkelerce de malûmdur (24). Toraman ve Mihirakula maharaca'yı umûmiyetle kendi isimlerinden önce kullandıkları da gözden kaçmamaktadır.

2-) Hûnâ -dhipa, Hunimanta, Hûna-desa Hûnamandala:

Yukarıda temas edilen ünvanlar haricinde Hind kaynaklarında, Hûna'lar ile ilgili olarak bazı terimlere de rastlamaktayız. Bunlar Hûna-dhipa Hunimanta, Hûnadesâ, Hûnamandala'dır.

Hûna-dhipa kelimesi kral Yasodharman'ın Hûna'lara karşı kazandığı bir zaferi ifade etmektedir ve Mandsor kitabesinde geçmektedir. (25). Somadeva'nın kral III. Krişnaraca devrindeki hadiseleri anlatışı esnasında Hûna-dhipatih'den söz etmektedir (26). Budist tarihçilerinden Taranatha da Hûna'lar ile ilgili olarak Hunimanta isimli bir kraldan söz edilmektedir. Bu kral V.A. Smith'e göre Mûltan ve Lahor'u ele geçiren İran kralıdır (27). Buradaki İran karalından kastedilen herhalde İran cihetinden gelmiş kimse olsa gerektir. Sir A. Cunningham ise Hunimanta'nın bizzat Mihirakula olduğu kanaatinde (28).

1450 tarihlerine doğru yazılmış Sammoha-Tantra'nın iki ülkeden bahseden listelerinden birinde, Hûnadesâ kelimesi mevcuttur. Kamagiri bölgesinin güneyindeki Maru çölüne Hûna memleketi (Hûnadesa) denildiği ortaya çıkmaktadır (29). Hûnadesa ile aynı mânada hindlilerin kullanmış olduğu diğer bir kelime de Hûnamandala'dır. Hun ülkesi mânâsını taşıyor. IX.yy.'da Malva'ya karşılık olduğunu U. Thakur yazmaktadır (30). Bu yer ismi Racputlar devrinde de görülmüştür. Ancak ülke olarak değil, krallık mânâsında kullanılmıştır. (31).

---

(23) Epigraphia Indica 1, 238

(24) Kura kitabesindeki kayıt için bk; E I, 1 s. 238

(25) D.C. Sircar, Select Inscriptions, 1, 394-5

(26) Nitivakyamrta nşr. Bombay, ?, s. 79

(27) History and Coinage of the Gupta Period, JRAS - BB 1894, s. 187

(28) Later Indo-Scythians, s. 248

(29) U. Thakur, aynı eser, s. 55-216

(30) aynı yer, s. 216

(31) aynı yer, s. 239

BÂZİ ARŞİV BELGELERİNE GÖRE

XVI. YÜZYILDA OSMANLI-RUS TİCARETİ VE İSTANBUL-MOSKOVA GÜZERGÂHI

Dr. Özalp GÖKBİLGİN

Kırım, Osmanlı-Rusya ticaret yolu üzerinde önemli bir coğrafi mevkie sahiptir. Karadeniz, Orta çağda milletlerarası ticaret ulaşımında birinci plânda gelmesine rağmen, 1475 yılında Kefe'nin Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı Donanması tarafından alınmasından sonra tamamen Osmanlı nüfuz alanına girerek milletlerarası vasfını yitirmiştir.

Bilindiği gibi Cenevizliler'in Kırım sahillerinde bazı ticaret kolonileri bulunuyordu. Tatarların güney Rusya'ya hâkim olmalarıyla bu ticaret kolonilerinin kontrolü tatarlara geçiyordu. Kefe'nin de Osmanlılar tarafından zaptı bu ticaret yolunun tamamen Türk-Tatar kontrolüne geçmesini sağladı.

Bu konunun eksiksiz bir şekilde incelenebilmesi için Rus ve Osmanlı kaynaklarından fadalanmak yararlı olur. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defeterlerindeki kayıtlar ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivin deki Belgeleri incelemek imkânını bulduk. Fakat Moskova Devlet Arşivindeki belgeleri görmeden bu konudaki araştırmanın tam yapıldığı iddia edilemez. Adı geçen arşiv vesikalarını şimdiye kadar pek az sayıda yabancı araştırmacı görebilmiştir. Fakat mezkûr arşiv vesikalarına dayanan Maria Fehner'in önemli bir eseri sayesinde bu hususta fikir edinmek imkânına sahibiz. Maria Fehner'in "Turgovlya Russkogo Gosudarstva so stranami Vostoka XVI veka, Moskova 1956" (XVI. yüzyılda Rus Devletinin doğu memleketleri ile ticareti) adını taşıyan kitabı 120 sayfadan ibaret küçük bir eser olmasına rağmen verdiği bilgi bakımından çok önemlidir.

Bu konuda, Paris-Sorbonne'da neşredilen "Ecole Pratique des Hautes Etudes" adlı yüksek okulun yayın organı olan "Cahiers du Monde Russe et Soviétique,, (C.M.R.S.) dergisini zikretmek yerinde olur. Bu derginin XI. cildinde Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay'nin "Les Marchands de la Cour Ottomane et le Commerce des Fourrures Moscovites dans la Seconde Moitié du XVI e Siècle" (XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Hassa Tacirleri ve Moskova Kürk Ticareti), adlı makalelerini söylemeliyiz.

Monsieur Bennigsen ve Madame Lemercier, adı geçen makalelerinde Osmanlı Arşiv vesikalarını, Başbakanlık Arşivinde bulunan muhimme defterlerinden ilk 70 tanesini sistematik bir şekilde inceledikleri gibi, Rusya'da neşredilen en yeni literatürü de tetkik etmişlerdir. Bu bakımdan yaptıkları araştırma çok ilginç ve değerlidir.

XVI. yüzyıl ortalarında Anthony Jenkinson adlı bir İngiliz tüccarı İngiliz Ticaretini geliştirmek görevi ile Orta Asya'ya gitmiştir. Bu arada Kırım'da da bazı ticarî temasları olmuştur. Kendisinin izlenimlerinden de yararlanmak faydalı olur. Fakat Jenkinson daha ziyade Orta Asya ile ilgilendiğinden konumuz dışında kalmak tadır. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyenlere biraz önce adını verdiğimiz derginin aynı XI. cildinde Héléne Carrere d'Encausse'un "Les Routes Commerciales de l'Asie Centrale et les Tentatives de Reconquête d'Astrakhan d'après les registres des "Affaires importantes des Archives ottomanes" (Osmanlı Arşivindeki önemli işler kayıtlarına göre Orta Asya ticaret yolları ve Astırhanın tekrar zaptı teşebbüsü) adlı makelisini tavsiye etmek yerinde olur.

M. Fehner'in ifade ettiğine göre (1) XVI. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu Moskova'dan kumaş, deri, kürk, av kuşları, balık dişi, balmumu, çeşitli boyalar, muhtelif madenler ithal ediyordu. Bu arada esir ticareti de mevcuttu. Moskova'ca XVI. yüzyılda bazı maddelerin ihracı yasaklanmıştı. Bunlar devlet tekelindeydi; bu maddelerin ihracı gerekirse Rus hassa tacirleri diyebileceğimiz tüccarlar vasıtasıyla yapılıyordu. İthal yasaklanan bu maddelerden başlıcaları şunlardır: Altın, gümüş, gibi kıymetli madenler, silahlar, çelik ve demir eşya, deri, samur ve hermin gibi kıymetli kürkler. Bu maddeler üzerindeki devlet tekeli sadece yabancı devletler için değil Rusya içinde de uygulanıyordu. Hassa tacirleri bu maksatla İstanbul'a, bazan yalnız, bazan da elçilere refakat ederek gidiyorlardı.

Osmanlı tarafında ise kürk ithali devletin tekelindeydi. İncelediğimiz arşiv vesikalarında Rusların İstanbul'a getirdikleri kürklerin satışları hakkında bir belgeye rastlıyamıyoruz. Fakat buna karşılık, Osmanlı Hassa tacirlerinin Rusya'dan kürk vesair mallar aldıklarına dair birçok kayıt mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğunun, Moskova Knezliğinden XVI. yüzyılda ithâl ettiği malların başında kürk gelmektedir. Yukarda bahsettiğimiz şekilde bazı kıymetli kürkler Moskova Knezliğinin tekelindeydi. Bunun haricinde daha az kıymetli olan tilki, sincap, zerdova gibi kürkler de ithal ediliyordu. Osmanlı vesikalarında daha çok sarayın ihtişam ve debdebesine lâyık görülen samur kürkten bahsedilir. Samur kürk en pahalılarından idi. XVI. yüzyılda 40 adedinin fiatı 10 ilâ 300 ruble arasında değişiyordu. Siyah samur en pahalısı kabûl ediliyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında 20 altın 90 ruble değerindeydi. (2).

(1) A. Bennigsen, C. Lemercier-Quellejey Empire Ottoman et Commerce des Fourrures (367-368).

(2) A. Bennigsen, C. L. Quellejey, a.g.e. 370.

Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri no 5 te 973 (1565) tarihli bir hükümda bazı meta ve kürk satın almak için Moskova'ya gönderilen hassa tacirlerinden Mehmed'e muavenet edilmesi ve aldığı mallardan gümrük alınmaması istenmektedir. Yine aynı defterde 487 sayılı, tatar hanı ile ilgili hükümda: "Hassa tacirlerinden Mehmed'e hazine-i amireden altın verilip Hassa-i hûmâyun için meta almağa Moskova'ya irsal olunduğu" belirtildikten sonra, "taht-ı hükûmetinizde kimesneye bac ve gümrük taleb ettirmeyüp mahûf ve muhatara olan mahallerde kifayet miktarı âdem koşup emin ve salim Moskov vilayetinde irsal eylesin" demektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere Rusya'ya saray için mal almağa giden hassa tâcirleri boş gitmiyorlardı ve beraberlerinde mal götürüp, orada satıp, dönüşte de saray için lüzümlü malları alıyorlardı. Şurasını da hemen belirtmek yerinde olur ki Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticarî denge mevcut değildi. Rusya'dan ithal edilen mal ihracattan çok fazlaydı.

İşlenmiş veya işlenmemiş deri ticareti XVI. yüzyılın sonlarında Çar Feodor İvanoviç zamanında hazine tekeline geçmiştir. Bununla beraber deriden mamûl eşyaların ticareti serbest bırakılmıştır. Ruslar Osmanlı İmparatorluğuna çeşitli kalitede deri ihraç ederlerdi. "Bolgari" denen cinsi isminden de anlaşılacağı üzere orta Volga bölgesindeki eski Bulgar memleketinde, tatarlar tarafından imâl edilirdi. Daha yumuşak olan ve "telatin" tâbir edilen bir cins deri de Osmanlı Hassa tacirlerinin Rusya'dan getirdikleri deriler arasında zikredilebilir.

Rusya ve Polonya başlıca balmumu istihsal eden memleketlerdir. Bu madde de 1588 yılından itibaren devlet tekeline alınmış idi. Muharrem 975 (temmuz veya ağustos 1567) tarihli, II. Selim tarafından Polonya kralı II. Sigismond Ogüst'e gönderilen bir mektuptan (3) iki musevi tüccarın Polonya'dan balmumu getirebilmeleri için yetkili kıldıkları belirtiliyor.

Çeşitli boyalar daha ziyade Nogay Bozkırlarına ve Orta Asya Beyliklerine ihraç ediliyordu ve devlet tekeline değildi. (4)

15 Recep 982 (13 Ekim 1574) tarihli bir hükümden (5) öğrendiğimize göre Hassa tacirlerinden Cevherî zade Mehmed Rusya'dan aldığı altı fıçı çiviti getirirken yolda öldüğünden "malların Rıdvan ve Mustafa adlı hassa tacirlerine verilmesinin temini" Moskof Kralından istenmiştir" .

Çivit bilindiği gibi Eski Çağlardan beri boya sanayiinde önemli bir yer tutuyordu. Orta çağda en makbul cinsinin Bağdat'ta bulunduğu belirtilir (6). Çivit bitkisi daha çok İran'ın güneydoğusunda Kabil havalesinde ve Hürmüz Boğazı civarında bulunuyordu. Rusya'ya da buralardan gitmiş olması muhtemeldir.

(3) Başbakanlık Arşivi Mühimme Defter (B.A.M.D.) No: 7, hüküm 1726.

(4) A. Bennigsen, C. L. Quelquejay, a.g.e., 368.

(5; Başbakanlık Arşivi Mühimme Defter No. 26, hüküm 866.

(6) W. Heyd, Histoire du commerce du levant au moyen-âge, Amsterdam 1959, II, 627.

İpekli kumaşların da çok çeşitleri mevcuttu. Biz bunların sadece iki cinsinden bahsedeceğiz. "Tartaricus panus (Tartarie)" diye adlandırılan birinci cins ipekli kumaşa Fransız sarayı hesaplarında ve İngiliz, İtalyan kiliseleri envanterlerinde rastlanır. Bu cins ipeklinin süslü, genellikle altın çizgili ve hayvan desenleri bulunan bir kumaş olduğu belirtilir. Kırım'da yapılmış olması muhtemeldir. İkincisi "Camocato" veya "Camocas" denen kareli altın işlemeli ipekli çeşididir. Başlangıçta Çin'de imal edilen bu tür, sonraları İran'a oradan da Anadolu'ya yayılmıştır. XVI. asırda Bağdat, Şam ve Kıbrıs'ta bu cins ipekli kumaş imal eden atelyeler vardı.

XVI. yüzyılda Rusya Doğu memleketlerine silah ve maden ihraç ediyordu. Fakat Osmanlı Arşivlerinde buna ait bir kayıt yoktur. Buna karşılık Kanunî Sultan Süleyman'ın IV. İvan'a gönderdiği Ramazan 973 (Mart 1566) tarihli bir mesajdan (7) Osmanlı tüccarına ait, 48 kental kalayın hudutta Ruslar tarafından alıkonulduğundan bahsetmektedir (8).

Rusya'ya mal almaya giden Osmanlı tacirleri 1 ilâ 10 esir satın alabilme hakkına sahiptirler. Bu esirler umumiyetle Livonyalı, Litvanyalı veya Polonyalı esirler oluyorlardı. Bazı Osmanlı vesikalarında bu esirlerden bahsedildiğine şahit oluyoruz. Mesela biraz önce deri ticareti münasebetiyle zikrettiğimiz hükümde (9) Moskova'dan gelen kervanda birçok esirin bulunduğunu ve 210 esirin Polonyalı eşkiyalar tarafından kaçırıldığı kaydedilir.

Osmanlı İmparatorluğundan Rusya'ya yapılan ihracata gelince; çeşitli arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, şu maddeler, yer alıyordu: daha önce de bahsettığımız ipekli ve pamuklu kumaşlar, bazı çeşit deriler, kılıç, boya, baharat, kıymetli taşlar, şeker ve sabun.

Moskova'ya giden hassa tacirlerinin götürdüğü taşlar muhtelif yerlerden geliyordu. Zümrüt eski çağlardan beri Mısır'ın yukarı Nil havzasındaki yataklardan temin ediliyordu. Zümrüt yatakları Kopt eyaletinde Mısır-Nubya sınırında Karbah isimli mevkide çıkıyordu. Başlıca iki çeşidi vardı. "Bahri,, denen çeşidi doğuda çok tutuluyordu. "Magrebi" denen diğer çeşidi de Avrupa'da çok makbuldü. Batılıların türkuaz dedikleri firuze taşı Kerman, Horasan ve Nişabur civarında çıkıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya başta Ortodoks kiliselerinde çok kullanılan günlük veya buhur olmak üzere itriyat malzemesi de gönderiyordu.

(7) Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri (B.A.M.D.) No: 7, hüküm 1312.

(8) Haki Aydın, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Rus ticari ilişkileri, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Sayı: 20 Sayfa: 36-37. Haki Aydın B.A.M. Defterlerinden 20 adet hükmün metnini bu makalesinde yayınlamaktadır.

(9) B.A.M.D. No. 7, Hüküm 1283.

XIV. yüzyılda Türkiye’de bulunan İtalyan seyyah Françesko Balducci Pegolotti’nin ifade ettiğine göre buhur’un en iyi cinsi Toroslarda bulunuyordu. (10)

Şeker kamışı ziraatı Haşlılar seferinden önce Suriye’de yapılıyordu. Ayrıca presler vasıtasıyla sıkılıp kaynatılıp ilkel şekilde şeker elde ediliyordu. Suriye’den başka Kıbrıs ve Mısır’da da şeker kamışı ziraatı ve şeker imali mevcuttu. Anadolu’da çok nefis bir şeker imal edildiğinden bahseden bazı tarihler mevcuttur. (11) Fakat bunun balın tatlı sıvısından elde edilen bir nevi şeker olması muhtemeldir. Zira Anadolu’nun iklim ve arazi durumu gözönüne alınırsa şeker kamışı tarımına -bazı küçük bölgeler hariç- müsait olmadığı görülür.

Osmanlı vesikalarında daha çok Rusya’dan gelen ticarî eşya hakkında kayıtlar mevcuttur. Fakat Rusya’ya yapılan ihracat hakkında pek az bilgi vardır. İstanbul’dan yapılan ihracatın Rusya’dan getirilene oranla çok daha önemsiz olduğu anlaşılıyor. Zira Mühimme Defeterlerindeki Kırım’la ilgili kayıtların bir çoğunda hassa tacirlerinin Rusya’ya mal almaya giderken bu malların karşılığı için hazineden altın veya gümüş verildiği belirtilmektedir. (12) Bunlardan da anlaşılacağı üzere ticarî denge Osmanlılar aleyhinde idi. Hassa tacirlerinin aldıkları malları ödemek üzere altın veya gümüş para ve pek nadir olarak kıymetli maden ve taşlardan yapılmış ziynet eşyası götürdükleri muhakkaktır. Osmanlı kaynakları biraz önce de belirttiğimiz şekilde Rusya’ya giden hassa tacirlerine hazineden akçe veya altın verildiğini beyan ederler, fakat hiçbir zaman miktar belirtmezler. M. Fehner’in eserinden altın ve gümüş para miktarı hakkında bir fikir edinmek imkânını buluyoruz. M. Fehner 1529 senesinden Kanunî Sultan Süleyman’ın hazineden 500.000 akçe vererek hassa tacirlerini Moskova’ya gönderdiğini belirtir. 1542 de Andre isimli bir rum hassa tacirinin 600.000 bin akçe ile, 1551 de yine aynı tacirinin 10.000 altın ile kürk almak için Moskova’ya gittiğini M. Bennigsen ve C. L. Quelquejay belirtirler (13).

Moskova’ya giden Osmanlı kervanlarının önemi ve büyüklüğü hakkında kesin bir fikir edinmek oldukça zordur. Padişah tarafından Rus Çarı, Polonya Kralı veya Kırım Hanına kervanların hücumu uğramaları sebebiyle gönderilen mesajlardan bilgi edinmek ve sonuç çıkarmak imkânını buluyoruz. Meselâ Kanunî Sultan Süleyman’ın Moskova’ya Çarı IV. İvana gönderdiği 30 Ekim 1564 tarihli bir name-i hümayûndan 300 at yükünden meydana gelen Osmanlı kervanının Rusya dönüşü yolda baskına uğrayıp yağma edildiğini anlıyoruz. Bir müddet son-

---

(10) W. Heyd, a.g.e. II.

(11) W. Heyd, a.g.e. II,

(12) B.A.M.D. No. 5 1315 sayılı ve 973 tarihli hükümde: "Hassa Tacirlerinden Mehmed’e hazine-i amireden altın verilüp Hassa-i Hümayun için meta almağa Vilâyet-i Moskova İrsal olunduğu" belirtilmektedir.

(13) A. Bennigsen C. L. Quelquejay, a.g.e.

ra yine Kanunî'nin Polonya Kralına 27 Haziran 1565 tarihli mektubunda 13 Osmanlı Taciri'nin 23.300 altın değerindeki malları ile 210 esir ve 460 atının çalınmış olduğunu haber veriyor ve yardımını istiyor.

1570 tarihinde Kırım Han'ı Devlet Giray'ın İstanbul'a gönderdiği bir mektubunda Leh Kazaklarından şikayet ettiğini bunların Osmanlı Kervanlarına hücum edip her defasında 60 ilâ 70.000 altın değerinde mallarını yağma ettiğini belirtir.

III. Murat'ın Polonya Kralı Stefan Batory'ye 1585 tarihli bir mesajından adı geçen kervanlarda bulunan malların miktarı hakkında bir fikir ediniyoruz. Adı geçen mesajda Hassa tacirlerinden Mahmud'un aldığı samur kürklerden 114 destesinin yani 1400 adedinin bilahare getirilmek üzere Polonya'da depo edildiği belirtilmektedir.

GÜZERGÂH

Osmanlı arşiv vesikalarından İstanbul-Moskova arasındaki güzergâh hakkında genel bir fikir edinmek mümkündür. A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay'nin yukarda bahsettiğimiz araştırmaları bu konuda yapılan değerli bir incelemedir.

Osmanlı arşiv vesikaları ve adlarını verdiğimiz yazarların makalelerinden edindiğimiz bilgiye göre XVI. yüzyılda Osmanlı ve Rus tacirlerinin takip ettikleri başlıca yolları doğudan batıya doğru şu şekilde sıralıyabiliriz: (14)

I- Don Nehri Yolu: Bu yol, İstanbul'dan hareketle deniz yoluyla ya doğrudan veya Sinop'a uğramak suretiyle Kefe'ye oradan Azak'a ulaşırdı. Azak'tan nehir yoluyla Dankov'a kadar gelinir, Dankov'dan itibaren Don nehri küçük teknelerin gitmesine müsait olmadığından karayoluyla Riazan tarikiyle Moskova'ya ulaşırdı. 3430 m. tutan bu yolu daha ziyade Ruslar tercih ederdi. Bunun 800 km. lik İstanbul-Sinop-Kefe kısmı 10 ila 14 gün sürüyordu. 400 km. lik Kefe-Azak kısmı ise 6 ila 10 günde katedilebiliyordu. 1850 km. lik Azak-Dankov 40 gün, 380 km. lik Dankov-Riazan-Moskova kısmı 15 gün olmak üzere bütün yol 71 ila 79 gün sürüyordu.

II- Doneç yolu: Bu yol da Don nehrinin kolu olan Doneç'in ayrıldığı yere kadar bir önceki yolu takip eder fakat Don nehri yerine Doneç vadisini takip eder. Bu yol pek az kullanılan yoldu. Zira ıssız bozkırlardan geçiyordu. Bu yolu da ge-

---

(14) Moskova-İstanbul arasındaki güzergâh hakkında etraflı bilgi şu iki araştırmada da mevcuttur: H. Fehner, "Turgovlya Russkogo Gosudarstva so stranami vostoka v XVI veka, Moskova, 1956" (XVI. yüzyılda Rus Devleti'nin doğu memleketleri ile ticareti).

— V. E. Syroekovski, Puti i usloviya snoşeniy Moskvı s Kırımom na rubeze XVI veka (XVI. yüzyıl başlarında Moskova ve Kırım arasındaki ulaşım yolları ve şartları).

nellikle Ruslar tercih ediyorlardı. Osmanlı kabileleri Kazakların hücumundan çekindikleri için olsa gerek, bu yoldan geçmemeye gayret ediyorlardı.

III- Or şehrinden geçen yol: 1400 km. uzunluğunda olan Mokova-İstanbul arasındaki bu en kısa yolu 37 günde katetmek mümkündü. Öncekiler gibi Kefe'ye deniz yoluyla gelinip buradan itibaren karayoluyla Or (bugünkü Perekopp) şehrine ulaşıyordu. Or şehrinde Kırım Gümrüğü bulunuyordu. Bu yol Özü (Dniepr) Nehrinin sol kıyısındaki bozkırlardan ve Orel şehrinden geçerek Moskova'ya varıyordu. Bu yolla geçen Rus veya Osmanlı kabilelerinin Nogaylar, Tatarlar hatta Polonyalılar tarafından sık sık tecavüze uğradıkları vakidir.

IV-Tamamen karadan giden yol: Bu güzergâh İstanbul'dan hareketle Edirne, Eflâk, Buğdan'dan geçerek Tuna nehrine ulaşıyordu. Tuna'yı İsakçı'da geçerek Akkerman şehrine varıyordu. Buradan itibaren iki yol takip etmek mümkündü. Birincisi Özü Nehrini İslamkerman yakınlarında Tavan şehrinde geçip Or şehrine gelip buradan Özü nehrini takiben yukarı çıkıp Orel'den geçip Moskova'ya ulaşırdı. Akkerman'dan itibaren ikinci değişik yol Or şehrine uğramadan doğruca Moskova'ya gidiyordu. Böylece Kırım Gümrüğünden de geçilmemiş oluyordu. Kısaca tafsilatını verdiğimiz bu dördüncü güzergâh, karayolu en emin olanlardan bir tanesiydi. Zira denizde Kazak korsanlarının hücumuna uğramak tehlikesi her zaman mevcuttu. Bu sebeple uzun olmasına rağmen tamamen karadan geçen bu yol genellikle tercih edilirdi. Yalnız askeri hareket zamanlarında bu yol terk edilir, diğer yollardan geçme mecburiyeti hasıl olurdu.

V- Polonya'dan geçen yol: Bu sonuncu güzergâh da tamamen karadan geçirdi. İstanbul'dan hareketle bir önceki yol gibi Edirne'ye, oradan da Tuna'ya ulaşırdı. İsakçı'da Tuna geçildikten sonra Yassı şehri yoluyla Polonya içerlerine Kameneç Podolsk şehirlerine ulaşırdı; oradan da Beyaz Rusya ormanlarından, Minsk ve Smolensk'ten geçerek Moskova'ya vasil olurdu. Osmanlı Hassa tacirlerinin çoğunlukla takip ettikleri güzergâh, mühimme defeterlerinde bu tacirler hakkındaki kayıtların da teyit ettiği şekilde bu idi. (15)

XVI. YÜZYILDA KIRIM'IN EKONOMİK DURUMU

XVI. yüzyılın ortaları Kırım Hanlığının en kuvvetli olduğu zamanlardır. Devlet Gray Han bizzat veya oğulları komutasındaki ordusu ile Moskova'ya karşı seferler tertip ediyordu. Bu seferler her sene tekrarlandı; nihayet 1517 senesinde Moskova'nın - Kremlin hariç - hemen hemen tamamen yakılması olayına kadar gelişerek devam etti. Ruslar batı sınırlarında Polonya-Litvanya ve İsveç'le harp halinde idiler. Güney batı hudutlarında da küçük ve büyük çapta harp ve karışıklıklar eksik olmuyordu. Bu karışık durumda da ticarî faaliyet durmuyor Os-

(15) A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay'ın adını yukarıda verdiğimiz makalelerinde bu yollar hakkında daha geniş bilgi mevcuttur.

manlı Hassa Tacirleri harp bölgelerinden geçerek yollarına devam ediyorlardı. Her kervanın gidişi ve dönüşü gayet sıkı bir diplomatik faaliyetin cereyan etmesine vesile oluyordu. Osmanlı Hassa tacirleri hakiki birer elçi muamelesi görüyorlardı. Geçtikleri memleketler hükümdarlarına haklarında mesajlar, mektuplar, ya daha önceden gönderilmiş oluyor veya sefer sırasında beraberlerinde götürüyorlardı. Geçtikleri yerlerde genellikle savaşa son verilip salimen geçmeleri temin ediliyordu.

Tatarlar göçebe hayatı yaşadıklarından önceleri Tarım'la pek meşgul olmazlardı. Geçimlerini daha çok hayvancılık ve yağma ile temin ederlerdi. XVI. yüzyılda tatarlar toprağa bağlı yerleşik kabileler halinde yaşamaya başlamışlardır. Kırım Hanı Sahib Giray'ın XVI. yüzyıl ortalarına doğru Tatarların toprağa bağlı köylüler haline gelişlerinde, şehir ve kasaba kurmalarında büyük rolü olmuştur. (16) Kedisinin ve halefi olan Devlet Giray'ın, Hanlığın merkezi olan Bahçesaray'ın imarında gayretleri büyüktür. (17)

Kırım halkı toprağa bağlı köylüler haline geldikten sonra da her zaman çiftçilikle meşgul olamıyordu. Zira sık sık sefere çıkıyorlardı.

Tatarlar Karadeniz kıyılarında gelip yerleştikten sonra, burada mevcut limanlardan istifade yoluna gidip bir ticaret filosu kurmayı düşünmediler. Yabancı gemiler orada bir rakip bulmaksızın ticaret yapabilme imkânına sahiptiler. Tatarlar bozkırda yetişmiş olduklarından eski alışkanlıklarını kolay kolay kaybedemiyorlardı. Tarımla, gemicilikle uğraşmaktansa akınlar ve yağmayla geçimlerini temin etmeyi tercih ediyorlardı. Osmanlı ve Rus kervanlarına hücum etmelerinde bunun da rolü olsa gerektir.

Sık sık bulan akınlara, toprağın gerektiği şekilde işlenememesine rağmen XVI. yüzyılda Kırım'da iktisadî durumun iyi olduğunu, hayatın diğer yerlere nisbetle daha ucuz bulunduğunu müşahade ediyoruz. XVI. yüzyıl ortalarında Kırım Hanlığının durumunu yansıtan bir eser olan "Tarih-i Sahib Giray Han" adlı yazma eserin yazarı Kaysunî zade Nidaî Remmal Hoca, "iki akçeye bir nugi yağ altı akçeye bir kile buğday olduğunu" (18) söyler. Bilindiği gibi Nugi bir ağırlık ölçüsüdür takriben 600 gramdır. Bir İstanbul kilesi de 45 kg. dır. 1525 yıllarında Osmanlı imparatorluğunda 1 kile buğdayın fiyatı yerine göre 8 ila 11 akçe arasında değişiyordu. (19). 1540 yılında da bir batman yağın fiyatı 20 ilâ 40 akçe

---

(16) Tarih-i Sahib Giray Han, Varak 2,3. (Leningrad Üniversitesi Kütüphanesi Şark Yazmaları No. 488).

(17) H. Giray, Gülbün-ü Hanan, 18.

(18) Tarih-i Sahib Giray Han, varak 5 a. (Paris Millî Kütüphanesi Doğu Yazmaları Bölümü Zeyil No. 164).

(19) Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve malî esasları, sayfa 35, 142, 189, 254,

arasındaydı. Bir batmanın 12 nugi olduğu düşünülürse Kırım'da yağın ve buğdayın diğcr yerlere nisbetle daha ucuz olduğu sonucuna varabiliriz. Mühimme Defterlerinde böyle olduğunu teyid eden birçok kayıtlara raslıyoruz. Mesela H. 972 (1564) yılına ait bir kayıтта (20) Kefe Beğine yazılan bir namede İstanbul'un ramazandaki ihtiyacı için yağ istenmektedir. Aynı defterde Şile Kadısına gönderilen bir emirde Kefe'den gelen yağ yüklü bir geminin karaya düştüğü belirtilmekte ve eşyanın toplanıp İstanbul'a gönderilmesi talep edilmektedir. Yine aynı arşivin H. 978 (1570) yılına ait Kefe Beyine yazılan bir hükümde (21) İstanbul'a mercimek gönderilmesi talep edilmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz araştırma ve kaynaklara dayanarak XVI. yüzyılda Kırım'da hayatın diğcr yerlere nisbetle daha ucuz olduğu sonucuna varabiliriz.

---

(20) B.A.M.D. No. 6, Hüküm No. 483.

(21) B.A.M.D. No. 14, Hüküm No. 144.

YAZI KURULU

Prof. Dr. M. Tefik Tarkan

Doç. Dr. Halûk İpekten